STUDIA LITTERARIA

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK KÖZLEMÉNYEI

TOMUS X.

REDIGUNT:

J. BARTA ET I. BÁN

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM, DEBRECEN

1972

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM, DEBRECEN
STUDIA LITTERARIA X. 1972. 3—24.

Barta János

JEGYZETEK A MAGYAR TRAGIKUMELMÉLETEKRŐL

Az itt következő fejtegetéseket a hozzászólás műfajába sorolnám. Azokat a kérdéseket és gondolatokat szeretném összefoglalni, amelyeket Németh G. Bélának 1971-ben megjelent hasznos könyvecskéje: *Tragikum és történetfelfogás* ébresztett bennem. Nincs szándékomban sem az érintett irodalmi-esztétikai jelenségek körét szélesebbre vonni, sem a kommentárok mögé mélyebb eszmei hátteret felrajzolni. Ha ezt tenném, a fenyegető nehézségek egész sorával találnám magam szemközt. Aki a tragikum problémáját tüzetesebb vizsgálat alá akarná venni, annak a kezdet kezdetén elébemeredne a nagy kérdőjel: csupán a művészeten, az esztétikai szférán belül jelenik-e meg a tragikum, vagy beszélhetünk a művészeten inneni területen is olyasmiről, amit tragikum-élménynek vagy pláne tragikus életérzésnek lehet nevezni. Én magam ezt az utóbbi álláspontot képviselem. A másik nagy kérdőjel előtt azonban egyelőre elnémulok: feltámadhat-e, jogosult-e az a bizonyos tragikus életérzés bármely korszakban, bármely társadalmi formában, bármely osztály keretein belül. Nem egyszer lobbant már fel vita konkrét irodalmi alkotások kapcsán: van-e alapja, igazolhatósága a tragikumnak a szocialista vagy a kommunizmust építő társadalmakban. Az utókor egy-egy nagykultúra tragikum-élményének persze csak mintegy kihűlt lávaömléseit tanulmányozhatja a nagy tragédiákban. Klasszika-filológusok a nagy görög tragédiák létrejöttét is a görög társadalomfejlődés adott stádiumához kötik: amikor a polis, a rend már szilárd, de még az egykori vallási-társadalmi khaosz nyomai élnek. Szélesebb kifejtését adja a görög tragédia eredetének George Thomson *Aischylos és Athén* című monográfiájában; a folyamat nála is a törzsi társadalomból a szervezett államéletbe való átmenet időszakába esik.

Nincs módom rá, hogy én magam is ilyen messziről kezdjem. Viszont le kell szögeznem, hogy a szűkített témakör tárgyalásának két előföltevésből kiindulva vágok neki. Az egyik, a fontosabb az, hogy a magaskultúrák keretén belül, esetleg a fejlődés adott stádiumához kötve, de korokon és népeken túl közös jellemvonásokat is hordozva kialakul egy olyan tudatbeli viszonyulás, amelyet a tragikus életérzés elemi, tiszta, tartalmas változatának lehet nevezni,

— ezt majd meg is próbálom körvonalazni —; van tehát a művészet előtt, már a társadalomban, nyilvánvalóan a vezető elmék és rétegek társadalmi tudatában valami elemi tragikum-élmény, s ennek megvannak a változatai, apálya és dagálya van. Második előföltevésként: nem kutatom, illetve nem óhajtom e helyen eldönteni, hogy ez az elemi tragikum-élmény mennyire minősíthető hamis tudat megnyilvánulásának, mennyire csak az emberi és társadalmi valóság fogyatékos ismeretén alapszik. Tragikus érzés és intellektuális ismeret viszonyát amúgy is problematikusnak érzem; nem is merném Szophoklészt vagy Shakespearet azzal vádolni, hogy azért tudták remek tragédiáikat megírni, mert társadalmi tudatuk vagy világnézetük fogyatékos volt. Nem pályázok a falanszter tudósának babéraira, aki rég megcáfolta már Homérosz minden sorát. Az élmény korhoz kötődését sem lehet vita nélkül lerögzíteni: hogyan magyarázom meg azt a sokoldalú, valóban tűzokádó gyanánt felbukkanó tragikum-élményt, amely a *Bánk bán*t eltölti — a múlt század tízes éveinek magyar társadalmából? Úgy látszik, a tragikus léthelyzet átélése, az elemien átérzett földi emberélet kellős közepébe állítva, egy-egy lángelme magános kiváltsága is lehet. De még ott is, ahol korélmény, megvan a maga különös szóródása. Energiái átnyúlhatnak nemcsak a művészetbe, hanem a metafizikába, a filozófiai rendszerekbe is. Nagy filozófusok megalkotják a maguk tragikum-elméletét, esszéista vagy filológus-hajlamú költők elmélkednek a tragikumról. A közvetlen átsugárzás nincs mindig garantálva: talán nem a jelen élményét, hanem a régmúlt nagy tragédiáit tekintik a maguk példatárának, s a maguk filozofémája érdekében nem riadnak vissza az erőszakos interpretációtól sem; így bánt el Hegel Szophoklész *Antigoné*jával. Ha a tragikum-elméleteket mérlegre tesszük, legcélszerűbb visszanyúlni a tragikus élmény elemi formáihoz, hiszen a nagy tragédiák is csak ezt tükrözhetik. Az arisztoteleszi *Poétika* sem tesz egyebet, mint a három nagy tragikusnak még friss élményét vetíti át az elvek és az elmélet síkjára. Nem érdektelen úgy mellékesen azt is megfigyelni, amin különben nincs semmi csodálnivaló, hogy az akármilyen grandiózusan kifejtett tragikumelméleteknek és filozófiáknak szinte semmi hatásuk sincs a konkrét irodalmi produkcióra. Gyulai valóságos receptjét adja a „jó" tragédiának, mégsem keletkezett azóta sem igazi magyar tragédia; a sok akadémiai pályamű, vagy pl. Szigligeti *Trónkereső*je a recept nyomán készült művi alkotás.

Ami mármost ezt az elemi tragikum-élményt illeti, komoly műértők állapítják meg, hogy van benne valami kiismerhetetlen, ésszel felfoghatatlan, megmagyarázhatatlan. A tragédia kultikus gyökereihez nyúlunk vissza, ha azokat a kategóriákat alkalmazzuk rá, amelyek az ősi vallásos élménykörben uralkodnak. Ezt az élménykört bizonyos nagy példányaiban olyan atmoszféra lengi át, amelyet már a benneélők is tragikusnak éreztek. A tragikus hős maga az ember mint ember — többnyire mint egyén, de lehet tragikus hős kollektívum is, tudunk tragikus sorsú embercsoportokról. Vele szemben áll

az a tényező, amelyet a modern poétikák tragikus ellenfélnek szoktak nevezni — így jelölve meg a tragikum-élmény sok összetevőjének döntő tényezőjét, mintegy kulcsfogalmát. Az, ami rejtély és titok, éppen ehhez a tragikus ellenfélhez fűződik. Ezzel az egyéni vagy kollektív hőssel szemben nagyarányú, sorsszerű, egyénfölötti hatalmak állnak; a hős valami emberfeletti, démonikus, numinózus hatalom erőterében érzi magát; alapélménye a megbűvöltség, a kiszolgáltatottság, a bénultság, a kényszer és a döbbenet ezzel a rettentő hatalommal szemben. Ez a helyzet olyan harcba kényszeríti, amelyben szellemi és fizikai egzisztenciájáról van szó; válaszutak, csapdák és próbák elé állítja; végigviszi az emberi megpróbáltatások és szenvedések tisztítótüzén. Van kutató, aki a tragikus élmény egyik gyökerét a mitikus társadalmak avatási szertartásaiban véli megtalálni. Az egyednek, aki az emberi lét magasabb fokára akar eljutni, bizonyos külső és belső akadályok-nyomások-okozta edződésen kell átmennie, hogy megtisztuljon és újjászülessen — esetleg a halálon keresztül. A hangsúly tehát — ezt már Arisztotelész megállapította, pedig ő benne élt a görög tragikusok légkörében, és sokkal több drámát ismert, mint mi — a cselekményen, azaz a cselekedeteken, helyzetek, csapdák, próbák összjátékán van, s az alapélmény, bárhogyan viszonyulunk is ma hozzá, az emberi egzisztencia fenyegetettsége. A tét az emberi nagyság, helytállás és hűség önmagához; diadal és kudarc esélyei közt az elvakultság fenyeget, ahogy a hős szembeszáll az isteni-démoni hatalommal; nem bűnt, nem a moralitás mércéjén mérhető vétséget követ el, hanem a szó szakrális értelmében „megromlik", beszennyeződik, tisztátalanná válik — és ezt a romboló kárhozatot, tisztátalanságot árasztja környezetére is. De ez a próba az emberi nagyság próbája; a hős emberfölötti szenvedéseiben, akár bukásában és halálában is, megtisztulhat és fölemelkedhet — megtalálhatja igazibb ember-voltát. A hős és az ellenfél viszonyában számon szoktuk tartani az úgynevezett tragikus helyzetet is, harmadik tényező gyanánt. Modern tragédiákban ennek már földi, reális változatával találkozunk — de ott kell éreznünk mögötte azt az egyetemes emberi szituációt, amelyben a hősnek egzisztenciális igazáért kell megküzdenie. Ez aztán azzal válik cselekményt megindító erővé, hogy konkrét válaszutakban, kirobbantó mozzanatokban, a próbát megindító dinamikában realizálódik. Azok pedig, akik a tragikus próbatételek sorozatát nézőkként élik át—,az újabb interpretáció szerint nem egyszerűen csak félelmet és részvétet (Gyulaiék szóhasználatában: szánalmat) élnek át, hanem azt a bizonyos borzadályt az emberfölötti erőktől — és együtt szenvednek az emberfölötti terheket viselő szenvedőkkel. Az élménysor záró mozzanata, az a bizonyos ugyancsak rengeteget vitatott katharzis — túl Arisztotelészen, egyformán kell hogy vonatkozzék a dráma hőseire és nézőire; az e pillanatban nem fontos, hogy pusztán higiénikus vagy morális jellegűnek fogjuk-e föl.

Ha most már közelebbről a kiemelkedő magyar tragikumelméletekhez akarok hozzászólni, nem indulhatok ki másból, ha egyáltalán ez a kiindulási

pont hozzáférhető, mint a magyar társadalom tragikum-élményéből, számbavéve azt is, hogy ez az élmény már nem a görög viszonyok között, nem az antik kultúrkörben bontakozott ki. Természetesen én sem támaszkodhatok másra, mint az élmény irodalmi (költői és publicisztikai) kivetítődésére, és a szépirodalom körén belül maradva tudatában vagyok annak is, amit a nagy világirodalmi példaképek: elsősorban Shakespeare, másodsorban a francia romantikus dráma ihletése jelentett. A magyar társadalom tragikum-élményéről történelmi hosszmetszetben csak alapos vizsgálatok után lehetne beszélni. Vitathatatlanul szemünkbe ötlik mégis az az ismert kollektív tragikum-élmény, amely történelmünkön csaknem évszázadokon át végighúzódik, s amelynek csökevényeivel még jelenkorunkban is találkozunk. A veszélyeztetettség, a fenyegetettség, a kiismerhetetlen hatalommal való szembenállás adja az atmoszféráját; a romantikus kor nemzet-halál élménye, Széchenyi és Kemény rettegése a nemzeti öngyilkosságtól (a *Kelet Népé*től fogva él ez Széchenyiben; Keményben, az ún. Mohács-élmény formájában megvan a *Korteskedés*től a *Zord idő*ig) — elemi erővel támad fel Adyban, és hatékony akkor is, amikor Németh László egész magyar irodalmunkat az agónia költészetének minősíti. A Fiatal Magyarország harcos optimizmusának hátterében is ott lappang ez a komor árnyék — majd természetesen elemi erővel tör elő a 49-es katasztrófa nyomán.

A Világos utáni kollektív tragikum-élménynek néhány nagy lírai versen túl a legtisztább, legközvetlenebb kifejezője Jókai elbeszélésciklusa: a *Csataképek a magyar szabadságharcból.* A szokványos, inkább az egyéni sorsokban megnyilvánuló romantikus-tragikus mozzanatokon túl az egész küzdelemre szóló érvénnyel sikerül Jókainak megvalósítania a magasrendű tragikum élményét. Tragikus volt ez a küzdelem, de nem a vétség, hanem a kiválóság, a hősies elbukás tragikuma; a mitikus szintet nemcsak az arányok megnövelése jelzi, hanem az az elképzelés is, hogy ami történt, nem emberek, hanem félistenek harca volt — valami örök, démonian nagyszerű, de sötét ellenféllel. Figyeljünk arra: mily kevéssé jelenik meg az elbeszélésciklus akármelyik tagjában az igazi ellenfél a maga reális mivoltában. A lírai invokációk és a mitikus harc, a kockázat motívumai a szabadságharcnak a ciklusban tükröződő képét az elementáris tragikum-élmény szférájába emelik, a rettenet és felfoghatatlanság, a végzetes kiszolgáltatottság és kényszer légkörébe — ehhez méltó az emberi-esztétikai hatás is: az együtt szenvedés és a lebűvölt megbénulás a sors Medúza-arca előtt.

Előidéztem egy kicsit Jókainál és a kollektív tragikum-élménynél — hogy annál nyomatékosabban utaljak egy különös tényre: ez az élmény alig-alig hagyott nyomot az éppen ezidőben megszülető vagy majd később kibontakozó magyar tragikumelméletekben; maga Kemény, aki különben nem akarta a tragikum teljes elméletét megírni, alább tárgyalandó vázlatában, akárcsak az ő nyomában Gyulai — az egyéni sors és küzdelem talajáról boncolja a tragikus élményt. Példatáruk a világirodalom nagy tragikus alkotásai — az embernek

az a gyanúja támad, hogy a megfogalmazás indoka erősen irodalmi lehetett; inkább olvasmányokból és színielőadások emlékeiből táplálkozott; a nagy tragédiát pedig a nemzet nem teljesen a szembenézés és a tisztító, kijózanító és edző katharzis szellemében reagálta le.

A tragikumról szóló elmélkedés első jelentős, ma is figyelmet érdemlő hazai lépése Kemény Zsigmond *Eszmék a regény és a dráma körül* című cikksorozatában olvasható; rövidebb formában megismétli egy másik sorozat, az *Élet és irodalom* (mindkettő 1853-ból). Az egyéni tragédiák vonalán támaszkodhatott már bizonyos hazai előzményekre; nem tudni, mennyire befolyásolta a romantikus tragédia, elsősorban Vörösmarty. Katona *Bánk bán*ját a maga előfutárának érezhette; saját műveiből csak a kéziratban maradt *Élet és ábránd*, a *Gyulai Pál*, meg a *Férj és nő* van készen; elbeszéléseiből a *Ködképek* jöhet még számításba. A három nagy történeti regény, Arany tragikus balladái, a *Buda halála*, a *Toldi Szerelme* még a jövő méhében szunnyadnak. Mégis elég szépirodalmi dokumentuma van már a primer tragikumélménynek, s a változatok is gazdag összeszövődöttségben bontakoznak ki. Már Katonánál megjelenő típusok: a vétségbe torkolló szenvedély tragikuma, a helyzet áttekinthetetlenségéből fakadó tragikum (az ún. labirintus-élmény), az önmaga ellen forduló jószándék, majd az, amit hógörgeteg-tragikumnak neveznék: amikor a végzetes pályára tért jószándék totálisan összezúzza maga körül éppen azt, ami neki a legkedvesebb. E típusokat Kemény is továbbviszi: Gyulai Pál és Kolostory Albert alakjában; az ihletett lángész és a megnemértő társadalom konfliktusa Camoëns körül még egy kicsit a romantikus örökségre vall — de aztán megjelennek újszerűségükben a nőalakok: az önmaga belső mivoltától elidegenedő Catharina, — s a lassú, emberfeletti szenvedésben megtisztuló, megdicsőülve elsorvadó Norbert Eliz. Volt tehát elmélkedésében mire támaszkodnia. Mint első lépés és jelentős jövőbeli tendenciák elindítója, annyira fontos ez a klasszikus hely, hogy legcélszerűbb némi rövidítéssel szó szerint idézni: „A drámában az érdek a szembetett szenvedélyeknek küzdéséből támad. Az egyén, ki körül összpontosíttatik részvétünk, jeles, vonzó, nagyszerű vagy megdöbbentő tulajdonaival vív az ellenkező hatások ellen, melyek a mű természete szerint, most kísértés, bűn, ármány, gyengeség, szédítés, kéj és csáb alakjában jelennek meg, majd a viszonyok kényszerűségéből, a konvencionális nézetek súlyából, a megcsontosodott előítéletekből, a korszellemből, a hagyományos erkölcsök és szokások bűverejéből, a társadalmi rend hierarchiájából, kegyeletekből, vallásos eszmékből, állami kötelességekből állanak. S midőn az egyén, kit részvétünk — mint az éltető lég a földet — átfogott és mindig körülövezve tart, meghajlik egy bűn, egy csáb előtt anélkül, hogy eltörpülne, vagy kesztyűt dobott a jogos viszonyok, a társadalmi és világrend ellenébe — s e két botlás valamelyike által a nemezist fölidézvén, megbukik: mi könnyezni fogunk sorsán, de egyszersmind érezzük, hogy a költői igazságtétel — a művészeti világ gondviselése — nem hagy hátra kedélyünk-

ben semmi ingerlő disszonanciát. Megnyugszunk a tévedés, bűn vagy vakmerőség lakoltatásán. Ez a drámai érdek legtermészetesebb neme."... „Csupán azt jegyezzük meg, hogy a regénynek is, mint a drámának, mint általában minden poésisnek, tárgya a szív, azaz érzéseink, indulataink és szenvedélyeink. De a drámának érdeke a küzdő, a hatékony szíven nyugszik, mely az erkölcsökkel, szokásokkal, világnézetekkel, az isteni vagy emberi törvényekkel ellenkezésbe hozza magát, s éppen ez ellenkezés miatt, bár különben nemes tulajdonaival részvétet gerjesztett, semmivé tétetik. A drámában az egyén küzd az egyetemiséggel, mely az állami vagy társadalmi rend alakjában áll vele szemben, s midőn küzd, a viszonyok erejénél fogva nemesbül vagy süllyed, de mindig sorsához kötve részvétünket, oly annyira, hogy megbukását könnyeznünk kell, bár azt természetesnek, sőt az erkölcsi vagy társadalmi élet tekintetéből szükségesnek is tartjuk. A szánalom a bukott iránt, s a megnyugvás a bukásban, fölgerjedésünk és kiengesztelődésünk együtt az, mit tragikai hatásnak neveznek.

A drámában kesztyűt vet az egyén az egyetemiség elébe, hogy vívjon vele. Az a provokáló; ez a jogait védő. A drámában a főszemélynek kell cselekvőnek lenni azon tények ellen, melyeket szokásoknak, erkölcsöknek, törvényeknek, rendnek, egyszóval: társadalomnak nevezünk."

Az első tanulmány, amelyből idézetünk való, nem a tragikumról akar szólni, hanem általában a drámai műfajról, s uralkodó szempontja a regény és a dráma poétikai alkatának, lehetőségeinek egybevetése. Ennek során futnak mintegy tolla alá az idézett sorok, nyilvánvalóan nem a rendszeres kifejtés igényével; ahogy — nem is annyira a tragikumnak, hanem a drámaiságnak az ismérveit kifejti, alkalmasint nem független az előző évtizedek külföldi tragédiaelméleteitől és dramaturgiai írásaitól, de a teoretikus reminiszcenciákon túlhaladva érzik rajta a gazdag irodalom- és színpad-élmény; főforrása mégis az empíria. Ez a néhány oldal lett az elindítója a következő évtizedek magyar dramaturgiájának — valójában történeti jelentőségű.

Akik Keményt ismerik, azok számára van mégis egy meglepő tanulsága. Az itt kifejtett tragikumelmélet nem áll egy szinten nemcsak az előző magyar tragikai irodalommal, de Kemény eddigi saját költői termésével sem — nem is említve a még megírandókat; az elmélet — ezen talán nincs mit csodálkozni — ha nem is döntő mértékben, de érezhetően szűkebb, egyoldalúbb a gyakorlatnál. A teljes életmű nyomán nyilvánvalóan nem kell bizonygatni, hogy Keményben ott él, és szinte műről műre fokozódik az a sokat emlegetett elemi tragikum-élmény; felcsillan még kollektív változatában is. Meg tudja éreztetni az emberi sors rejtélyes fenyegetettségét, tud művészien tragikus borzadályt kelteni; át tudja életni az erkölcsi megsemmisülést és az emberfeletti megtisztulást. A tévedés, a bűn, az önmagát szétzúzó szenvedély tragikumát több változatban is megalkotja. Különösen figyelemre méltó jelensége a démoni erővé fokozódó, önmagát szétzúzó szenvedély, amely mintegy már túl-

emelkedik a földi, véges határokon. Ebből is, de nemcsak ebből adódik az, amit a regényekből maradandó élményként viszünk magunkkal: a tragikus ellenfél kiismerhetetlensége, morális mértékkel meg nem fogható, az egyénre lecsapó nemezis titka — ami megint valami emberen túli dimenzióba emeli a drámai küzdelmet.

Az odavetett elméletben mindennek csak távoli visszhangja hallik. A fentiekhez hadd csatolok még egy idézetet, amely az elméletnek mintegy kvintesszenciája: „a szenvedély régi féktelenségeivel támadva meg a régi társadalom szokását, illemét, világrendjét, majd viszont legyőzetve kiállani a régi társadalom és erkölcs bosszúját, végig szenvedni megvetéseit, kegyetlenségét, nemezisét...". Ami ebből Kemény írói világára emlékeztet, az talán a tragikus ellenfél sokarcúsága; Kemény még sietségében is halmozza a megjelöléseket: „kísértés, bűn, ármány, gyengeség, szédítés, kéj és csáb", aztán már egy szinttel feljebb: „a viszonyok kényszerűsége, a konvencionális nézetek súlya, a megcsontosodott előítéletek, a korszellem, a hagyományos erkölcsök és szokások bűvereje, a társadalmi rend hierarchiája, kegyeletek, vallásos eszmék, állami kötelességek" — az egyén „kesztyűt dob a jogos viszonyok, a társadalmi és világrend ellenébe" — sőt egy még árulkodóbb szóhasználat: „az egyén küzd az egyetemiséggel, mely az állami vagy társadalmi rend alakjában áll vele szemben". Nyilvánvaló az igyekezet, az elmélet nyelvén megfoghatóvá tenni a megfoghatatlant — s az adott határok közt értelmet keresni a tragikum élményében; s a megjelölések özönében kifejezésre jut annak a megéreztetése is, hogy a drámai küzdelem nem pusztán egyedi emberi dimenziókban folyik; az ellenfél változatos formákban jelenik meg, teljesen földi, megfogható alakot is tud ölteni, de végül is összességében túlnő ezen a dimenzión.

Másfelől azonban Kemény a tragikumnak csupán egyik típusát elemzi ki, mintha lekötné magát e típus mellett. Egyéni szenvedély küzd az alacsonyabb vagy magasabbrendű ellenerővel, kesztyűt dob neki, mintegy provokálja, „s e két botlás valamelyike által a nemezist fölidézvén megbukik." A „botlás" szó nagyon finoman van megválasztva; emlékszünk az ún. tragikus vétség, a „vétlen vétkesség" fogalma körüli vitákra, amelyek majd még folytatódni fognak. Szó van a bűn előtt való meghajlásról, a „jogos" viszonyokról mint ellenfélről; alig sejthetően, de már megindul a tragikus élmény moralizálásának folyamata; a hős és az ellenfél erkölcsi kategóriákon át való megfogása, amely nemsokára odavezet majd, hogy az ún. vétség-tragikum válik szinte hivatalos érvényűvé. Megjelenik itt a későbbi tragikumelméletek másik kulcsszava is: „a szembetett szenvedélyek küzdése"; ismeretes, hogy ez a kor, legalábbis akik Kemény nyomába léptek, a szenvedélyeket egyáltalán nem a pszichológus vagy a karakterológus, hanem a moralista vagy éppen a politikus szemével nézték. A szenvedély nem okvetlen hordja magában igazolását, „az erkölcsökkel, szokásokkal, világnézetekkel, az isteni vagy emberi törvényekkel ellenkezésbe hozza magát". Vajdának egy későbbi, persze nem nagy-

igényű meghatározása szerint a szenvedély „állandó hajlam, forró és határozott óhajtás, ellenállhatatlan vonzalom valami tárgy iránt", — míg Kemény, majd Gyulai szemlélete szerint lehet alapjában jogos is — a fontos egyelőre a drámai küzdelemnek az emberi, egyéni szenvedélyekre való alapozása, amely megint a moralizáló tendenciát szabadíthatja fel — közelebbről a tragikus küzdelemnek a moralitás szintjére való áthelyezését.

Végül pedig — még egy következménnyel zárja le Kemény a tragikum, ill. a tragédia „lélektani skáláját": okvetlen szükséges, „hogy a katasztrófában jellemző, erős és valami tényben mutatkozó költői igazságszolgáltatást lássunk." Az arisztotelészi katharzis fogalomkörére lehetne itt utalni; amellett a korlátain túllépő szenvedély küzdelmének valóban ilyen „katasztrófa"-fal kell zárulnia — de ez a mozzanat is csak addig érvényes, amíg a vétség- és a szenvedély-tragikum határain belül maradunk. Gyakorlatban Kemény is túllép e határokon — de megfogalmazása megint a moralizálás, majd a racionalizálás lehetőségét rejti magában. A teljesség kedvéért meg kell említenem, hogy Kemény — nem a drámával, hanem a regénnyel kapcsolatban célzást tesz a tragikus sorsnak egy másik változatára is, ahol a nemezis „látható tények nélkül" jelentkezik — ahol nem okvetlen a „szembetett szenvedélyek küzdelme" a főkövetelmény, s „a költői igazságszolgáltatás bágyadtabb, kevésbé csattanó... nemeivel is célt lehet érni". A felőrlődés, a passzív elsorvadás tragikuma ez; a további fejtegetésekből az *Élet és ábránd* Catharinájának körvonalai is kivehetők.

Mindenesetre abban, ahogy Kemény elmélete a műveiből áradó eleven tragikum-élményhez viszonylik, már megvan az első indítás, a lehetőség bizonyos, az esztétika történetéből már ismert tendenciák feléledésére. Amikor a már holtravált Kosztolányi az őt meglátogató Babitsnak szenvedéseiről panaszkodott, Babits ezzel próbálta erősíteni: „Értelme van ennek, Dide." Nos, az elmélet természetszerűen törekedhet arra, hogy ezt az irracionálisnak látszó, az emberi elmét felülhaladó, megfoghatatlan élményt értelmezze — nemcsak bölcselkedve megfogalmazza, hanem „értelmét", a lét egészében elfoglalt helyét és funkcióját megjelölje. A nagy feladat, amelyet minden kor másként old meg: megkeresni azt az életszintet, amelyen ez az „értelem" egyáltalán megtalálható. Már Kemény fejtegetéseivel kapcsolatban fölmerült a „moralizálás" lehetősége: az eredetileg szakrális-mítikus, de még modernebb változataiban is démonias, bénító és lenyűgöző élmény átemelése, legalábbis részleges átjátszása az erkölcsi élet és az erkölcsi fogalmak szintjére; az erkölcsi jó és rossz, a választás és szabadakarat, erény és tévedés, bűn és bűnhődés játékát látni benne. Nemesebb, nem-vulgáris változatában beszélhetünk a tragikus élmény humanizálásáról; olyan folyamat ez, amely az elméletet megelőzve már Szophoklész drámáiban elkezdődik; a fonalat az újklasszikus-újhumanista drámaköltészet (a franciák, majd Goethe és Schiller) veszik fel újra. Eszmeiesített felsőbb hatalmak és hozzájuk tisztuló vagy velük szemben elbukó egyéni

szenvedélyek küzdelme tölti be ezt a világot. De laposabb korszakokban, prakticista vagy mindenáron a gondolatnak hódoló elmékben erőre kaphat egy vulgárisabb törekvés is: a tragikus élmény racionalizálása; felfoghatóvá tenni a felfoghatatlant éppen azáltal, hogy kiveszem belőle azt a specifikumot, amely tragikussá teszi. Az ilyen elmélkedés nemcsak a tragikus bukás okát véli csalhatatlanul megtalálni, hanem egyúttal oktató-nevelő célzatot is elvár a színpadi látványtól, legalábbis valami fönséges példamutatást. A dramaturgia történetén végighúzódik a vita a szelídítő és az eredeti döbbenethez visszatapogatózó tendenciák között. A gondolati, elméleti gócok, amelyek körül ezek a folyamatok zajlanak —, úgy is mondhatnánk: az ütközőpontok szinte végesvégig azonosak: az elmélet egyedi jellegét az adja meg: szerepel-e kategóriarendszerében — és milyen értelmezésben szerepel a „tragikus vétség" fogalma; közvetlenül ehhez kapcsolódik a másik kritérium: a tragikus hős kiválósága vagy kiválósággal vegyült gyarlósága. Jelentőségben mindkettőt túlszárnyalja minden tragikus világnézetnek voltaképpeni legvégső alapja: hol, miben keressük a nagy küzdelem igazi irányítóját, mit tartunk az úgynevezett tragikus ellenfélnek.

E szempontok jegyében óhajtanék egy-egy pillantást vetni azokra a magyar elméletekre, amelyek Kemény után alakultak ki; — azok érdekelnek, akiket Németh G. Béla említett könyvecskéjében tárgyal, de egy-két lépést hátrálnom kell, hogy a mondott tendenciák érvényesülését világosabbá tudjam tenni. Gyulaival kezdem tehát, de még valamit előre kell bocsátanom. Eléggé szerény az az elméleti irodalom, amely nálunk Keményt megelőzi; de szóhasználatán, a megfogalmazás körüli küszködésén mégis megérzik az az igyekezet, amellyel ezt a bonyolult tüneménycsoportot felfoghatóvá igyekeznek tenni. Szükség esetén egy-egy célzás erejéig is őket meg kell szólaltatnunk.

Azzal kell kezdenem, amit nem árt külön kiemelni, hogy Gyulaiban, különösen pályája korábbi szakaszán, megvolt az érzék az igazi, elemi tragikum iránt, amely Keményt és Aranyt eltöltötte. Táplálhatták ezt az érzéket a kor eseményei és személyes élmények is; főforrása illetve kisugárzási területe mégis túlnyomórészt az irodalom: a magyar kortársak, Katona, a francia klasszikusok, főként pedig Shakespeare; a hatásnak jó közvetítője volt a korabeli magyar színpad. A drámaköltőtől megkívánja, hogy olyan összeütközéseket, katasztrófákat ábrázoljon, amelyek „tragikai részvétet" keltenek. Megkívánja a szenvedélyek küzdelmét. „A köznapi életből való kiemelkedést nem a szenvedély alkotja, hanem fejleménye, mélysége, ereje, melyek kiváló érdekű, a hétköznapinál nagyobb arányú összeütközést, bonyodalmat és katasztrófát idéznek elő". Megköveteli a drámai pátoszt; „hová lesz a tragédia megrázó hatása a tévedésbe vagy bűnbe sodró szenvedély rajza nélkül?" Szigligeti *Diocletián*ját éppen azért rója meg, mert nem igazi tragikai hős. Utal a tragikai hatás „félelmes és rejtélyes" voltára.

Közvetve dokumentálja ezt az elemi érzést az, hogy ismételten tiltakozik

az erkölcsi igények, a „moralisták" követelményeinek nyílt érvényesülése ellen. A morált a drámai művészet eredményének tartja, de: „ha a költészetben minden morál, akkor tulajdonképpen nincs szükség költészetre"; morál és költészet szövetségesek ugyan, de nem rabszolgái egymásnak. A moralisták „gyakran a szép eszménye helyett az erkölcsi eszményt követelték, nem az ember eszményi, azaz művészi rajzát, hanem az ember erkölcsi eszményét, példaadásul, követés végett". „A tragikum és komikum fogalmát ki nem elégítik az erkölcsi eszmék". Megérzi tehát azt a jellegzetes pluszt, amely a tragikum igazi élményében benne van — tiszta jelenlétét persze főként az esztétikum birodalmában kívánja meg. Elméletének központi problémája éppen ennek a többletnek az értelmezése.

A megérzésnek magának elsősorban világnézeti alapjára kell rámutatnunk. Gyulai olyan világnézet alapján áll, amely nem teszi ugyan szükségessé, elkerülhetetlenné a tragikus embersorsot — de nem is kis mértékben lehetővé teszi, különösen annak egy bizonyos, nemzeti sorsban és nagy tragédiákban sokszor dokumentált változatát. Ezúttal legyen elég csak a fővonásokra utalni, támaszkodva Kovács Kálmán fejtegetéseire is *(Fejezet a magyar kritika történetéből)*. Gyulainak és nemzedéktársainak világnézete — amikor már túljutottak a küszködés stádiumán — a protestáns színezetű vallásosság szekularizált, laicizált változatát bontakoztatta ki; egy transzcendens vonatkozásaiban már elég halvány objektív idealizmust. Maga az őseredeti vallásos élmény már kiapadóban, de szilárd metafizikai támasz gyanánt megmaradt a hit az erkölcsi világrendben, az erkölcsi eszméknek, ideáloknak az emberi egyéniségbe is beleoltott uralmában. Egy „tapasztalatfeletti értékrend" foglalta el a kijelentett vallás helyét. De sarkpontjai közé tartozott ennek a meggyőződésnek az, hogy — Kant módjára — ezt az erkölcsi törvényt az emberi alkatban is hatékonynak érezte. „A csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem." Így, az emberben és világában támad az az alapvető dualizmus, amelynek tételezése Gyulai tragikum-élményét lehetővé teszi. Az ember erkölcsi öntudatból és szenvedélyből van összeszőve — „természet és emberi szív" Gyulai gyakran emlegetett kulcsszavai; amellett kétely nélkül hisz az emberi egyéniség erkölcsi autonómiájában. Az így elgondolt világon belül valóban lehetséges, sőt gyakori a konfliktus, sőt gyakori annak tragikus kiéleződése is: erkölcsi eszmék, erkölcsi tudat nem mindig harmonizálnak az emberi szívvel és természettel. „... A költő a szenvedélyek küzdelmét rajzolja, szemben a társadalom és állam nagy érdekeivel, s egyszersmind a tévedések és bűnök nemezisével rázza meg szívünket..."

Az eddigiekből is kiviláglik, hogy Gyulai drámaszemlélete ott áll a megrázó élmény moralizálásának válaszútján; tragikumélményét erősen formálja világnézetének humanista, humanizáló jellege. A tragédiától, Arisztotelészre hivatkozva, nem a szenvedélyek felkavarását, hanem megtisztítását várja; egész eszményítő esztétikájából következik, hogy a költészetnek emberformáló, az em-

bereszményhez emelő funkciót tulajdonít. A tragikumban „eszmének kell győzni, nem személynek"; a Bach-korszak viszonyai közt kialakult embereszmény a mozgató erő — amely lényegében nem tragikus, de tragikussá válhat.

Ez a koncepció aztán megkívánja azt, hogy a tragikumelmélet néhány nem is új alapfogalma Gyulai rendszerében felújuljon, közvetlen elődjéhez, Keményhez viszonyítva fölerősödjön. Ilyen mindenekelőtt az, amit az esztétika közkeletű szóval tragikus vétségnek szokott nevezni. Föltételezése vagy tagadása valósággal vízválasztó jellegű; a megnevezése körüli csetlés-botlás jelzi, hogy alig megfejthető jelenségről van szó. Kölcseynél nem szerepel, Vörösmarty „hibá"-nak, Kemény „botlás"-nak mondja, Greguss hibáról, érdemlett bukásról beszél; Salamonnál is megtévedt emberi erőről van szó. Látszik, hogy a tiszta moralizálást, bűn és bűnhődés egyensúly-játékát el akarják kerülni — dereng a moralitáson túlmutató szféra.

Gyulai nézeteinek láncolatában nélkülözhetetlen a „tragikus vétség" föltételezése. „Bizonyára a tragikai hős vagy céljában vagy eszközeiben mindig tévedő, s ellenkezésbe jő a fennálló renddel, de mind céljának, mind eszközeinek olyannak kell lenni, amelyet érthessünk, amelyben hihessünk." Szó volt már „a tévedések és bűnök nemezis"-éről, az alapjukban nemes vagy jogos szenvedélyek korlátlanságáról, tévedéséről. A „mostani" francia vígjáték nem tünteti ki a tévedést, túlságot, balgaságot vagy gyöngeséget. A *Diocletián-bírálat* ismert követelése: a hősnek fel kell költenie „bűneivel, tévedéseivel, vagy vakmerőségével a nemezist, a bukást, a katasztrófát". Logikusan következik ebből, hogy a fennköltt, hibátlan, esetleg túleszményített jellemek nem valók a költészetbe, pláne a tragédiába nem; Arisztotelészre hivatkozva jegyzi meg Gyulai, hogy „a tragédia nem választhatja hőséül se az egészen erényes, se az egészen gonosz embereket". „A drámai vagy tragikai hős tulajdonképpen a *jó* és *rossz*, az *erő* és *gyöngeség* vegyülete". Szenvedély, vakmerőség, tévedés, bűn egymás szomszédságában lépnek föl. Kemény a tragikus hősben a jellem kiválóságát nem tagadja, az eleve adott gyarlóság jele az, hogy a hős meghajlik a csáb vagy a bűn előtt.

Persze szeget üthet a fejünkbe, hogy a *Diocletián-bírálat* a szembetett szenvedélyek *jogos* összeütközéséről beszél; „minél jogosítottabb egyénileg a szenvedély, mely kesztyűt dobott a világrendnek, annál erősebb a drámai érdek." Ezzel elérkeztünk a rendszer végső kulcsfogalmához: hogy illeszkedik bele mindez abba a képbe, amelyet Gyulai a tragikus ellenfélről alkot? Mint már említettem, ez a szemlélet az „erkölcsi világrend" megfogalmazásában öröklődött tovább, de konkrét kifejtése, Kemény hagyományára támaszkodva, szélesebb körű ennél. A probléma végső megoldásának nehézségét jelzik a megfogalmazására irányuló előző próbálkozások; talán a legérdekesebbet, a Vörösmartyét idézem:

„A sorstól elsodort s megbuktatott ember is igen érdekes lehet az által, ha ezen külső óriási hatalom ellen nemesen s állhatatossággal nagy célokért

küzd, ha szenvedéseiben nagy s benne az emberi lélek méltóságát nyavalygás s erőtlen panasz nem alázzák meg. Sorshatalom gyanánt vehetni szinműben minden meggyőzhetetlen külső erőt, p. o. a nép akaratját köztársaságokban (igy küzd daccal és fenséggel Coriolan a nép haragjával), a zsarnok parancsát, vagy egy mindenható testület határozását. S ha ezen hatalmak előtt a jó ember elesik, nem lehet azt minden hibától mentnek tartani; mert abban minden esetre egy kis vakmerőség vagy makacsság van, ha egyes ember nagyobb, óriásibb hatalommal szembe száll. Azonban ha az igy megtévedett erő folyvást nemesen küzd a nagyobb hatalommal, s úgy látszik, mintha a drámai hős ezen küzdésben lelke visszanyomhatatlan intését követné, mintha megtörhetetlen lelkének az illy küzdésekben, s az önként fölkeresett veszélyben gyönyöre volna: akkor a mű a legnagyobb érdekű lehet; mert a character ereje az, melly bennünket mindenek fölött érdekel."

Figyelmünket felkelthetik az ilyen kifejezések: „a sorstól elsodort és megbuktatott ember"; az ellenerőt ugyan elég empírikusan képzeli el, de mégis „óriási hatalom"-nak, „meggyőzhetetlen külső erő"-nek nevezi. A drámai hős pedig „lelke visszanyomhatatlan intésé"-nek engedelmeskedik. Kölcseynél ez az ellentét csak „hatalmas erő", a hősnél erősebb végzet; Gregussnál az egyén a „köz"-zel kerül összeütközésbe; Kemény sokoldalú meghatározásából kiütközik az „erkölcsi rend". Ezt a bizonyos felsőbb hatalmat Gyulai többször is meghatározza, nagyjából csak árnyalatnyi eltérésekkel. Nem hinném, hogy magának e tényezőnek felfogása körül világnézeti küszködések éltek volna benne; a feszültség ott van, hogy érzi ennek az ellenfélnek, Vörösmarty szavával, „óriás hatalom"-jellegét, a benne rejlő emberfölötti elemet — de másfelől ezt humanizálni, a kor világnézetéhez idomítani akarja. Emlékeztetőül ismert idézeteket kell felsorakoztatnom: A *Diocletian-bírálat*ból: „A hőst erős és határozott szenvedély vezesse, mely összeütközik a jogos viszonyokkal, a hagyományos erkölcsökkel, a kegyelettel, a kötelességgel, szóval azzal, amit társadalmi, erkölcsi vagy világrendnek nevezünk." A többi megfogalmazás már csak variációnak hat. „Az úgynevezett erkölcsi világrend, amellyel összeütközve az egyén tragikai vagy komikai alakká válik, nemcsak tisztán erkölcsi eszmék összege, hanem általában az emberi élet törvényeié, amelyek a dolgok kényszerűségén alapszanak, s amelyek amazokat is magokban foglalják, sőt uralkodnak rajtok, mint a görög fátum az isteneken is." A széles skálában, amely a földtől az eszmék mennyboltjáig terjed, egy szó üti meg többször is fülünket: „A költői igazságszolgáltatás, melyet a világrend kényszerűsége parancsol, azaz a valódi keresztény világnézet." „Jókai ritkán figyel a szenvedélyek és viszonyok belső kényszerűségére..." A francia klaszszikus dráma a szenvedélyek küzdelmét más szemmel tekintve, itt a földön is keresi Isten kezét, „azaz az erkölcsi világrend benső kényszerűségét." A tragikai hatásnak föltétlen eleme: „a viszonyok és szenvedélyek végzetessége," „a hős magában hordozza nemezisét". „A tévedésbe és bűnbe sodort szenve-

dély"-t el kell hogy érje „az erkölcsi nemezis sújtó karja, melyet az élet mindennemű viszonyaiban többé-kevésbé feltalálunk." Vegyük még hozzá ezt is: ami a tragédiában vagy a komédiában győz, az „széles értelemben maga a morál, az az erkölcsi rend..., de tulajdonképpen eszmének kell győzni, nem személyeknek..."

A harc egyik oldala világos. A hőst nem okvetlen szenvedélye vagy gyarlósága buktatja el; sőt, ez a szenvedély lehet jogos is, annál feszültebb a konfliktus, de tragikussá válik a hős szenvedélye révén, ha az fölgerjed, túlburjánzik és mintegy magához ragadva a totális személyiség vezetését, tévedésbe vagy bűnbe sodródik. Ebben áll voltaképpen gyarlósága. „Mind a tragédiában, mind a komédiában a katasztrófa a megsértett erkölcsi érdek kiengesztelése." És záróakkordnak idekívánkozik Gyulainak egy bővebb értelmű kijelentése: „A költészet nem disszonancia, hanem összhang."

Gyulai világnézetében és esztétikai elméletében csakugyan elérte ezt az összhangot. Kiegyensúlyozott világképbe illik bele drámaelmélete, s ebbe idomítja-töri bele a tragikum-élmény leglényegesebb mozgatóját is: azt, amit ma tragikus ellenfélnek nevezünk. Következetesség, rend és törvény ez, még idealisztikusan fölfogva, de hatálya kiterjed a társadalomra, az emberi élet mindennapi viszonylataira is. És ez valóban megnyugtató. A nagy ellenfél humanizálódott, értelmessé és felfoghatóvá lett. De a tragikum igazi mivoltát érző Gyulai mégsem tudta ebből a képből az árnyakat, a döbbenet rejtélyét teljesen kiküszöbölni. Honnan van az a nemezis, amelyet a hős magában hordoz, vagy amellyel a világrend lesújt rá? Honnan van a számos változatban hallott „kényszerűség", a világrendé, a viszonyoké, a szenvedélyeké? Egyszer még a „végzetesség" is elhangzik. Nyilvánvaló: Gyulai nem fatalista, de a harmonikus világ mögöttről őt is megcsapja, nyugtalanítja valami khaotikus ősi hatalom sejtelme.

Gyulai drámabírálataival és tragikumelméletével, amelyet évtizedeken át többször is kifejtett, természetes módon sokáig befolyásolta az irodalmi-esztétikai közgondolkodást; az Arany-kör kritikusai általában az ő nyomaiba lépnek. A tragikumszemléletnek itt megvont köréből kevesen próbáltak kitörni, nem is nagy intenzitással, nem is különösebb sikerrel. Az „ellenzéki árnyalású tragikum-típusok" közül Vajda hívja fel a figyelmet a Prometheusz-típusra, a „mártír-tragikum"-ra, amelyet később a többi változat közé Szigligeti iktatott be (1874, *A dráma és válfajai*); „a jónak, vagy más szóval az igaznak örök küzdelme, testi bukása, de erkölcsi örökkévalósága" ez, amelyben már szó sincs a tragikus jellem kiválóságába vegyülő gyarlóságról, s ennélfogva ismeretlen a vétség fogalma is.

Az új korszak első évtizedeiben élénkült meg újra az érdeklődés a kérdés-szövevény iránt; az újrafogalmazás Beöthy Zsolt 1885-ben megjelent, de nyilvánvalóan hosszú évek elmélkedését lezáró monográfiájában következett be: *A tragikum* (alcímében: *A tragikum elmélete és jelenségei*). A múltban eszté-

tikai irodalmunk kimagasló műve gyanánt emlegették, noha, mint arra Németh G. Béla említett könyvecskéjében rámutat, nem volt valami kapós olvasmány, magát a drámai produkciót egyáltalán nem befolyásolta, és inkább csak kritikai-polemikus visszhangja tette emlékezetessé. Beöthy teljesítménye valóban egyedülálló: megírta a legterjedelmesebb magyar monográfiát a tragikumról, jelentős külföldi szakirodalom felhasználásával —, anélkül, hogy a tragikus jelenségek iránt számottevő érzék lett volna benne. Ilyen bőséges tényismeret és adatfeldolgozás nem mindennap párosul ekkora siketséggel. Szerepelnek ebben a rendszerben az élmény sokszor emlegetett mozzanatai: a félelem, a szánalom, a megrendülés, de a példatár egyes kirívó esetei alapján jogosnak látszik a kérdés: képes volt-e ő maga csakugyan megrendülésre. Talán csak egy beszédes példát: ha vannak a világ tragikus költészetének olyan alkotásai, amelyekhez a biblia nyelvén szólva csak levetett sarukkal közeledhetünk, az *Antonius és Cleopatra* bizonyára közéjük tartozik. Gondolok különösen azokra a jelenetekre, amelyekben Cleopatra Antonius halálhírének vétele után búcsúzik az élettől. Beöthy kioktat, hogy sorsa nem indíthat meg bennünket, és morálprédikációt tart: „Csábító szerelme erkölcsi méltóság híján volt... maga miatt és magáért hal... Romlásának képe, ami által elveszett, egyszersmind életének képe: a kígyó."

Még ejtünk majd egy-két szót arról, hogy ez az érzéketlenség mennyire egyedi, alkati probléma — minden bizonnyal az is — és minő mértékben nyilvánítható kortünetnek. Közvetlen gyökerét nem kereshetjük másban, mint abban, hogy Beöthy világnézete alapvetően tragikumellenes volt. Vannak világnézeti tényezők, amelyek természetük folytán nem adnak teret a tragikum élményének. Csatlakozom Németh G. Bélához, aki ezeket a tényezőket körültekintően elemzi ki a műből, a korból és Beöthy egyéniségéből. Elég tehát, ha csak vázlatosan utalok a liberalizmus felfelé ívelő hullámára, a pozitivizmus kezdődő hatására és naiv optimizmusára, az angol utilitarizmustól is erősített közmeggyőződés-ideálra. Valamennyin túl döntőnek tartom a világkép hangsúlyozott keresztény-teológikus megalapozását, az isteni gondviselés és igazságszolgáltatás mindent megoldó hatalmának kiemelését. Felcsendül mindez már a monográfia első mondatában: „Az életnek és művészetnek minden tragikai jelensége, végső benyomásában, megnyugtató." S nem sokkal utóbb beszél „egy közös és egyetemes hatalom"-ról, egy minden irányú, általános tökéletességről, „mely uralkodik fölöttünk, vezeti lépéseinket". Aki a világban ily módon csupa összhangot lát, nem tudja méltatni a tragikus jelenségeket sem. A vaskos könyvnek a mai olvasó számára éppen az a megdöbbentő tanulsága, hogy hiányzik belőle a szorongás élménye, valami deduktív skolasztikával minden változatot hiánytalanul számba akar venni, s egyetlen bűvös gondolati formula alapján mindent tökéletesen meg is tud magyarázni. Ilyen szép szónoki hévvel és ilyen racionálisan nemigen írtak a rációval meg nem fogható művészetről.

Fölösleges kérkedés volna újból vitába szállni a könyv részlet-elemzéseivel; nagy vonalakban megtette ezt mindjárt a mű megjelenése után Rákosi Jenő, és a fölény művésze: Péterfy Jenő. Én magam, az elődökre, Keményre és Gyulaira gondolva, a rendszer egészének azokat a tételeit szeretném kiemelni, amelyek a fejlődés vonalában jellemzőek, s amelyek egyúttal azt is dokumentálják: mennyire távol jutottunk a tragikum elemi élményétől. Ilyennek tartom: a tragikum egyetlen típusának abszolúttá tételét, a vétség-tragikumnak mindenáron való erőltetését; vétség és megtorlás hibátlan egymásrakövetkezését. Már Rákosi és Péterfy leszámolt azzal a szemlélettel, amelyben Melinda is, Júlia is, Antigoné is vétkesekké, gyarlókká válnak és bűnhődést érdemelnek. Érthetően kapcsolódik ehhez az a Gyulaitól és másoktól örökölt, de itt kizárólagossá vált tendencia, amely a tragikumot a hős (vagy hősnő) gyarlóságából indítja el, ennélfogva ott is, ahol nincs, megtalálja ezt az eredendő gyarlóságot. Mi mindennel tudja a földi halandó az „egyetemest" maga ellen ingerelni, még a „kellembeli" és „fönségbeli" kiválósággal is. Kulcsfontosságúnak mégis, az eddig kifejtettekre hivatkozva, a tragikus ellenfél felfogását érzem — ebben is csatlakozom Péterfy Jenőhöz. Ez a tragikus ellenfél, a cáfolatokból hírhedtté vált „egyetemes" nemcsak abban a fogyatkozásban szenved, amire Péterfy utal, hogy ti. szinte az absztrakcióig üres. Péterfy itt túloz is kicsit; Beöthy hosszú fejezeteket szentel arra, hogy konkretizálja az egyetemest, mint természeti törvényt, mint erkölcsi törvényt, és e kettő összevegyült jelenségét. Az igazi hiány éppen ebben az átelemzettségben van, s abban, hogy ez a mindent felölelő és irányító hatalom, a vallásos aláfestés ellenére is, meg van fosztva minden emberfeletti, heroikus-mítikus jellegtől; elvesztette azt a rejtélyes, bűvölő erőt, amellyel pl. Keménynél bírt. Ahogy Németh G. Béla kifejti, ha jól átvilágítjuk, nem marad más belőle, mint a nagyonis emberi és korhozkötött közérdek, közrend, közmeggyőződés, az, amit akkoriban angol szóval „common sense"-nek neveztek. Legfőbb jellemzője az egyéni kihívások, sértések iránti érzékenység; mindig ő a „sértett", és nem tűri meg az ellene támadó kellemet vagy szenvedélyt. Íme, ez az árnyék, amely a tragikum élményből Beöthy rendszerében megmaradt. Szinte mosolyogtató, amit az „egyetemes" eszmerendszer változásáról mond: addig érvényes csak a „fönnálló", „amíg biztosítani tudja a közjólétet, megelégedést, nyugalmat."

Az irodalmi közvélemény meghökkenését jól jelzi az, hogy Beöthy könyve nyomán hamarosan szinte szokatlan vita támadt. Ennek egy része inkább napi csetepatékban merült ki, amelyek, nem is alaptalanul, idegenből kölcsönzött elemekre mutattak rá, és az eredetiséget kérték számon, vagy egy-egy belső következetlenséget lepleztek le. Lényegesebb ennél az, hogy a mű a maga egyoldalú, provokatív racionalizmusával, tehát koncepciója egészével hívta ki maga ellen a polémiát. A provokatív jelleget mindkét érdembeli ellenfél: Rákosi és Péterfy is érzi, és mindkettő tudatosan, az aktualitás-indokolta

hévvel polemizál is. Honnan volt támadható a mű 1885-ben, milyen más koncepciót lehetett vele szembeszegezni? Le kell szögeznünk, hogy az akkoriban még éppen csak kibontakozó modern nyugati elméletek nem jöhettek számításba. Rákosi tisztán empírikus forrásokra hivatkozott, és tiltakozott a Schopenhauer-hatás föltételezése ellen. Nietzsche már megírta alapvető művét (*Die Geburt der Tragödie,* 1872), de recepciójára épp oly alkalmatlan volt a magyar társadalom, mint ahogy Kierkegaardnak még tán a nevét sem hallotta; a naturalisztikus drámaelmélet még majd csak ezután bontakozik ki. Németh G. Béla utal a kor német dramaturgiai irodalmára, amelyből Beöthy bőségesen merített, amellyel azonban Rákosi nem sokat törődött. A polémiák a már ismertetett hagyományos magyar fogalomkészlet keretén belül maradtak; amit Beöthy racionális skolasztikájával szembe lehetett szegezni, az végső elemzésben a tragikus életérzés elemi hatóereje lehetett, esetleg a Gyulai-féle humanizált változatban, mindenképpen a világirodalom nagy tragédiáinak élményére támaszkodva. A múlt felől jövő támadásnak volt még egy lehetősége: a Gyulai-ellenzék kezdeményeit és sejtelmeit ragadni meg; a magyar tragikum-elméletnek nem optimista, nem humanizáló vonalát venni fel és a végső konzekvenciáig fejleszteni. Ezeket a polemikus lehetőségeket meríti ki a két számottevő, csaknem egyidőben keletkezett vitairat: Rákosi könyve: *A tragikum,* 1885, és Péterfynek hasonló című, csak halála után publikált tanulmánya.

Rákosiban én, Németh G. Bélával ellentétben, nem látom az egzisztencializmus előfutárát, inkább a magyar ellenzéki esztétika nagyobb arányú folytatóját. Ha nem is a „kiábrándult tragikus polgári életérzés" jegyében, de volt érzéke a tragikum iránt — ez az, amiben csakugyan Beöthy fölé emelkedik, s ez az érzéke irányítja a hagyományos magyar fogalomkészlet átértékelésében. Ezt az alapvető tragikum-élményt műve lapjain többször is megfogalmazza, a szakirodalom is eleget ismertette már; elég, ha csak a legpregnánsabbat idézem: „Egy rendkívüli hős kénytelen megsemmisülése önön rendkívüli tulajdonságai által drámai akcióban: ez a tragikum. A rendkívüli mint áldozata a rendesnek. A nagy, amely jogaihoz nem jut abban a világban, amelybe tétetett. Ez a tragikum." „A rendkívüli hős megsemmisül önön rendkívüli tulajdonságai által." „Nem a tettben (vétségben), nem is a helyzetben rejlik a tragikum, hanem az egyénben", tehát a nagy lélekben, nagy indulatában, erkölcsi és érzelmi nagyságában, „amely jogait a társadalmon, intézményein és emberein saját erejével, nagysága súlyával, egyénisége hatalmával keresi." Hamarjában nem tudnám megmondani, mélyíti-e vagy sekélyíti ezt a felfogást az a meggyőződés, hogy a tragikum folyvást jelen van az életben — az elméletet mégis valami alapvető, primér élmény alakítja.

Rákosi aztán — és az elmélet szempontjából ez a jelentősége — levonja az alapmeggyőződés konzekvenciáit, Gyulaival és Beöthyvel egyaránt szembeszállva. Legelőször is kikapcsolja a tragikumból a bűn és a vétség mozzanatát. Elméletének ez csakugyan modern, előremutató eleme. „A vétség nem dönt,

a vétség nem lényeges, tragikai vétség oly értelemben, mint taníttatik, nincsen." „Igen, bukás a tragikum, de korántsem egy drámai bűnért" vagy vétségért, melyet a hős elkövet, hanem az illetőnek egész mivoltáért.

„A tragikai vétség a legjobb esetben egy puszta szó, amellyel a tragikus fejlődés valamely stádiumát, egy tán fontos momentumát megjelölni lehet anélkül, hogy jelentősége ennél több, e momentum más momentumoknál mindig fontosabb is lenne; anélkül, hogy a tragikum alkotó fogalmához tartoznék, anélkül, hogy mint már megjegyeztem, a tragikum megmagyarázásához, megértéséhez szükségünk lenne rá. A tragikumról lehet beszélni, mivoltát föl lehet fejteni, lényegét ki lehet deríteni e szó és fogalma segítsége nélkül. E szó ellenben könnyen magyaráz egyes eseteket, de épp oly megfoghatatlannak talál másokat és mindenkor könnyen zavarja meg a tragikum fogalmát magát."

Itt kerül legélesebb ellentétbe Beöthyvel: itt már szó sincs arról, hogy a hős kiválóság és gyarlóság ötvözete volna, és éppen gyarlósága révén idézné fejére a büntető erkölcsi világrendet, hogy szenvedélyében valami nagyszerű „kitámadást" hajtana végre, hogy bukása és bűnhődése morális szempontból igazolható volna. Ezen a ponton érzi meg Rákosi leginkább a tragikum különleges levegőjét, noha ő maga kétszer is tiltakozik ennek az élménynek a „misztifikálása" ellen: „leszállítom e transzcendentális fórum illetékességét [az erkölcsi világrendre gondol], és a tragikum misztikus fogalmát az emberre korlátozom". De azért „valami misztikus, csodás és természetfeletti van a tragikumban" — s ehhez tartozik az is, hogy a földi létben szükségszerűen adódó tragikus küzdelem mögé mindig odavetíti a záró mozzanat, a halál, a teljes megsemmisülés árnyékát.

Az eleven, polemikus fejezetek azonban mégsem győznek meg arról, hogy Rákosinak (aki különben drámai formában is kísérletezett a tragikummal), ez az élménye különösebben mély és intenzív, az esztétikumon túlmenő érvényű lett volna. A kulcspont, az áruló gyönge itt is a tragikus ellenfél felfogása. Beöthy a legtöbb vihart éppen az ő „egyetemes" konstrukciójával idézte föl — mint Péterfy, Rákosi is ez ellen intézi támadását, belevonva Gyulaiék „erkölcsi világrend"-jét is. Rákosi voltaképpen nem tagad, csak megpróbálja ezt a fogalmat konkretizálni — olyan irányban, hogy az a hitetlen, pozitivista-utilitarista korszak számára is felfogható legyen. A dokumentumokat itt is lehetne sorakoztatni. „Erkölcsi világrend alatt sem egy elvont fogalmat, sem egy képzeleti intézményt, sem egy ideális fensőbb fórumot nem lehet értenünk. Ami nem létezik se mint személy, se mint testület, se mint intézmény, se mint világos érzés, aminek nincsen fóruma, képviselője, hatalma, még csak tiszta képzete sem az emberekben, az egyáltalán nem létezik az emberekre nézve. Ha tehát van egy erkölcsi világrend, azt a létező dolgok sorában és nem idealista tudósok gondolatvilágában kell keresnünk. Az erkölcsi világrendet valóban meg is találjuk itt: már Szokratész meghatározta e fogalmat akkor, amikor kimondotta, hogy az igazságos az, ami — törvényes. Az erkölcsi

világrend rendeltetése szerint nem lehet más, mint igazságos." „Az ember tele van erénnyel és hibával, s e keverék átlaga egy különös jó, mely rendesen mindig uralkodik az emberek felett. Nevezzük erkölcsi rendnek, foglalatja ez mindama törvényeknek és szokásoknak, amelyek az embereknek társadalmi együttlétét szabályozzák s ezzel lehetővé teszik." „Mi emberek tehát minden vágyainkat korlátozni tartozunk az erkölcsi világrend lehetőségeire, és semmire sem szabad törekednünk, ami ezek szerint elérhetetlen."

Valami humanizálás szándéka érezhető a megformulázás fordulatain — de ez már a dualizmus korának prakticista, valóban átlag-értelemben vett polgári humánumához igazodik, s valahogy lényegével ellenkezően, szervetlenül él együtt azzal a tragikum-élménnyel, amelynek jelei Rákosinak az emberi nagyság végzetességéről, a korlátlanság szükségszerű megsemmisüléséről vallott nézeteiben még mutatkoznak. E ponton a Beöthy elleni tiltakozás csak látszólagos.

Csaknem száz év távlatából is fájdalommal érinti az embert az a tudat, hogy a legélesebb és legalaposabb tiltakozás Beöthy „katalogizáló" rendszere és racionalista szemlélete ellen — nem hangozhatott el a nyilvánosság előtt. Az a másfél évtized, amely megjelenéséig eltelt, főként aztán a további évtizedek, sokat elvettek a szép tanulmány akusztikájából, sőt bizonyos fokig ártottak is megértésének; az eredeti szituáció elmúltával mód nyílt a félreértésre és félremagyarázásra is. Péterfy tragikumszemléletét ma is a félreértésektől kell megtisztítanunk, s bizonyos hozzá kapcsolt látszatokkal kell leszámolnunk.

A fő ilyen látszatot a magyar tragikumelméletek történetírója fogalmazza meg: ő egyszerűen „pszichológiai tragikumelmélet"-ként címkézi; alapot nyújt erre maga Péterfy, aki Beöthynek szemére veti, hogy „hiányzik elméletéből a kellő psychológiai megokolás", s aki szerint a tragikum gyökere „nem egy formula, hanem az emberi lélek egy nagyon mély, de nagyon bonyolult érzése". Azt a benyomást se lehet letagadni, hogy Péterfy nemcsak a felhőkben járó Beöthyhez, de még Rákosihoz viszonyítva is, ezt a jelenséget, hogy úgy mondjuk, visszahozta a földi, empírikus síkra, az életszerűség légkörébe, utalva a konkrét szenvedélyek és konkrét helyzetek aktuális küzdelmére. „A tragédia — írja — nem tanít semmire, nem is világnézetet, nem is erkölcsi igazságokat akar feltüntetni, hanem egy szakasz életet."

A másik látszat, amelynek keletkezésére megint maga Péterfy adott alapot: az eszteticizmus; mintha a tragikum mivoltát tisztán esztétikai problémaként kezelné és az esztétikum síkján oldaná meg. Valóban tiltakozik, mint láttuk, a tragikum moralizálása ellen; az élet tragikus eseményeit „költői anyag"-nak tekinti; „a tragikai érzés független a morálról s független minden filozófiai rendszertől is". „A tragikai érzelemben nem az etikai szempont, hanem az esztétikai az irányadó"; a néző minden etikai ellenszenv nélkül éli át az ábrázolt gonoszságban „a félelmes, romboló hatalom, a démoni erő elemét". A Sha-

kespeare-féle *III. Richárd*dal kapcsolatban emeli ki, hogy „az esztétikai szempont, mely a hősben a kiválóságot, a végzetes erőt keresi, még akkor is, ha az romboló reá és a világra nézve, élesen elvál az erkölcsitől..." A szörnyeteg Richárd erkölcsi tökéletlensége nem a tragédia szempontja. A racionalizálás ellen tiltakozik, amikor Beöthy dialektikáját, véges és egyetemes szembeállításának absztrakt logikáját kifogásolja; „ez a magasabb világrend egy logikai absztraktum". Valóban, Péterfy elemzésein kezdettől fogva átüt a közvetlen esztétikai élmény igazsága.

A közvetlen élményszerűség azonban még nem okvetlen pszichologizmus — s a legelső, amit bizonyítani tudunk, az, hogy a Péterfy-féle „tragikus érzés" sem nem tisztán pszichikai, sem nem tisztán esztétikai fogalom. Lássuk csak, mit mond ő maga róla. Föltűnhetett, hogy ezt az érzést ő maga nagyon mélynek, nagyon bonyolultnak nyilvánítja. További nyilatkozatok: „A tragikum minden eleme megvan a tragikai érzés alaptényében s objektíve megvan az élet eseményeiben..." „Nehézkes természetűek lévén, le kell szállnunk útmutatásért a tapasztalás körébe, oda, hol a tragikum elemeit az életben, az élet jelenségei által támasztott érzésben is föllelhetjük." S a továbbiakban egyre-másra villantja elő ennek az érzésnek az ellentétes elemeit, s oldalakon át beszél a részvét, a bámulat, a fönség mozzanatáról; mindezt olyasmi zárja le, amin elgondolkozhatunk: „megdöbbenünk, hogyan emészti magát az élet"; „a tragikai érzelem fejlődésekor mintha nyilalást éreznénk lelkünkben, egy titkos hatalom megnyilatkozását... megilletődünk az egyéni erő végzetes, néha zivataros megsemmisülésén." A „megdöbbenés" szinte kulcsszó lesz a tragikai érzés ellentétességének kifejezésére. „A tragikai érzés mintha megkívánná, hogy részvétünk tárgya és annak sorsa között ne verhessünk hidat; hogy a véget csapásnak, villámnak, igazán katasztrófának érezzük, melynek értelmét a *miért* és *hogyan* latolgatása teljesen ki nem merítheti." Azt, hogy a tragikai érzés „szimbolikus", így konkretizálja: „a tragikai egyén mindig az emberi sors hőse is." Talán sejtjük már, hogy nem puszta szubjektív élményrozatról van itt szó, hanem annak az ősi, elemi tragikum-élménynek az újraledéséről, amelyet utoljára Kemény képviselt irodalmunkban, s amelyet Beöthy és talán kora sem ismert már. És a döbbenet, a lenyűgöző titok elemei mellől nem marad el még egy ősi képzet sem: „A jó tragédia a hős tettét mindig úgy mutatja fel, mint végzetes jelleme, szenvedélye próbáját." „A tragédia nemcsak a hős erejének, hanem közvetlenül az emberi erő, szenvedély, érzelemnek próbája is."

Ugyanez a levegő csap meg bennünket akkor, amikor a nyilatkozatokból azt próbáljuk kiolvasni: miben látta Péterfy az úgynevezett tragikus ellenfelet. Már mondtam, hogy ebben van a tragikus élmény, a tragikus világnézet próbaköve. Az elemzés itt is empirikusan indul: az egyénnel nem a Beöthy-féle „egyetemes" áll szemben, hanem mindig az „élet szövedéke", a konkrét viszonyok, egy adott helyzet. „Tragédiát soha nem csinál magára a kiváló

egyén, hanem ketten, ő és az élet..." „a társadalom, a közállapotok, kivételes viszonyok". Valóban, néhány elemzésében ő maga mutatja ki, hogy a hős tragikuma csakis abban a megadott egyszeri helyzetben bontakozhatott ki. Ez a „helyzet", a tragikumnak mindenképp lényeges eleme, itt és most kézzelfogható realitás. Egy-egy további észrevétel azonban arra vall, hogy mégsem egészen az. Már szóltunk a „titkos hatalom" megnyilatkozásáról. A tragikai érzés „az egyéni erő, akarat, szenvedély, az emberi sors romlandóságán döbben meg"; a tragikai érzelem fölemel „az emberi sors megértéséhez". Megint Beöthyvel polemizálva: „nem ragadnám ki magára a tragikai tömkelegből a főhőst... hanem boncolnám magát azt a tragikai tömkeleget, az egyén összetűzését újra egyéni hatalmakkal, a játék és ellenjáték befolyását..." De ez a valami — egyszeri mivoltában is „tömkeleg", labirintus, és fő jellemzője a kényszerűség: a kényszer, amelyet a hősre a vele szembenállók cselekvése gyakorol. „A tragédia éppen ezt mutatja, hogy a tragikai hős, mikor leginkább a maga ösztönéből látszik cselekedni, az élet kényszerének is áldozata, de mint ilyen, a sors eszköze is. Éppen ezen végzetesség adja meg tragikai fönségét." „Ha a tragédia hősével szembenálló általános hatalmakat oly plasztikusan lehet megeleveníteni vagy jelképbe foglalni, mint azt a görögök tették az istenek végzésében, parancsában, ott megvan minden esztétikai kellék a tragédia emelkedett stílusához. Megvan ott is, hol, mint Shakespeare-nél a tragikai egyéniség valami démoni erő, magára egy kis világ..." Ha nem is fátumot vagy moirát, nem is démoni erőt, de érez Péterfy is az ellenfélben valami emberfelettit és bénítóan fenyegetőt, valami mást, mint a Beöthy-féle igazságos világrendet. „Az élet folyása nem válogat jó és rossz között, emel s sújt vakon, aljasítja a jót s érzéketlenséget ad a rossznak." „A világ rendje érzéketlen, az egyéni cselekvés mérlegelésén felülálló valami... szolgája egyaránt a démon s az angyal..." „Bomlás és alakulás ennek a világrendnek szempontjából egyre megy. Egyenlő közönnyel látja, vagy inkább észre sem veszi Antigone s Romeo halálát, mint Lady Macbethét s III. Richárdét." Péterfy két tanulmányának kontextusából persze kiderül, hogy a hősök önmagukkal, egymással, az adott viszonyokkal küzdenek — nem ezzel az érzéketlen, vak világrenddel; sorsszerűségük jellemükben van adva: de azt a színpadot, amelyen ez a harc zajlik, amelyben a „tömkeleg" kibomlik, mégiscsak ez a végeredményben megdöbbentően embertelen világrend adja. Talán a pozitivista tudomány talajából nő ki, de végső fokon mégis ez válik tragikus ellenféllé a képzetnek ősi, majdnem mitizált értelmében. „Mikor a sors kereke forgását halljuk, fontoskodó törpeségünk megszűnik zakatolni."

Összegezem: érzésem szerint Péterfy valahogy az elemi tragikum-élményt éli újra, minden kiismerhetetlenségével és borzadályával. Hogy a maga módján ő is humanizálja, magasan fölülemelve a moralitás szféráján, azt dokumentálja szép elemzése a tragikus bukásról, főként a jó, a nagy bukásáról: a tragédia „az emberben a jónak, nemesnek fönségét, minden külső sorstól *független*

értékét szemlélteti." Mégpedig egyformán „a Macbeth-féle tragédiákban, mint a lelkiismeret hatalmát minden más érzés felett... s az Antigone vagy Romeo drámáiban, mint az érzelem hatalmát az élet vágya fölött..." Az élménynek ebből a jellegéből következik, hogy Péterfy sallangként elveti a tragikus élményszövevényből a „vétség" fogalmát; az ő szemében az emberi jellem és egzisztencia egésze válik tragikussá, nem gyarlósága, nem eltévedt szenvedélye révén.

Ha így Péterfyben a tragikus életérzés elemi vonásait fedezem fel s kiemelkedő helyet tulajdonítok neki a magyar elmélkedők sorában, adódik a kérdés: vajon forrása-e ennek az ő világnézete; tragikus-e ez a világnézet egészében? Ezt a kérdést barátai és egykori méltatói is fölvetették; Angyal Dávid szerint is „a tragikai érzelmek hatalmasodtak el lelkén". Németh G. Béla, akinek könyvecskéje e tanulmányom megírására indított, jó jellemtani és filozófiai érzékkel elemzi ki ennek a tragikum-élménynek gyökereit: a determináció, a végesség, a veszélyeztetettség és kiszolgáltatottság élményében. Mindez sokkal inkább emlékeztet az egzisztencializmusra, mint Rákosi szellemes, de józan elmélkedése. A kor kutatója számára pedig fölmerül a kérdés: vajon Péterfy egyéni, saját sorsa-kitermelte tulajdona-e ez az életérzés, vagy egyúttal korjelenség, amelynek még osztály-háttere is felismerhető?

Ezzel eljutottam fejtegetéseim zárótételéhez. Németh G. Béla a könyvecskéjében ismertetett három elméletet imponáló biztossággal lokalizálja. Beöthy könyve az 1875-ös fúzió utáni politikai légkörben keletkezett, a hatalmat végre birtokoló vagy újra birtokoló (nemesi) réteg szokatlanul gyors ideológiai reagálása, kiegyezés a birtokosi hatalommal, apológia, a forradalmái, a lázadó, a reformer tendenciák kiátkozója. Rákosi ekkor még a kispolgárság szószólója; a főként értelmiségi kispolgár-réteg magatartásbeli védirata, amely elfogadta ugyan az újonnan alakult rendet, de „szerepe, részesedése folytonos növeléséhez szerette volna nyitva látni az ajtót"; „az európai késő polgári gondolkodásnak első hazai szakaszát látjuk újraindulni művében", „a kiábrándult, tragikus polgári életérzés és az alkuvó polgári pragmatizmus kettőssége nevében". No és Péterfy? Ő azokat a „fölösleges egyes embereket" képviseli, akik „tisztességük vagy körülményeik következtében kívülrekedtek" a dualista kor hatalmi körein, és érezték a kor prosperitásának, rendjének, harmóniájának hazug voltát. „Kivált az a társadalmi-művelődési réteg érezte ezt, melyhez Péterfy is tartozott: a műveltségében európai, a hazai alaprétegekhez érdekben és érzületben lazán kötött értelmiség," a kívülállók, akik mögött — ezt Németh is elismeri — „szociális fölhajtó és összefogó erő szinte semmi sem munkált ebben az évtizedben."

Nyilvánvaló, hogy az esztétikai elméletek is társadalmi talajon születnek meg. Vita lehet azonban a konkrét kötődés mértékéről, a kapcsolat közvetlenségéről és a társadalmi viszonyokra való reagálás gyorsaságáról, illetve inkább lassú tempójáról. A vitatott kérdések annyira az elmélet felsőbb szintjén mo-

zoghatnak, annyira alá lehetnek vetve más kulturális-társadalmi tudatbeli behatásoknak, és annyira része lehet bennük az egyedi alkotói jellegnek és eszmevilágnak, hogy nehéz mögéjük ilyen konkrétan és egyidejűleg hordozóként nem is annyira kultúrája és tudata, hanem hatalmi helyzete felől felfogott osztályt vagy csoportot képzelni. Az Arany—Gyulai-időszakban világosabb volt a helyzet: a köréjük csoportosult, nem túl széles értelmiségi-politikai réteg a maga emberideáljának és alapvető világnézeti meggyőződésének kifejeződését találta meg Gyulai drámaelméletében. Ez időszaknak még volt érzéke a tragikum iránt, amelyet elsődleges élmények és nagy irodalmi források tápláltak, s amely megalkotta a maga megnyilvánulásait a művészi produkcióban is. Lassan aztán az irodalomnak ez az ága, már a hatvanas évektől kezdve elapad, a hetvenes években helyet ad a kiábrándultság általános élményének, majd a nyolcvanas évekre bekövetkezik a tragikum iránti érzék általános hanyatlása, sőt eltűnése. A tragikumelméletek, amelyek ez időben keletkeznek, nagyon vegyes forrásokból táplálkoznak, a világirodalom alkotásaiból, idegen filozofémákból, egyéni okoskodásból. Alig hinném, hogy Rákosi kispolgáraiban több fogékonyság lett volna a tragikum iránt, mint Beöthy hatalmon levő nemeseiben. Ezért kivételes jelenség Péterfy, aki a görögöktől és Shakespearetől is erősítve, de a maga egyéni élménye nyomán visszatalál az igazi tragikum forrásaihoz. Már említettem, hogy Rákosiban inkább az irodalmi ellenzék szószólóját látom; Péterfyben pedig nem valami modern tüneményt, hanem a klasszikus tragikum-élmény utóvédjét és megújítóját, aki a klasszikus élményt a modern világrend-képzet talajára állítja.

A pontos osztály-lokalizálás helyett tehát döntő tényezőnek a társadalom és a társadalmi tudat általános megváltozását, tragikum-ellenes világnézet kialakulását érzem. Galamb Sándor utal rá, hogy a kor társadalma (színházi szempontból ezen elsősorban Pestet kell érteni) nem bírja el az igazi realizmust; hozzátehetjük, nem bírja és nem igényli a tragikumot és a tragédiát sem. A magyar társadalomnak azokban a rétegeiben, amelyeknek kultúrához és színházhoz egyáltalán közük lehetett, a tragikum és a tragédia elvesztette funkcióját, s az elmélet ezt az általános tudatot csak kifejezte — nem a tragikum egyenes tagadásával, hanem moralizálásával, racionalizálásával, ellaposításával. Benne van ebben a köztudatban sok minden: a hatalmi helyzet stabilitása, az új gazdasági élet viszonylagos prosperitása, a liberalizmus jövőben bízó optimizmusa, mindebből kibontakozva a polgárosodó nemesi társadalom biztonságérzete — amiről különben Németh G. Béla is érdemlegesen szól. Másfelől, de ugyanezen irányban működnek a modern világnézeti hatások: a pozitivizmus, a naturalizmus, az inkább esztétizáló irodalmi irányzatok. A századforduló válság-hangulatának kell jönnie, hogy előkészítse a talajt a tragikum-élmény feltámadásához. Ez sem a drámában, hanem Ady lírájában és Móricz epikájában találja meg elsődleges kifejezőjét; a huszadik század tragikum-elmélete pedig ettől elszakadva inkább idegen teóriák sugalmazására indul meg.

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM, DEBRECEN
STUDIA LITTERARIA X. 1972. 25—48.

Bánóné Büky Katalin

ADY ENDRE NÉMETÜL

Jelen dolgozatom célja azoknak a problémáknak a felvetése, amelyekkel az Ady-versek német fordítóinak meg kell küzdeniük illetve meg kellene küzdeniük ahhoz, hogy a német olvasóközönség „látva lássa" az érzéki megjelenítés zseniális, de szokatlanul egyéni hangú művészét.

Az idegen nyelven való tolmácsolás, újraköltés vagy rekonstrukció általános nehézségein túl Ady németre átköltésének megvannak a maga különleges problémái.

Amikor még hívei sem ismerték igazában Ady költészetét, azt írta Horváth János *Ady s a legújabb magyar lyra* c. könyvében[1]: „Kölcsey zeneisége, éppúgy mint az Adyé, a fogalmi nyelven alig kifejezhető, homályos lyrai tárgy természetéből folyik..." Ennélfogva Ady *sejtelmes, szuggesztív, a zeneiségben és hangszimbolikában gyökerező szimbolikus művészetének* német nyelven való tolmácsolása a magyar ill. német nyelv *szerkezeti és hangzásbeli különbsége* miatt alig megoldható. Olyannyira problematikus, hogy külön témakörként önálló feldolgozási lehetőséget kínál. — Érvényes ez Ady sajátos *ritmusának*, asszonantikus *rímeinek* és különleges *strófaszerkezeteinek* átültetési gondjaira is. Mindezeket most nem teszem vizsgálat tárgyává. Részben azért, mert a mostaninál kiterjedtebb anyaggyűjtést, tüzetesebb előmunkálatokat igényelnének, mint pl. a magyar és német nyelv szerkezeti és hangzásbeli különbözősége s ezen az alapon Ady sajátos hangtónusa utánzásának kérdése — részben olyan feladatokról van szó, amelyek német versben megoldhatatlanok, mint Ady szimultán ritmusának visszaadása. A rímelés dolgában a német verselés teljesen más elvekhez igazodik, mint a magyar: az Adynál egyáltalán nem közömbös strófaszerkezetek visszaadása pedig nem kínál általánosabb tanulságokat. Így az alábbi egybevetések főként a szó- és képkincs, a szóhangzat, a szószerkezetek kapcsán adódó fordítási nehézségeket és megoldásokat elemzik, előrebocsátván még azt is, hogy a gazdag példa- és dokumentációs anyagot csak szemelvényesen mutatjuk be.

[1] Horváth János: Ady s a legújabb magyar lyra. Budapest 1910. Benkő Gyula könyvkereskedése.

1. Mint tudjuk — *Ady gyakran nagy kezdőbetűvel* is érzékiesíti szimbólumait. Ebből a szempontból a német fordítóknak — természetesen — nehezebb a dolguk, mint a francia, angol, olasz stb. tolmácsolóknak. Hiszen az Ady-versekben a legtöbb nagy kezdőbetűvel kiemelt szó közös főnév, pl. A magyar Ugaron, A Tűz márciusa, A Halál lovai vagy Harc a Nagyúrral.

Az *Új Vizeken járok* c. költeményben három szót s egyben közös főnevet különböztet meg nagy kezdőbetűvel Ady: Holnap, Vizekre, Élet. Lássuk a megoldást először a századeleji fordító, Hetényi Heidelberg Albert,[2] majd a ma élő neves műfordító, Franz Fühmann[3] fordításában.

Hetényi: „neuer Zeiten", „Gewässern", „das Leben" *(Auf neuen Gewässern)*; Fühmann: „Dich [lenkt] der Zukunft [Held]", „Meer", „Leben" *(Auf neuen Wassern)* — talán ez utóbbi „Dich" nagybetűs kiemelésével utal némileg Ady művészetének e sajátosságára.

A *Vér és arany*ban nem közös főnevet, hanem a „minden" szót mint lényeges szimbólumot különbözteti meg Ady nagy kezdőbetűvel, méghozzá közös főnévvé is teszi:„... hogy ez a Minden". A fordítók a következő különböző megoldásokkal próbálják megközelíteni az eredetit, — egybehangzóan *Blut und Gold* c. rekonstrukciójukban.

Franyó-Gerhold[4]: „... Dies ist alles", Hoch[5]: ... „dies ist: Die Allgewalt", Liman:[6] „... dies ist alles", László Pál[7]: „Dies ist das Alles", Hetényi: „... dies nur allein ist: Alles!" Amint láttuk, két fordító a mutatónévmás ill. névelő nagy kezdőbetűs megkülönböztetésével próbálja követni Adyt; Liman nem veszi számításba, így a lényeges az ő fordításában a legkevésbé érzékletes. László Pál „szó szerint" fordítja ugyan Adyt, de így sem kerül reflektorfénybe a „Minden" németül. A leghívebben Hetényi érzékelteti Adyt ez esetben: „... dies nur allein ist: Alles!"

Érezzük, hogy a fordítók legjobb igyekezetük ellenére sem képesek ez „adys" vonás tolmácsolására, leginkább persze azért, mert a német minden főnevet nagy kezdőbetűvel ír.

2. Ady költészetét nagymértékben determinálják *szokatlan — olykor ellentétes — jelzős szókapcsolatai és újszerű szóösszetételei.* Ezeknek a művészi sajátosságoknak találó tolmácsolása ismét nem kis feladat elé állítja Ady

[2] Andreas Ady: Auf dem Flammenwagen der Lieder. Eine Auslese ins Deutsche übertragen von Albert Hetényi-Heidelberg. Budapest, 1926. Verlag von Gustav Pollak.

[3] Endre Ady: Gedichte Ausgewählt und eingeleitet von László Bóka. Nachdichtungen von Franz Fühmann und Heinz Kahlau. Im Verlag Volk und Welt, Berlin 1965. Corvina Verlag.

[4] Franyó Zoltán—Gerhold Henrik: Andreas Ady: Auf neuen Gewässern. — Eine Auswahl 1921. E. P. Tal&Co Verlag, Leipzig—Wien—Zürich.

[5] Andreas Ady: Umdichtungen aus dem Ungarischen und ein Geleitwort von Theodor H. von Hoch. Verlegt bei Theodor Lauffer, Budapest und Leipzig (1942).

[6] Ady — zu Gottes linker Hand. Ausgewählte Gedichte. Übersetzt von Felix Liman. R. Gergely Verlag, Budapest.

[7] Deutsche, französische und englische Ady-Übersetzungen von Paul László. Paris 1925. Selbstverlag.

német fordítóit. Érthető, hiszen az effajta megnyilvánulások miatt illették Adyt — még idehaza is — az érthetetlenség vádjával. Bizony, mindezek érzékeltetése és érzékelése „kiművéltebb fogékonyságot" követel meg, mivel nemcsak Ady kifejezésmódjának sajátosságát jelentik, de mind érzékletességének, mind mélyértelmű szimbolizmusának hordozói. — Hogyan birkóznak hát Ady német fordítói ezzel a feladattal úgy, hogy a német olvasó is a megfelelő „hőfokon" érzékelje Adyt? — Ezt illusztrálom most néhány rekonstrukcióból kiragadott példával; először a századeleji műfordítók, majd a ma élő rangos rekonstruktőr, Heinz Kahlau tolmácsolásával.[8]

Ady: *A vár fehér asszonya*

A lelkem *ódon, babonás* vár,
Mohos, gőgös és elhagyott...
...Konganak az *elhagyott* termek,
A *bús* falakról rámered...
...*Örökös* itt a *lélekjárás*
A kripta-illat és a köd...

Horváth:[9] *Die weisse Frau*

Eine *alte* Burg ist meine Seele,
Herrisch und *dumpf* und ohne Licht.
...Es hallen die *verlassenen* Säle, .
Von *fahlen* Mauern in das Tal...
...Hier ist ein *ewiges Geisterreigen;*
Ein *Kryptenhauch* und Moderduft...

Heténvi: *Die weisse Burgfrau*

Meine Seele ist eine *verzauberte* Burg,
Moosgrün und *stolz*, *verlassen* ganz...
Laut hallt es in den *leeren* Sälen
Und aus den Mauern starren *blind*...
Es wandern *ewig* hier die Geister
In Nebel und in Moderduft...

Theodor v. Hoch: *Die weisse Frau der Burg*

Oh Seele du *alter*, *verwunschener* Bau
Mit Moosen behangen, so stolz, so verlassen
.....
Die Hallen erdröhnen *erschüttert* und *kahl*
Es beugen sich *mächtig* aus *trübem* Gemäuer.
.....
Dort wandeln die Seelen in *ewigen* Träumen
In *quälenden* Grüften — in *trächtigem* Dunst

[8] Heinz Kahlau, 1. 3. sz. jz.

[9] Die Lyrik des Auslandes in neuer Zeit. Leipzig, Max Jessens Verlag, 1908. Bethge Hans antológiája és Neue Ungarische Lyrik in Nachdichtungen von Heinrich Horváth, 1918. Georg Müller Verlag, München.

Felix Liman: *Die weisse Burgfrau*

Mein Herz ist eine *öde* Burg,
Vermoost, verwittert das Gestein
. . . . . .
Dumpf tönen die *verlassenen* Säle,
Es starren aus dem *Mauerstück.*
. . . . . .
Es spuken *ewig* hier die Geister,
Nach Gräben riecht die *feuchte* Luft...

Heinz Kahlau: *Die weisse Burgfrau*

Meine Seele, die *alte, verwunschene* Burg,
Da steht sie *stolz, bewachsen* und *leer.*
. . . . . .
Die Säle hallen verlassen und kalt.
Von meinen *verwitterten* Mauern fällt...
. . . . . .
Aber es treiben noch Geister den Spuk,
Ewig weht Nebel, steigt *Grabgeruch!*
. . . . . .

A vár fehér asszonya c. költemény az idézett első két sor érzékies, másrészt sejtelmes, szuggesztív hatású jelzős kapcsolataiból bontakozik ki, így lényeges lenne a jelzők találó tolmácsolása. Kahlau kivételével a fordítók elkerülik egyik-másiknak tolmácsolását, s már ezáltal sem találhat valódi visszhangra a költő lelke a német olvasóban. Az „ódon" szót többnyire „alt" átültetésben találjuk, pedig ebben a szituációban ez nem megfelelő. Talán Liman megoldása, az „öd"-del történő érzékeltetés a legtalálóbb: egyrészt Ady zeneiségéből átment valamit a németbe, másrészt az „ódon" és „elhagyott" együtt tükröződik benne némileg. A „babonás" jelzőt hívebben tolmácsolja a „verwunschen", mint a „verzaubert". — Érzésem szerint a „gespensterisch" hatna a legtalálóbban.

A „mohos, gőgös és elhagyott" jelzők Horváth Henrik és Kahlau fordításában visszhangozzák a legmegkapóbban Adyt. Kár, hogy Kahlau megtöri a jelzős kapcsolatot a „Da steht sie"... magyarázattal. A mélyen szimbolikus értelmű két szóösszetétel „— „lélekjárás", „kripta-illat" — közül Kahlau és Hetényi csak az egyiket tolmácsolja, mindkettőt csak Horváth átültetésében lelhetjük fel. Különösen sikerült a „Kryptenhauch"-hal történt tolmácsolása a szó hangzását is figyelembe véve. A még idézett két fordításban nyoma sincs e két lényeges összetett szónak, a körülírások pedig nem fejezik ki Ady tudatalatti, sejtelmes sugallatát.

Ady *„Ádám, hol vagy?"* c. versének két jelzős kapcsolatát mutatom most be néhány fordításban.

Oszlik lelkemnek barna gyásza:
Nagy, fehér fényben...

Franyó—Gerhold: *Adam wo bist du?*

Mein brauner Schmerz entsinkt den Tagen
...in strahlend-weissem Lichte...

Heténvi: *Adam, wo bist du?*

Mein braunes Leid beginnt zu lichten,
...im Strahlenglanze schimmernd

Horváth H.: *Adam wo bist du?*

Die braune Trauer ist durchbrochen
In weissen Strahlen...

Liman: *Wo bist du Adam?*

Erlöst sich meiner Seele Last:
In grossem, weissem Licht...

Az első sor birtokos- és tulajdonságjelzős kapcsolatát egyik fordító sem tudta tolmácsolni (csak enjambementtel lehetett volna megoldani). A „Nagy, fehér fény"-t Franyóék fordítják a leghívebben, egyben legérzékletesebben. — Tipikusan adys megnyilvánulás a költemény egyik igen fontos sora: „S az ő bús »Ádám, hol vagy?«-ára"; minden fordító csak egyszerűen kérdő mondattal tükrözi.

A *Vörös szekér a tengeren* c. Ady-vers csak úgy ontja a csodálatos jelzős kapcsolatokat, mégis eddig csak Lám[10] tolmácsolásában ismerjük német fordításban. Hasonlítsuk össze a legeklatánsabb kapcsolatok fordítását az eredetivel.

„A tenger, ez a sápadt részeg", „Bús ragyogásban", „szörnyű lázban", „pálmás part", „violás árnyak csodás özönében", „iromba szárnya", „„Új Hajnalnak a pírja, lángja," „lilás ködben", ...„ nagy, vörös szekér": „(Das Meer der) blaue Trunkenbold", „In glänzender Trauer". A következő három jelzős szókapcsolatot összetett szóval oldja meg (ami nincs hátrányára a fordításnak): „Fieberschauer", „Plamengestade", „Schattenheer violett" — „In purpurner Wunderglut"..., „Die Flügel... rot und ungeschlacht" „... des neuen Morgenrot's Pracht?" „Lila Dunst", „Der Wagen rot". Általában sikeres tolmácsolás, amely az eredeti vers hangulatát is tükrözi a jelzős kapcsolatokkal, mindössze a „Lila Dunst" zavarja kissé a fordítás lendületességét. A többek által átültetett *Az Úr érkezése* c. versben csak némileg szokatlan a „Hiú szemeim" kapcsolat német nyelven, mégis három fordítója közül kettő körülírja: „Da wurden mir die Augen blind" (Turóczi-Trostler József[11]: *Ankunft des Herrn*) — „Es waren geblendet Meine Augen feil..." (Matzner[12]. *Gottes Ankunft*) Egyedül Liman fordításában *(Das Kommen des Herrn)* találjuk híven az eredetihez: „mein eitles Auge."

Ellentétes jelzős kapcsolatokat szeretnék még bemutatni két kiragadott Ady-idézettel, ill. tolmácsolásukkal: „Akarom, mert ez *bús merészség*" *(Az Értől az Oceánig)*; Hoch: „Mein Wille sucht des Kummers Knuten" *(Vom*

[10] Karpathen Post, 1913 október 9-i szám: Der rote Wagen auf dem Meere.
[11] Pester Lloyd 1924. június 8. esti szám.
[12] Von der Ér zum Ozean. Aus Andreas Adys Lyrischen Dichtungen — übertragen von Hugo Matzner 1925. Wien—Leipzig, Verlag von Moritz Perles.

Rinnsal zum Ozean); Heténvi: „Ich will es, weil es traurig kühn ist" *(Von der Er bis zum Ozean)*. Heténvi hívebben tükrözi Ady eredetiségét, de kérdés, hogyan fogadják a német olvasók.

Megkapó az ellentét a jelzők és a jelzett szó között, az *Ember az embertelenségben* c. Ady-versben: az „Újból-élő és makacs halott" kapcsolatban. A költemény egyedüli német tolmácsa Fühmann: *Mensch in der Unmenschlichkeit* c. rekonstrukciójában a következőképpen fordítja: „Ein eigensinniger Toter, zum Leben wieder erwacht". Érzésem szerint az ellentétben rejlő erőt és eredetiséget nem tudja érzékeltetni e fordítás az ellentétes jelzős kapcsolat fordítása híján.

Hasonló fordítási nehézségek érzékeltetésére éppen csak megemlítjük az ilyen adys kifejezést, mint különleges szóösszetételt: „Két-eggyünket" *(Kain megölte Ábelt)*.

3. Bővebb tanulságot ígér a *Havasok és Riviéra* c. költemény, amely nemcsak a különleges jelzős kapcsolatoknak és szóösszetételeknek, de a *régmúltból merített vagy ritkán használt szavakkal történő érzékeltetésnek* bemutatására is szolgál. Mindjárt az 1. verszakban az ősi, régmúltra visszatekintő szavunk: üstök, jelzős szókapcsolatban: „Havas üstökünket" — megmásíthatatlanul tudja csak tükrözni a — szintén ősi magyar „Végek" kapcsolatában — Ady mélyértelmű szimbolizmusát. A későbbiekben szembetűnő a „szögel" ige, amelynek a 15. sz. elején tör, zúz, üt — később tájnyelvi változatban: nekiszögel a jelentése. Majd avultas kifejező erejű jelzők: „gémberedett", „dörgedelmes". Lássuk, hogyan oldják meg a fordítók az efféle szavak ill. kifejezések német nyelvű tolmácsolását. Hiszen ezeknek a szavaknak, továbbá a költemény nem mindennapi szóösszetételeinek („Vihar-kölykök") és szokatlan jelzős kapcsolatainak („büszke kínban") együttese szítja fel a vers bensejében égő forradalmi mondanivalóit:

Havas üstökünket jégsapkás
Vihar-kölykök hada cibálja
S lábunk alatt Tavasz kacag,
Nyiló kaktusz, áloe, pálma.

Az Alpokon vagyunk a Végek,
Minden kis szél-ficsur bolondja...

Továbbá: „szent sugarat", „őrült kékjét... ontja", „szögeljük büszke kínban", „hideg egeknek", „finom urak", „Parfümös asszonyok", (más szövegváltozatban „Parfümös, víg urak"), „Gémberedett", „dörgedelmes", „Hegybajtársak", „lelátogatnánk".

Lám: *Schneeberge und Riviera*

Eismützige Sturmwindspitzbuben
Frech zaudeln unsere Schneeschopfflocken

[13] Neue ungarische Lyrik. Übersetzt von Friedrich Lám. Ruszkabányai Verlag, Budapest 1942.

Und unter uns der Frühling lacht
Kaktusse blühn und Palmen locken.

Wir sind der Alpen Grenzwachtwarte
Windbürschchen frotzelnd uns verhöhnen...

A többi kifejezés: „glüh'nder Sonnenstrahl", „in närrisch blauen", „Wir stemmen stramm im Stolz der Qualen", „in den kalten Himmel", „Feiner Herr'n", „und duft'ger Damen Glanzgewimmel", „zerschunden", „schrecklich, grässlich", „Bergbrüder", „auf Besuch hinunterrollten".

Brájjer Lajos:[14] *Alpen und Riviera*

Unsern Schneeschopf zerren lose Buben
In den warmen Winterhauben,
Und zu unsern Füssen lacht der Frühling:
Kaktus, Palmen, Lorbeerlauben
Halten oben auf den Alpenhöhen
Jedem Windfex-Narrentreue;...

Valamint: „spannt die Sonne aus die Strahlen", „verrückte Bläue", „Strekken...", „in stolzen Qualen", „Kalten Himmeln... entgegen", „parfümierte, Feine Herrchen", „Frosterstarrte", „Donnernd furchtbar" „Berggenossen", „unten... besuchten".

A Lám tolmácsolásában előforduló kifejezések valószerűbben érzékeltetik — Brájjerrel szemben — az Ady által felkeltett téli hangulatot. A zord időjárás érzékletessé válik: az „Eismützige Sturmwindspitzbuben... Schneeschopfflocken,... Windbürschchen" szavak, ill. kapcsolatok kifejezőerejűek hangszínük szerint is. A „Wir stemmen stramm" is hívebben érzékelteti a „szögeljük" szó lényegét, erejét, mint Brájjer „strecken" — gyakran használt és más jelentést hordozó szava. A „gémberedett" jelző átköltése viszont Brájjernél találóbb: „Frosterstarrte". Viszont Brájjer a „lose Buben" jelzős kapcsolattal elaltatja a zord téli hangulatot, az „In den warmen Winterhauben" szókapcsolat pedig némi kispolgári ízt kölcsönöz a „viharos" mondanivalónak. Tehát az „Alpok" forradalmi hangját Lám tolmácsolja hívebben — a szócsoportok hangszínét, a hangok dinamikáját tekintve is. Viszont — amint tapasztaltuk — az Ady „Végek" szimbólumát tolmácsoló német kifejezések egyike sem adja vissza a fogalom jelentését, úgyszintén az eredeti hangulat értékét sem tükrözi. Érzésem szerint a Schutzwall szó érzékeltetné a Végek jelentését a legtalálóbban, hangtesténél fogva pedig szimbolizáló erejét.

4. Az igazi hatások egyik fő jellegzetessége: a *halmozó tendencia, az egyszerű és képzett igék nagy szerepe* nyilvánul meg pl. a *Párisban járt az Ősz* Ady-versben. „beszökött, suhant, találkozott (velem), Ballagtam, égtek, meghalok, elért, súgott, beleremegett, röpködtek, meg sem hőkölt (belé), szaladt,

[14] Moderne ungarische Dichter (ins Deutsche übertragen von Dr. Lajos Brájjer.) Verlegt bei Fr. Paul Pleitz, Nagyecskerek 1914.

Itt járt, tudom (csupán)". Lássuk, hogyan jelentkezik a különböző német fordításokban Ady igehasználatának gazdagsága, nem mindennapi módon történő alkalmazása, és a cselekvés fogalmának variáltsága.

Liman: *Der Herbst war in Paris:* „kam... geschlüpft", „(lautlos) strich", „traf er auf mich", „ich war... unterwegs...", „Es brannten", „Es kam", „flüstert mir was zu", „Ein Zittern (durch Sankt Michaels Strasse) ging", „wirbelten", „stutzte (nicht einmal)," „macht (der Herbst sich aus dem Staub)", „War (da)", „Weiss".

Heténvi: *Der Herbst war in Paris:* „Es schlich sich", „lief dahin", „traf ich ihn", „ging ich (still) entlang", „brannten" „flüstert (mir der Herbst ins Ohr)", „erbebt (wie Espenlaub)", „tanzt", „fühlt es kaum", „flieht", „er war hier", „ich weiss [es allein]".

Gerhold—Franyó: *Der Herbst war in Paris:* „schlich... sich", „lief er (leicht)", „hatte er mich erreicht", „ich ... (verträumt) hinunterging", „begann (ein Lied in mir)", „wie ... [rauchend] singt", „bald kommt (zu Dir der Tod)", „war (da)", „flüsterte (mir) zu", „erbebte (taub)", „tanzte", „hat ihn kaum gefühlt", „sah ich... wehn", „er war hier", „nur ich habe es gewusst".

Matzner: *Der Herbst war in Paris:* „stahl... sich ein," „schlich (lautlos) vorbei", „... ich ihn traf", „schlenderte", „lohten", „erreichte mich", „raunt (mir) zu", „(In leichtem Frost) erzitterte...", „es tollten (vor mir her)" „nichts empfand", „macht... sich aus dem Staube", „hier war", „weiss"...

Kahlau: *Der Herbst war in Paris:* „schlich", „ging (gleich wieder) fort", „er huschte (lautlos)", „traf mich dort", „schlenderte", „(In meiner Seele) waren aufgeloht", „(Der Herbst) ging neben mir", „raunte (was)", „(erzitternd schwang", „flogen... entlang", „merkte nichts", „lief... weg", „(dass er) da war", „weiss ich (ganz bestimmt)".

Mindjárt szemünkbe tűnhet, hogy a fordítók kivétel nélkül „war"-ral tolmácsolják — a címben — Ady „járt" kifejezését, s ezzel nem érzékeltetik igazában az eredetit.

Különben a rekonstrukciók többnyire tükrözik az igék és kapcsolatuk mélyen szimbolikus értelmét, pl. „Es brannten in mir kleine Reisiglieder" (Liman). — „In meiner Seele brannten seltsam rot Wie knisternd Reisigfeuer, kleine Lieder" (Heténvi—Heidelberg). — „Und Reisiglieder mir im Herzen lohten" (Matzner). — „In meiner Seele waren Lieder aufgeloht, So Reisiglieder, drollig und voll Rauch" (Kahlau).

A hangok dinamikáját illetően Liman „stutzte" igéje találóan fejezi ki Ady tipikusan magyar tájnyelvi „hőköl" kifejezését. Érzékletes tolmácsolás Limannál még a „wirbelten" (röpködött) kifejezés is. Az eredeti zeneiségét tolmácsolják Heténvi: „lief... dahin" (suhant) s némileg a „flieht" (szaladt) és az „erbebt wie Espenlaub" (beleremegett) átültetései. Franyóék fordításában a legsikerültebben idézi fel az eredeti hangulatát a „sah ich... wehn" kapcsolat (szaladt). Matzner fordításában nagyszerű a „schlich lautlos vorbei" (suhant

nesztelen) hangszínnel, hangalakkal történő tolmácsolás. Ugyancsak a ballag igét is megkapóan tolmácsolja az el nem koptatott „schlendern" igével, Kahlauval egyetemben, akinek a fordításában megkapó még a „huschte lautlos" (suhant) kapcsolat is.

Sajnos, a költemény lényeges motívumát, Adynak az ősszel való találkozását egyik fordító sem érzi át igazán: „Traf er auf mich", „Und traf mich dort" valamivel jobban kifejezi Ady érzését, mint „so traf ich ihn", de a leghívebben „wir trafen uns" tükrözné az eredetit.

Ha Ady igéinek színességét és változatosságát nem is érik utol a fordítók, de — amint észlelhettük — mindegyik fordításban találkozunk több-kevesebb olyan igével, amely zeneiségével (kapcsolódva a rokon hangtestű szavakhoz) szimbolikusan és érzékletesen hat. Ady e versének 16 sorában — és a címben — 15 színesnél-színesebb igéjét Liman 11-, Heténvi 12-, Gerhold—Franyó 15-, Matzner 13-, Kahlau 12-féle igével tolmácsolja. Számban tehát alig vagy egyáltalán nincs eltérés a fordításokban Ady „mozgalmas" igehasználatát illetően.

Szinte megdöbbentően szokatlan, eredeti igék szimbolikus kapcsolódására, továbbá az igék tolongása által dinamizált sorok szuggesztív erejére ad érzékletes példát a *Harc a Nagyúrral* c. Ady-vers. Költőnk 46 cselekvést kifejező szava (közülük több megismétlődik, így összesen 58) közül csak a legeklatánsabbakat mutatom be az eredetiben és néhány német tolmácsolásukban: „Vigyorgott (rám), meglékeltem (a fejemet), alkonyodott, szólítnak, marta fel, (bennem) zihál, (felém) üget, Hasítsd ki, ránk szakadt, nyöszörögtem, összecsaptunk, Rengett, vájtam, téptem, cibáltam, hull, szólongatnak, csatázunk."

Gerhold—Franyó: *Der Schweinsköpfige Grossherr:* „Hab ich (ein rundes Loch) gemacht", „haben Worte", „Es keucht", „trabt (zu mir)", „aufreiss", „sank (auf uns)", stöhnte", „ringen", „bebten", „(Die Faust ins Fleisch) geballt", „riss", „zerrte", „rinnt (... verrint)", „(Von ferne) kommt (ein lockend Rufen)", „Führen (den Kampf auf Tod und Blut)".

Heténvi: *Kampf mit dem Grossherrn:* „(er) grinste (mich) an", „In meinem Kopf ist ein Loch gemacht", „(Der Dämmerung Schatten) rollt", „Mich halten zum Aufbruch ... bereit", „... ist wund ... gehetzt", „keucht", „jagt nach mir", „Schlitz ... auf", „sank hernieder", „Ich stöhnte", „wir rangen", „bebte", — „(Ins Fleisch) sich ihm krallte (meine Hand)", —, —, „rinnt", „ertönen ... Rufe", „kämpfen".

László Pál: *Der Kampf mit dem Tyrannen:* „er sah mich... grinsend an", „habe mir in den Kopf ein Loch gemacht",„Im Dämmerlicht... waren (wir)", „rufen", „Ich bin (des Lebens wunder Streiter)", „Es keucht in mir, strebt zu mir", „Gib (Deinen goldnen Busen) mir", „sank auf uns", ich„ wimmerte", „rannten wir gegeneinander", „bebt", „(In sein Gesicht) Grab ich die Hand", „quillt... hinan", — „kämpfen".

Lám: *Kampf mit dem Grossherrn:* „starrte grinsend", „ein Loch ich in den Kopf mir macht", „ruft- ruft," „haben's wund geätzt", „braust",

„stürzt auf mich zuhauf", „reiss... auf", „überrascht uns", „Ich wimmert (laut)", „Der Kampf begann", „bebte" „enttropft", „entwich, entwich", „Man ruft zurück mich" ... „kämpfen".

Horváth Henrik: *Der Caesar mit dem Eberkopfe:* „starrt mich an und grinst", „und hab mir ein Loch in den Kopf gemacht", „waren... am dämmernden Strand", „rufen... heissen mich eilen", „frassen mich wund", „durchtost", „will mich umranken", „reiss auf", „war (der Tag) verklungen", „ich keuchte", „wir stiessen (drohend) aufeinander", „ich bohrt (ihm in das Fleisch die Hand)" „riss", „zerrte", „verströmt" „klingen (die lockenden Stimmen von Ferne her)" „ringen, und uns zerfleischen".,

Úgy vélem, mindnyájunknak a legszembetűnőbbek a „meglékel" ige fordításai. Gerhold—Franyóék írják a legkörülményesebben körül: „Hab ich ein rundes Loch gemacht". Már viszont a „felém üget" Franyóék fordításában a legtermészetesebb: „trabt zu mir". A legtöbb fordító tulzott körülményességgel fordítja a mi egyetlen szóval kifejezett „alkonyodott" fogalmunkat; akárcsak az „összecsaptunk" kifejezést. Általában ott is megmásítják a fordítók Ady drámai tömörségét, ahol az eredetihez híven is meg lehetne oldani. Így nem tükrözhetik a rekonstrukciók eléggé a költemény lényegét: a drámai feszültséget. A zihál (keucht), cibál (zerren) igék tolmácsolása a hangalakokat tekintve is találó. A hull hangulata „quillt" tolmácsolásban (László Pál) hat a legérzékletesebben. Ebben az esetben is tapasztalhattuk, hogy a halmozó tendenciát tekintve igyekeznek lépést tartani a fordítók Adyval. Eredetiségben, tömör drámaiságban azonban messze mögötte maradnak. Bizonyos esetekben itt is útjukat állja az Irene Kolbe soraival[15] is alátámasztható igazság: „... a német szerkezetek hosszabbak és körülményesebbek, így a szöveg nehézkesebben és súlyosabban hat".

5. Ady szókincsgazdagságánál nagyobb gondot jelent a fordítók számára *képalkotó fantáziájának szokatlansága,* variált bősége. Ritkán találnak rá német tolmácsai a megfelelő érzékletes megjelenítésre úgy, hogy hangulati értékében is tükröznék az eredetit.

Pl. „a disznófejű nagyúr" átültetései: Caesar mit dem Eberkopfe (Horváth H.); Schweinskopf, der Grossher (Lám); Der schweineköpfige Tyrann (László Pál és Hetényi); Der schweinsköpfige Grossher (Gerhold—Franyó), így a címben, de a költemény kezdősorában „Der feige Grossherr..."

Az ős Kaján: Der Ur-Schalk (Matzner); *Alt-Neidhart der Schadenfroh* (Lám); *Der Ur-Schelm* (Hetényi); *Der Ursatyr* (László Pál); *Der Ur-Hämische* (Liman); *Erzkujon* (Fühmann).

Várás a Tavasz-kunyhóban csupán *Im Frühling* (Hoch). *A Tűz csiholója* mind Horst Görsch[16] mind Kahlau fordításában: *Der Feuerschläger.*

[15] Nagyvilág 1965. februári szám, 266. l. Irene Kolbe: Kosztolányi fordítása ügyében .(Lukács Katalin fordítása).

[16] Horst Görsch: Ungarn erzählt, 1954.

A *Sárban vesztett hó* átköltései: *Schneeflocken im Kote* (Matzner és Heténvi) *Schnee auf Ackerschollen* (Hoch); *Im Morast zergangener Schnee* (Liman); *Im Kot zerronnener Schnee* (Fühmann). Majd Ady csodálatosan eredeti képalkotó tehetségének jellemző sora: „Hasítsd ki hát aranyszügyed" öt átültetésben: „Reiss' endlich deine Brust mir auf!" (Lám). „Schlitz deinen Goldbauch auf, dass er klafft" (Heténvi). „Gib deinen goldnen Busen mir" (László Pál). „Aufreiss den goldnen Bauch! Du Tier!" (Gerhold és Franyó) „Reiss auf, reiss auf die goldnen Flanken" (Horváth H.) (Nyilvánvalóan az utóbbi a legsikerültebb tolmácsolás).

A föl-földobott kő: Emporgeworfener Stein (Heténvi); *Wie der Stein, den man nach oben wirft* (Kahlau) — egyik sem tolmácsolja az eredetit. (Szinte képtelenség is; ebben az esetben ismét a két nyelv szerkezeti különbsége az áthidalhatatlan akadály.)

Ady érzékletes megjelenítésének megnyilvánulási formája egy-egy nem eredeti értelmében használt szókapcsolatával történő szimbolizálás is: „Holdvilágos, fehér úton" *(A Halál lovai)*. A Gerhold—Franyó fordítási kötetben: „Auf weissem Weg, vom Mond erhellt." Heténvi fordításában: „Auf monderhellten, weissen Strassen..." Fühmann tolmácsolásában: „Wenn auf der weissen Mondscheinstrasse..." Liman átültetésében: „... auf mondesheller Strasse". Ha Liman „... auf mondesheller weisser Strasse"-val tolmácsolná Ady képalkotását — tehát a fehér szót érzékelné és érzékeltetné — szerintem ő közelítené meg az eredeti hangulatát.

A *Küldöm a frigy-ládát* c. költemény érzékletes képét: „Mint gím a fekete csalitban", Kahlau szinte szószerint fordítja: „Ist wie ein Hirsch im schwarzen Busch versteckt" — de a csalit hangulati szintjét nem találja úgy el a „Busch" szóval, mint a Gestrüpp-pel tehetné.

6. A nyelvi és hangulati szint visszaadásának vizsgálatára különösen három verstípus kínálkozik: azok, amelyek a Bibliában és az ótestamentumi képzetkörben mozognak, amelyek ősmagyar, archaikus történelmi motívumokra épülnek és amelyek magyar paraszti-táji adottságokat tükrözhetnek. Vessünk egy pillantást a példákra.

a) A nyelvi és hangulati szint *biblikus ötvöződése* megnyilvánul: 1. a szituációs párhuzamban, pl. A megőszült tenger (Fühmann fordításában Das ergraute Meer), 2. a nemcsak régies, de egyben fenséges szavakban: „De elmúlnak a renyhe népek s velük együtt a tiszta Lóthok". *(Az Idő rostájában)* Fühmann sikeres fordításában: „Doch vergeht, wer träg da dämmert, Samt jedem makellosen Lot". *(Im Sieb der Zeit)* 3. A már szimbólumokká vált nevekben, pl. Lázár a palota előtt — Heténvi és Gerholdék fordításában: Lazarus vor dem Palast, 4. a szólásmódokban: „... látva lássanak", Heténvi fordításában: „Dass man mich sehend sehe" *(Ich wollte es dass man mich liebte)*. A Luther Bibliában csak Ézsaiásban (Jesaia 6 : 9) fordul elő a sehen ige némi biblikus módosításban (bár ez függő beszédként is felfogható) „sehet".

Feltehető, hogy Heténvi a biblikus nyelvi szintet tudatosan tükrözi. Ugyancsak tipikus biblikus igehasználat: „Sírván" *(A Sion hegy alatt)*. Mind Gerholdék, mind Heténvi fordításában *(Am Fusse des Berges Zion* ill. *Am Fusse des Zionsberges)* elvész Ady eredeti biblikus hangulatot teremtő kifejezése — Gerholdék „weinte tief", Heténvi „weinte bang" határozós összetételeiben. A Luther Bibliában (Psalm 137 : 1) a weineten igealakot találjuk a sírván megfelelőjeként.

Lássuk, hogyan teremtik meg a *Sötét vizek partján* fordítói azt a bibliai atmoszférát, amely az Ady-versben a Zsolt. 137 : 1—2 ószövetségi textusán alapszik. Mind a nyelvi, mind a hangulati szint a legfeltűnőbben az 1. és 5. verssorokban mutatkozik:

Ültem partjain Babilonnak
S ültem már partjain a Gondnak
.....
Hárfámat már fölakasztottam
Hárfámat már leakasztottam.

Gerhold—Franyó: *An dunklen Gewässern*

Ich sass an Babels schwarzem Rande
Und an der Sorgen dunklem Strande
.....
Ich habe aufgehängt die Harfe!
Ich habe abgehängt die Harfe!

Heténvi: *An dunklen Gewässern*

Ich sass an Babels Ufersrande
Und an der Sorge dunklem Strande
.....
Meine Harfe hat schon oft gesungen
Meine Harfe ist schon oft verklungen...

Amint láttuk — Gerholdék híven tükrözik a hangulati szintet a jellemző hárfa-motívummal, míg Heténvi megzavarja a bibliai atmoszférát az 5. versszak újraköltésével. — A hasonló témájú *Mammon-szerzetes zsoltára* c. Ady-vers Gerholdék *Psalm eines Mammonmönches* c. fordításában híven tükrözi az Ady által érzékeltetett hangulati szintet.

A nagy Cethalhoz c. Ady-vers az Ószövetségből Jób 41. részét használja fel az Isten-szimbólum megalkotásához. A nyelvi és hangulati szint megteremtésében nagy szerepet játszó szókapcsolatok ill. szavak pl. „borzasztó Cethal" — Gerholdéknál „unendlicher Walfisch", Heténvi fordításában: „Grenzlos scheinender Walfisch". (Látszik, hogy nem tanulmányozták a fordítók a Luther-Bibliát, s így nem tükröződik kellőképp a hangulati szint; Hiob 41 : 1-ben Leviathan megnevezését találjuk a cethalnak, ez a sémi nyelvekben szörnyet, mitologikus lényt jelent.) A „mindenség"-et Gerholdék csak „Leben"-nel, Heténvi — sokkal kifejezőbben — „Des Weltalls Last"-tal tolmácsolják azonos cím alatt — *An den grossen Walfisch* — megjelent rekonstrukcióikban. (A Lu-

ther-Biblia erre vonatkozó kifejezése, ill. mondata: „Er verachtet Alles, was hoch ist" Hiob 41 : 25.)

Adynak ez említett verse kapcsolatban áll *A megőszült tenger* c. mély szimbolizmust, rejtett sorsszerűséget hordozó költeményével, amely a Jób textusán túl utal a Jónás 2 : 1 és a Jelenések 13 : 1 tengeri szörnyének reminiszcenciáira. Fühmann: *Das ergraute Meer* fordítása drámaiságban és a mély sorsszerűség érzékeltetésében igen, de a nyelvi és hangulati szintet illetően csak alig tolmácsolja az eredetit. (Igaz, jegyzeteiben utal a magyar ill. német nyelvű Biblia eltéréseire.) Ady érzékletes, drámai hangulatot keltő képét: „... E megőszült, Halálraijjedt, óriás banyát", Fühmann érzékies megjelenítésben nyújtja: „dies ergraute Meer, diese riesge Zu Tod erschrockene alte Vettel". Viszont modernizálja Adynak — a költemény bibliai hangulati szintjét sugárzó — ősi szavait, szókapcsolatait: „S mégis képírók képén mocsár..." (A Károli Bibliában „mosár") „... Képíró-mű S rajta néhány úri hal-familia". Íme Ady szinte észrevétlenül lendített át bennünket a régmúltból a XX. század kapitalista világába, a nyelvi — s így egyben a hangulati — szint révén. Bár idézi Fühmann is a bibliai textust, mégis megzavarja fordításában egy szóval az atmoszférát: „Zwar auf den Bildern der Maler fault Sumpf..., und sieht ein *Gemälde,* und an dem Spiegel Tummeln sich vornehme Fischgeschlechter". (Problémát okozhatott a fordítónak a magyar, illetve német Biblia szövegében előforduló eltérés, amire Fühmann is utal jegyzetében.) Ady biblikus megnyilatkozásai: „Isten szörnyetege" és „Óh, én bibliám, mégis maradj titok", híven az eredetihez: „Ungeheuer Gottes" és „Ach, meine Bibel, bleibe doch ein Geheimnis..." Figyeljük meg azonban, hogy a befejező rész hangulati szintjét őrzi-e a fordítás: Idézem az utolsó versszakaszt, amelyben a szituáció a bibliai történethez hű „Villám-csíkban" található Adynál:

Egyszer talán majd nyílik az Úr ege,
Egyszer tán átszeli a tengert
Villám-csíkban
Az Isten sujtott s kedvelt szörnyetege.

Fühmann:

Einmal wird gewaltig sich auftun der **Himmel des Herrn,**
Und Gottes geliebtes geschlagenes Ungeheuer
Wird das Meer pflügen
Im gewaltigen Zickzack seines Blitzes.

A Luther Bibliában (Hiób 41 : 23) „Nach ihm leuchtet der Weg, er macht die Tiefe ganz grau." A Károli Bibliában ennek megfelelője: „Maga után hágy világos ősvényt; ugyannyira, hogy aki látná, azt vélné, hogy a tenger megőszült." Érzésem szerint a Zickzack szó bagatelizálja kissé Ady zseniális, az atmoszférának megfelelő „Villám-csík" szóösszetételének hangulati értékét.

Ady lélektanilag örök aktualitással rendelkező *Kain megölte Ábelt* c. költeményének tolmácsolásakor a hangulati szint megteremtésében tekintettel

kell lennie a fordítónak nemcsak a megnevezésekre és nevekre: Uram, én Jehovám; Kain, Ábel; de a bibliai történetre is. A költemény Mózes 4 : 1—16. részéből bontakozik ki. Különös itt a párhuzamszituáció, mert a Biblia két ismert szereplőjét, Kaint és Ábelt — Ady „két-eggyünket" érzi az egyben: önmagában, s a bibliai szituációba ágyazva tükrözi vívódását: „El sem bújdoshatom", „És feltámadt Kain,..." „Ábelt, gyermekedet", „Fogadj, Jehovám' két-eggyünket..." László Pál: *Kain hat Abel getötet* c. fordításában így hangzanak az idézettek: „Ich kann nicht einmal flüchten", „Und es erwachte Kain", „... Abel, dein Kind..." „Nimm auf Herr unser zweifaches Ich".

Érzésem szerint a tolmácsolás a hangulati szintet hívebben tükrözné, ha a „flüchten" ige helyett: „sich verbergen", az „erwachte" helyett pedig „sich erheben" állna. — A belső vívódás és bűnbánat tükröződik a szintén bibliai témával szimbolizáló, de már Krisztus korára vonatkozó *Júdás és Jézus* c. költeményben. Hatásossága elsősorban ismét a szituációs párhuzam: az újszövetségi történet Júdása (Máté 26 : 46—51 — 27 : 33, Márk 14 : 10, 18—21, 43—46, Lukács 22 : 47—48, János 18 : 1—6 ,— 19 : 17) és Ady „Pénzes gyönyör" kísértése közepette vívódó énje kapcsán:

Dühödt, lázongó szívverésem
Golgotai bazaltra vésem.
Krisztus, poétám, szent Alak,
Eladtalak.

A nyelvi és hangulati szint érzékletessége ebben a költeményben elsősorban a kifejezésekben: „szent Alak", „Eladtalak", majd „Zsoltáros ajkad", „égi birodalmad", „Bűve miért nincs az Igének?", — a bibliai szituációt felidéző nevekben: Jézus, Krisztus, Golgotai, Júdás — rejlik. Döntő erejű mondat: „Írott kövem dobom a mélybe..." Mély szimbólum ez, amelynek kulcsa részint a „két kőtábla", részint a Jelenések Könyvének köve, amelyre titkos nevünk van ráírva.

Ezt a költeményt eddig csak Hoch és Liman fordításában ismerjük — egybehangzóan *Judas und Jesus* címen. Hoch:

Ich grab des Herzens wache Ader
In Golgotas Basaltgequader
CHRISTUS — du Frühwind meiner Taten
Dich habe ich verkauft-verraten.

A 3. sor szókapcsolatával nemcsak a „szent Alak"-biblikus atmoszférájú kifejezést, de a „poétám" szót is ki akarja fejezni, s így a párhuzam-szituáció nem válik érzékletessé. Viszont az utolsó sorban fellelhető két igével is történő nyomatékosítás a nyelvi és hangulati szint tükrözésének előnyére válik. Majd a jellemző kifejezések tolmácsolása: „... Deinen Psaltern" ... „Himmelsreichen altern..." „Das Wort west ohne Zauber-Netze — Warum?" „... Mein

Ruf versteinert — stürzt in Schluchten". — Hasonlítsuk össze Liman fordításával:

Mein Herzens zornge Meuterein
Meissel ich in Golgotas Gestein,
Christus, Heiliger, Du mein Poet
Sieh, wer Dich verrät.

Kifejezései hívebben tükrözik a nyelvi és hangulati szintet: „Heiliger", „... wer Dich verrät," ... „Deine Psaltertöne", „Himmelreiches Schöne", „Warum kann Dein Wort uns nicht erheben?" Nyilvánvalóan Liman fordítása a sikerültebb (a ritmus tolmácsolását tekintve is). Különösen megkapó kifejezése, amely mind a nyelvi, mind a hangulati szint hű tolmácsa is egyben: „Deine Psaltertöne". Liman a befejező, mély szimbólumot is jobban érzékelte: „Mein beschriebener Stein zur Tiefe fahre".

A biblikus atmoszférájú Ady-verseket — végső fokon — csak részben tudták megfelelő nyelvi és hangulati szinten nyújtani a fordítások. Ha a gyökerekig nyúltak a fordítók, úgy mentségük, hogy míg a magyaroknál sorskönyv, a németeknél kegyességi könyv a Biblia — így más hőfokon érzékelik. Ady költői és nyelvi művészetének azt a sajátosságát, ahogy ő a biblikus, ódon szöveget modern atmoszférájú szövegébe beágyazza, a fordítók csak imitt-amott tudják adaptálni.

b) Az Ady-versek nyelvi és hangulati szintjét nagyon sok esetben az ősmagyarságba nyúló kapcsolatok, továbbá a tipikusan magyar népi talajból sarjadó és a jellegzetes magyar természeti és táji adottságok, motívumok határozzák meg. Nehezen megoldható vállalkozás német nyelven tolmácsolni azt az élményanyagot, amelyet az „ősmagyar dal rivall" a Hortobágy poétája fülébe, aki a Hepehupás vén Szilágyban született. — Megnehezíti Ady idegen nyelvű tolmácsolását még költőnk mély sorsszerűséget kutató, „a szittya magasság" ellen küzdő forradalmas énjének sajátosan magyar temperamentumot sugárzó szimbolista kifejezésmódja.

Lássuk, hogy birkóznak mindezekkel Ady német nyelvű tolmácsolói.

Az *ősmagyarságba* visszanyúló tájékozottság szükséges (ezt pedig a német olvasóközönség nagy részétől nem kívánhatjuk meg) pl. *Az Értől az Oceánig* c. költemény egy sorának megértéséhez: „S ha rám dől a szittya magasság" Matzner fordításában: „Wenn auf mich stürzt auch Skythenhochmut..." *(Von der Ér zum Ozean)*. Ugyanez a sor Hoch rekonstrukciójában: „Mag auch mein SKYTHEN-Stolz sich bäumen." *(Vom Rinnsal zum Ozean)*. Amint láttuk, Hoch alakilag kiemeli a szittya szót, de jegyzeteiben nem fűz hozzá semmi magyarázatot. Végül Hetényi tolmácsolásában: „Ob Skytentum sich auch auf mich stürzt" *(Von der Ér bis zum Ozean)*. Hetényi kötetében a jegyzet a Skytentum szót e fordítással kapcsolatban nem magyarázza. A *Paris mein Bakonyerwald* rekonstrukciójához fűzve találhatjuk a következőket: „Sky-

ten=asiatischer Volksstamm, Vorfahren der Hunnen. Hier gleichbedeutend mit dem Worte Magyaren."

Sajnos a „magyarázat" sem világít rá, hogy mit is jelent a szittya szó, s hogy Ady a „SKYTHEN-Stolz"-cal a középnemesek gőgjét, elmaradottságát szimbolizálja.

A leghívebben Matzner visszhangozná Adyt, ha a magyarázattal bővebben tolmácsolná, mit jelképez a Skytenhochmut.

Az *Új versek* előhangját determináló tulajdonfőnevek: Góg és Magóg, Verecke, Dévény, Vazul, Pusztaszer szintén kérdőjelként állnak és maradnak a német olvasó előtt Hoch és Heténvi „Erläuterung"-ja ellenére is, ugyanígy az ősmagyar hangulati szintet tükröző szavak, ill. szókapcsolatok: „döngetek", „ősmagyar dal rivall", „Dévénynél betörnöm...", „Fülembe forró ólmot öntsetek", „az énekes Vazul", „S ha elátkozza százszor Pusztaszer". — Hoch: *Gog und Magog* c. rekonstrukciójában a kezdő sort (s az alig ismert szavakat) világossá igyekszik tenni: „Entstammt von sagenhafter Fürsten Blut" tolmácsolással, ami nem mondható elvetendő megoldásnak. Majd az eredetiből vett idézeteknek megfelelően a következőképpen adaptálja a jellegzetes hangulati szintet: „Poch ich", „Hör ich noch die Ur-Magyaren reiten", „Nun, brech ich in des Landes Grüfte",,,Giesst heisses Blei in meine Ohren",,,VAZUL erneut als Sänger", „Und bleibt verflucht von Mucker-Seelen" — Lássuk most az idézetteket Frau Preinreich Rupprecht[17] osztrák műfordító tolmácsolásában: *Ich bin des Gog und Magog Sprosse* cím alatt: „...Stürmen muss", „klingt des Urmagyaren Klang", „bei Dévény einbrechen", „giesst siedend Blei mir in die Ohren", „...Vazul, liedumhüllt", „Und mag auch Pusztaszer es hundertmal verdammen..."

Heténvi: *Gog und Magogs Sohn:* „... stürm ich",,,In Ohr noch Urmagyariens Sang mir schreit," „... bei Dévény einbrechen", „Giesst in die Ohren mir nur siedend Blei", „(Zum neuen) Sänger Vazul",,,Verflucht auch hundertmal von Pusztaszer". Lám: *Der Vorvers* fordításából: „hau ich", „Ein Ungar-Urlied gellt mir noch ins Ohr", „bei Theben einzubrechen...", „Giesst in das Ohr mir doch geschmolzen Blei!", „Lieder-Vazul",,,Sei's hundertmal verflucht von Pusztaszer,..."

Tehát eljutottak — részben — a fordítók a „lefordíthatatlanig". Nem teremtik meg a nyelvi és a hangulati szintet azoknak a szavaknak, ill. szókapcsolatoknak a tolmácsolásában sem, amelyekben meg lehetne. Pl. „döngetek": Ady dinamikus hangzású igéjét Hoch „poch ich" — lágyhangzású igével, P. Rupprecht körülményes kifejezéssel tolmácsolja. Lám „hau ich" kifejezése teljesen kizárja a mi gyakorító igénk által felidézett cselekvés elképzelését. A legtalálóbb még Heténvi „stürm ich" tolmácsolása. — Az „ősmagyar dal"

[17] Arany János—Petőfi Sándor—Ady Endre Übersetzungen von Frau Preinreich Rupprecht. Verlag von A Magyar Szépirodalmi Pártolók Egyesülete, Budapest 1935.

német nyelvű adaptálása P. Rupprechtnél és Lámnál — hangzását tekintve is — kifejező, de már a hozzákapcsolódó ige: rivall — klingen-nel, vagy akár a Lám tolmácsolásában találóbb: „gellt (mir)" nem teremti meg az eredeti nyelvi és hangulati szintjét. Hetényi és Hoch megoldása pedig — a szó értelmezését tekintve — az előbbiek mögött marad. A schrillen ige felelne meg mind nyelvi mind hangulati szinten a mi rivall igénknek. Az „énekes Vazul" szimbolikus kifejezést különbözőképpen igyekeznek érzékletessé tenni a fordítók. Végül: „S ha elátkozza százszor Pusztaszer" Hoch újraköltésében nem tükrözi az eredetit. Az elátkozni ige verdammen-nel történő tolmácsolása valamivel találóbb, mint a „verfluchen", a szimbólum egészét tekintve.

6. Ady kora társadalmi elmaradottságát, a magyar nemes mentalitását — mint a haladás kerékkötőjét — sok esetben *tipikusan magyar népi talajban gyökerező* szimbólumokkal tükrözi. E verseknek tolmácsolása ismét komoly problémát jelent a német fordítók számára, nyelvi és hangulati szinten is. Erre vonatkozólag szeretnék most idézni Ady *A Tisza-parton* c. verséből és német nyelvű fordításaiból:

Gémes kút, malom alja, fokos,
.....
Vad csókok, bambák, álom-bakók...

Lám: *Auf den Ufern der Theiss*
Ziehbrunnen, Kneipgespräch, Knüttel;
.....
Wilde Küsse: blöde Träumehenker.

Matzner: *An den Ufern der Theiss*
Schwingbrunnen, Mühlengrund, Fokosch,
.....
Rohe Küsse, Idioten, Träumeschinder...

Hetényi Heidelberg: *Am Ufer der Theiss*
Ihr Wassermühlen, Ziehbrunnen, Beile,
.....
Ihr wilden Küsse, Henker, Mörder der Träume!

Franyó—Gerhold: *Im Lande der Theiss*
Heidebrunnen, Mühlbäche, Beile,
.....
Ihr wilden Küsse: Henker der Träume.

Fühmann: *Am Ufer der Theiss*
...Stockaxt, Galgbrunnen, Mühlbach
.....
Henker der Träume, wilde Küsse.

Érdemes megfigyelnünk, miként birkóznak a fordítók, hogy az eredetinek megfelelően megteremtsék a nyelvi és hangulati szintet. Mégsem lehetséges, hiszen a „gémes kút"-nak nincsen megfelelő fogalmi képe a németben, el

sem tudja képzelni egy német, aki még nem járt Magyarországon. A »Ziehbrunnen«, Galgenbrunnen, Heidebrunnen próbálkozások csupán. Talán az utóbbi tolmácsolja némileg a fogalmat. A „malom alja" fogalom szintén hiányzik a németben, így nem tükrözheti sem a „Mühlbach", sem a „Wassermühlen"; azt pedig még kevésbé, amit Ady érzékeltetni, szimbolizálni akar ezzel a kifejezéssel. Lám próbálja felidézni Adyt a „Kneipgespräch"-hel, s talán ő közelíti meg leginkább. A fokos tolmácsolása viszont Fühmannál a legtalálóbb, de csak a hangalak keltette hangulatot tekintve: „Stockaxt". Ugyancsak ez a helyzet a „bambák" kifejezéssel kapcsolatban. El is kerüli szinte minden fordító. Lám „blöde" jelzője sem tükrözi az eredetit, de még kevésbé Matzner „Idioten" kifejezése. Az Adyra annyira jellemző szóösszetétel: „álombakók" szintén nem tolmácsolható megfelelő nyelvi és hangulati szinten németül már csak azért sem, mivel a mi régies irodalmi „bakó" szavunknak nincsen a németben megfelelője. (A „Henker" a hóhérnak felelne meg.)

A fordítók a nehézségek ellenére sem riadnak vissza sok-sok olyan Ady-vers tolmácsolásától, amelynek a szimbólumai tipikusan magyar népi talajból hajtanak ki. Így pl. többen is lefordították *A szivárvány halála* c. költeményt. Brájjer és Heténvi: *Des Regenbogens Tod*, Franyó, Gerhold és Liman: *Der Tod des Regenbogens* címen. Néhányan átköltötték a *Páris, az én Bakonyom* c. verset, pl. Heténvi: *Paris mein Bakonyerwald* címen. *A téli Magyarország* Fühmann fordításában *Das winterliche Ungarn*. (Szerintem már a cím sem tudja eléggé érzékeltetni az eredetit, szintúgy a költeményben előforduló „tanyák" „Katen"-nel történt fordítása sem. Ez utóbbi viszont ismét nem a fordítón múlt, hiszen a németben nincsen a tanya szónak tárgyi megfelelője.)

Nézzük meg közelebbről *A Hortobágy poétája* c. költeményt. Ebben a tipikusan magyar paraszti talajból sarjadó Ady-versben 14—15 népi tájnyelvi vagy olyan szó ill. kifejezés fordul elő, amelynek a németben nincs megfelelője. Mindamellett mélyen gyökerező társadalmi mondanivalót őrző szimbolumok hordozói: „Kúnfajta", „legény", „méla", „csordát őrzött", „nekivágott", „Hortobágynak" „délibábok", „Megfogták... a lelkét", „virág nőtt a szívében", „csorda népek", „lelegelték", „gatyás", „bamba", „nótát", „fütyörészett". Lássuk előbb — ismét — a századeleji fordítók tollából:

Hoch *Dichter der Hortobágy:* „Ein Spross vom Stamme der KUMANEN". „Süchten Träumen", „Wies... in Ungarns Steppenräumen Den Herden ungehemmte Bahnen", „... wenn sich die Luft verkleidet". „Trieb Blüten seine Seelenwunde", (Doch) „dies Blühn im Herzensgrunde", „Von Herden Völkern ward abgeweidet", „blöd", „sein Lied", „begann zu pfeifen".

Lám *Auf der Hortobagyer Haide:* „Kerl", „... sehnsuchtstief", „Er hütet' Vieh", „Hortobagyer Heide", „Fee Morgana", „Vergolden seiner Seele Knauf", „Doch wuchsen Blumen ihm im Herzen", „Herdenwolk", „frass... auf", „schmutzig blöden", „seine Lieder, pfiff".

Franyó—Gerhold *Der Dichter der Puszta:* „Er, ein Kumane", „Sehn-

suchtswunden", „Er trieb das Vieh", „hat neue Wege... gefunden", „Puszta", „der hellen Luftgesichte Freuden...", „Blume spross aus seinem Herzen", „Das Tiervolk kam (sie) abzuweiden," „schmutzig-blöden", „sein Singen", „pfiff".

Íme most ezek a kifejezések a ma élő berlini németajkú költő és műfordító, Fühmann: *Der Dichter der Heide Hortobagy* c. rekonstrukciójából: „... vom Kumanenschlag", „Traummelancholien", „Trieb er sein Vieh", „nach... zu ziehen", „Heide von Hortobagy", „sein Herz erglüht war" „Kuh-Volk", „kam... abzuweiden", „mit blödem Sinn", „seine Lieder", „er pfiff nur vor sich hin". Amint látjuk, egyik-másik kifejezés átültetését a fordítók egyszerűen mellőzték.

Tagadhatatlanul Fühmann fordítása a legművészibb, de a „tősgyökeres" kifejezések közül a legtöbb az ő átültetéséből hiányzik. Olykor pedig, ha fellelhető is az eredeti a német nyelvű tolmácsolásban, nem olyan „valódi", mint pl. a Gerhold—Franyó vagy Lám fordításában. Pl. Ady s egyben a Hortobágy poétája mentalitásának tükrözőjeként elfogadhatóbb a „Sehnsuchtswunden" vagy „sehnsuchtstief" kifejezés, mint a Fühmann költői, de kissé feminin-ízű „Traummelancholien" tolmácsolása. A „délibáb" fogalmi tükrözésével viszont mind a kétnyelvű tolmácsok, mind Fühmann „bajban vannak". Lám: „Fee Morgana" megnevezése nem pontos. A Franyó—Gerhold és Hochmegoldások érdekesek, de nem fejezik ki a tipikust. Fühmann nem tolmácsolja. (Nem csoda.) Az viszont kissé érthetetlen, hogy az egyik leglényegesebb szónak, a Hortobágynak a Franyó—Gerhold fordításban nyoma sincs a rekonstrukción belül, Hoch-nál úgyszintén. A „legény" szót csak Lám tolmácsolja és szókapcsolataival — az egész mondatot tekintve — érzékletes átültetésnek mondható, és talán a „csorda népek" is Lám tolmácsolásában a legtalálóbb. A „nóta" szót ill. fogalmát nem tükrözheti érzékletesen sem a Lied, sem a Singen; nincs hű megfelelője a németben (ősrégi szavunk, latin eredetije feljegyzést jelentett). A különböző megoldások közül a „kúnfajta" átültetése Fühmann fordításában a legsikerültebb. A „nekivágott" ige szintén Fühmann fordításában közelíti meg leginkább az eredetit. Érzésem szerint a legérzékletesebben az einschlagen igével lehetne tolmácsolni: ... er schlug die berühmte ungarische Hortobágy ein. — Végül a „fütyörészni" ige szinte lefodíthatatlannak tűnik — hiszen mint tudjuk a németben nincs gyakorító képző, mégis Fühmann átköltésében érzékletessé válik: „er pfiff nur so vor sich hin".

A második világháború után jelent meg *A grófi szérűn* egyetlen német nyelvű átköltése Fühmann fordításában, *Auf der gräflichen Tenne* címen. A költemény első versszaka is sok népi és speciálisan adys kifejezést hord magában:

Nyár-éjszakán a grófi szérün
Reccsen a deszka-palánk
S asztag-városban pirosan
Mordul az égre a láng.

Mind az egyes szavak hangalakját, mind a jelentését, de az egész versszak hangulatát is érzékelve tehetséges fordítóként mutatja be Fühmannt a rekonstrukció:

In der Sommernacht knarrt der Lattenzaun
Auf des Grafen Tenne, und rot
Aus der Schoberstadt grollend die Flamme hoch
Zum schwarzen Himmel loht.

Koldus, rossz álmu zsellér ébred,
Lompos, bús kutya csahol...
.....
Mért fáj neked az égő élet?
.....
S pernyét fújnak a szelek...

Az idézett tipikusan magyar népies kifejezések német tolmácsolását a következőképpen oldotta meg:

Ein Köter kläfft bang; im Gehöft nebenan
Fährt der Kätner aus drückendem Schlaf.
.....
Was schmerzt dich der brennende Weizen so,
.....
Und im Wind die Flugasche stäubt...

A mi „zsellér" szavunknak igazi megfelelője — ismét hiányzik a németben. Így csak megközelítőleg tolmácsolja a „Kätner". Nagyszerűen érzékelteti viszont Fühmann a magyar parasztember mélyről feltörő fájdalmát a „Was schmerzt dich" szókapcsolattal. Másrészről a búzának a magyar parasztos „élet" megnevezését a fogalom tárgyilagos megjelölése: „Weizen" — igazában nem tükrözi. Az utolsó idézett sorban a „Flugasche"-val történt tolmácsolás kissé zavarja a tanyasi hangulatot. Nem is tudhatja a mi nyelvi szintünknek megfelelően visszaadni a német nyelvű fordító a pernye szót. A grófi szérűn fordítójának elvont szimbólumok nem okoznak nehézséget, de a magyar ill. német nyelvszint-különbség akadálya tagadhatatlan.

7. *Különleges magyar táji-természeti adottságok* jelentkeznek a *Hepehupás, vén Szilágyban* c. költeményben. Ezenkívül speciálisan magyar társadalmi jelenség a „hétszilvafás" nemesi megnevezés is, amely méltán gondot okozhat a fordítónak.

Ady német nyelvű tolmácsolóinak érdemeként említhetjük, hogy mindezek ellenére, ezt az Ady-verset is átköltötték. Franyó—Gerhold fordításában: *Im buckligen Szilágyer Lande.*

Im buckligen Szilágyer Lande,
unter sieben Zwetschkenbäumen
Schlief ich tausendjährige Nacht.
Einschlief ich als Bauernkresse...

Ezekben a sorokban háromszor fordult elő olyan kifejezés, ill. megnevezés, amely a német nyelv képanyagából hiányzik. Kissé humorosan hat az *Im buckligen Szilágyer Lande*. Az „Anmerkungen"-ben a költeményre vonatkozóan a következő magyarázatokat olvashatjuk csak: „Szilágyer Land, eine ungarische (heute rumänische) Provinz. — Sieben Zwetschkenbäume — so sagt das Sprichwort — das ganze Hab und Gut eines verarmten ungarischen Edelmannes". (Nem is a közmondás mondja!) Ezek a magyarázatok — amint látjuk — nem sokat jelenthetnek a német olvasó számára. A fordítás hangulati értékét csökkenti, hogy a „vén" szót nem tolmácsolják Franyóék. A „Szunnyadt lelkem" szókapcsolat „lélek nélküli" újraköltését a nyelvi szintkülönbség is zavarja a szunnyadni kifejező értékű igének a köznapi schlafen igével történt fordítása révén. Hetényi már hívebben tolmácsolja hangulati szinten a költeményt: *Im holprigen, alten, Szilágyer Lande* címen. Mind a hangulatot mind a jelentést tekintve találóbb már a „hepehupás"-nak „holprig" szóval történő fordítása is. Továbbá Hetényi a „vén" kifejezőerejű jelzőt is tekintetbe vette, ha nem is eléggé érzékletes tolmácsolásban. Majd a „Schatten" szimbólumhordozó szó is fellelhető fordításában. Viszont mondatszerkesztései nehézkesebbek a Franyóékénál. Jegyzetében pedig csak a Szilágy szót magyarázza — s azt is csak ennyiben: „Komitat in Ungarn".

Im holprigen, alten Szilágyer Lande,
Im Schatten von sieben Zwetschgenbäumen
Hab tausend Jahre ich schlafend verbracht.
Als Bauernkresse entschlief meine Seele...

Ez utóbb felvetett fordítási probléma-kör lezárásaként ide kívánkozik Kardos László hozzám intézett leveléből néhány sor: „Az Ady-fordítások fő szakmai problémáját abban látom, hogy csaknem lehetetlen érzékeltetni egy idegen nyelvben azt a nyelvi mélységet, sokrétűséget, amely Adyt azért jellemzi, mivel kultúráját, élményeit stb. az elmúlt magyar századok történelméből, hangulatából szívta, merítette, s ez a tény nyelvének is utánozhatatlan bonyolult varázst ad".

Az összehasonlítást egy példasorral szeretném lezárni. Tetszetősen és számos fordításban jelentek meg németül olyan Ady-versek, amelyeknek *hangfestő, hangutánzó szavai és az alliteráció zenéje* módot nyújtanak bravúros megoldásokra. Pl. a *Vér és arany* c. költeményt — a második világháború előtt — úgyszólván minden fordító átültette németre. Illusztrálom három jellemző sorral: „Ha kéj liheg vagy kín hörög, Vér csurran vagy arany csörög... A dics, a dal, a rang, a bér".

Hetényi:

Ob Qualen röcheln, ob Wollust tollt
Ob Blut rinnt oder gleissendes Gold...
Der Ruhm, das Lied, der Rang, das Gut.

Franyó—Gerhold:

Ob Leid stöhnt oder Liebe singt
Ob Blut rinnt, oder Gold verklingt...
Der Ruhm, das Lied, der Rang, der Sold

Preinreich Rupprecht:

Ob Qualen röcheln, oder Lust nun tollt,
Ob tropfend Blut ich hör', ob klirrend Gold
...sei es der Ruhm, das Lied, sei's Rang und Glut.

László Pál:

Ob Wollust keucht, ob röchelt Wut,
Ob klingt das Gold, ob rinnt das Blut...
Der Ruhm, der Rang, der Sang, das Gold.

Lám:

Ob Gold nun klingelt Blut nun plántschert
Ob Wollust stöhnt, ob kreischt die Qual...
Der Ruhm, das Lied, der Rang, das Gut.

Szemere:[18]

Ob Wollust lallt, ob Kummer stöhnt
ob Blut verströmt, ob Gold ertönt
den Sold und Sang verweht die Zeit.

Hoch:

Ob Wollust keucht ob Wehmut stöhnt
Ob Blut verquillt ob Gold ertönt
Der Ruhm der Sang die Macht — das Gut.

Liman:

Ob lechzence Lust oder röchelnde Pein
Ob Blut Purpur, ob Goldes Schein...
— Ruhm und Rang und Sang und Sold.

Amint láttuk — a fordítók nem egyformán élnek Ady művészetének tolmácsolási lehetőségeivel, de általában érzékletesek átültetéseik.

*

1967-ben jelent meg a Studia Litterarira-ban az *Adatok az Ady-versek német fordításaihoz* című cikkem, amelyben ígéretet tettem jelen dolgozatom megírására.

Befejezésül szükségesnek látom utalni most e korábbi cikkemre, mert abban fellelhetik az Ady német nyelvű fordításai iránt érdeklődők költőnk

[18] Ungarische Lyrik (Übertragen von Ladislaus Szemere, Budapest 1933, Selbstverlag)

minden tolmácsa nevét, versfordításaik címét. Megtalálják ott az önálló fordításköteteknek — továbbá azoknak az antológiáknak, folyóiratoknak vagy napilapoknak a címét is, amelyekben a német nyelvű Ady-fordítások megjelentek. A Nagyvilág 1968. augusztusi számának cikkemre vonatkozó soraiból idézve: „... Ady költészetét németül például valóban rangos, költőhöz illő gyűjtemény 1965-ben mutatta be először, két jeles német lírikus-fordító, Franz Fühmann és Heinz Kahlau munkája nyomán Bóka László válogatásában... Az Ady-fordításnak története volt már ekkor, a fordítók serege csaknem hat évtizede döngette már ekkor a kaput. — Csak éppen visszhangot is alig vert egy keveset. Meglepődik, aki most glédába állítva látja az egykori (s nem is mindig eredménytelen) kísérletek sorát..."

Valóban „nem is mindig eredménytelen", mert ha áttekintjük a németnyelvű Ady-fordításokat, azt látjuk, hogy sokszor az egészen ismeretlen fordítóknak is vannak sikerült, míg a rangos tolmácsolóknak is akadnak gyengébb rekonstrukciói. A fordítók mindegyikét elismerés illeti, mert nem kis feladatra vállalkoztak.

Ady német fordítóinak legnagyobb problémáját a magyar ill. német nyelv szerkezeti és hangzásbeli különbözősége jelenti, de nem kevésbé költőnk tipikusan magyar talajból és ősi mítoszokból sarjadó, szimbolikus megjelenítésének tükrözése — nyelvi és hangulati szinten. Szinte megoldhatatlan feladatnak tetszik (éppen a két nyelv konstrukció- és hangzásbeli különbözősége miatt) Ady zeneiségből és egyben hangszimbolikából táplálkozó, „a lélek sejtelmes rezzenéseit" érzékiesítő, szuggesztív erejű szimbolizmusának tolmácsolása. Mindezek mellett tekintettel kell lenniök a fordítóknak Ady sajátos ritmusára, a német fül számára szokatlan asszonantikus rímelésére és egyéni strófaszerkezetére. Ady eredetiségének hű érzékeltetése megkívánná a nagy kezdőbetűs szimbolizálásnak, szokatlan jelzős kapcsolatainak és szóösszetételeinek tükrözését is. Visszhangot kell kapjon igehasználatának gazdagsága, szimbolikus kapcsolódása, és a különleges ismétlésekkel történő nyomatékosítás. Végül, de nem utolsósorban, Ady érzékletes képgazdagságának átültetése is súlyos feladatot jelent fordítói számára.

Mindezeket tekintetbe véve méltán felvetődött bennünk a gondolat, hogy Ady Endrének, a világ egyik legegyénibb hangú lírikusának eljut-e valódi hangja, igazi „én"-je „lélektől-lélekig". Nagy Péternek 1968-ban a Nagyvilágban megjelent cikkében[19] a következőket olvashatjuk: „A század első két évtizedének nagy magyar poétáját, Ady Endrét még nem sikerült igazán megismertetnünk a világgal — nem utolsó sorban éppen kitűnősége okán".

Félős, hogy Ady tolmácsolására nagyon is ráillenek a dantei sorok: „Tudja meg mindenki, hogy versben írt költői mű nem ültethető át a saját

[19] Nagyvilág 1968 augusztusi szám: A magyar irodalom helye a világirodalomban. (1229. l.)

nyelvéről más nyelvre anélkül, hogy meg ne törjön minden édessége, harmóniája".[20]

Mégis meríthetünk a jövőre nézve némi reményt abból a tényből, hogy ha kongeniális fordító akad, az éppen e különös költészet átültetésének vonzó hatását is érzi. Biztatást nyújt a szocialista országok kultúrpolitikájának az a törekvése is, hogy nagy költőiket, különösen a váteszeket és a viharmadarakat, egymás között minél behatóbban megismertessék.

[20] Convivio. Le opere die Dante... Vendégség. Dante összes művei, szerk. Kardos Tibor, 1962. 170. 1.

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM, DEBRECEN
STUDIA LITTERARIA X. 1972. 49—60.

Kovács Kálmán

NÉMETH LÁSZLÓ: GYÁSZ

A parasztábrázolás sokféle változatát teremtette meg modern irodalmunk. Egyik típus még a naturalizmusra mutat vissza, gondoljunk Móricz *Sárarany*ára, novellái közül a *Magyarosan*ra, a *Sustorgós, ropogós tafotában*ra, az örökös éhség tragédiájára, de gondolhatunk Kodolányi János ormánysági témáira (*Sötétség, Böbék Samu búcsúja, Szép Zsuzska* stb.). Lazább szálakkal kapcsolódik a naturalizmushoz az a műfaji típus, amelyet a Dos Passos-i kollektív regény, a szociográfia és a szociográfiai regény képvisel. Elmosódik a határvonal élet és művészet között, előtérbe kerül a műalkotás dokumentum-értéke, a művészi alakítás esztétikai hatása összeolvad a tények erejével, hatásával. E tényszerű, antilírai, érzelmileg reduktív típusnak tökéletes ellentéte az a parasztábrázolás, amely Szabó Dezső műveiben, különösen *Az elsodort falu*ban figyelhető meg. Expresszionista, mitizáló szemléletről van itt szó, amely az erő, az igazság, a szépség ősforrásává, a biológiai fajeszmény tiszta példányává, minden érték letéteményesévé magasítja a parasztot, a falut. Újabb változat az oldottság lírai, derűs, humoros helyzetképei és történetei, amelyek néha érzelmi drámák líráját fakasztják fel (Móricz: *Végék Julija, Pillangó*), máskor az idill vagy a mese színeivel díszítik magukat (Móricz: *Húsvéti tojások*, Szabó Pál: *Szegi Anna csókja*), néha a derű, a mosoly, az anekdota tájait érintik (Szabó Pál Hudák Mihály-történetei). Ismerünk balladai színezetű, komor ábrázolásokat (Móricz: *Barbárok*), s ismerjük az ellentétét is: Tamási Áron mesei-mitikus-mágikus, néha a népi, mesei szürrealizmust idéző műveit. Kiemelt hely illeti meg a *Gyászt* e színképben! Illyés hangsúlyozta először, hogy a „parasztokról szóló regények között... kétségtelenül a legelső sorban áll, irányt mutat egyidőben az elmélyedés és az emelkedés felé" (Nyugat, 1936). Ő mondja azt is, hogy a mű tárgya nem a paraszti élet, csak a környezet paraszti; a hősök „tágabb emberi sors" hordozói. A görög tragédiák fuvallata csapja meg az olvasót.

Más szempontból is megilleti a *Gyászt* a kiemelt hely! Igazában lélektani regény, de szokták tudat-regénynek is nevezni. Fontos sajátosságot jelez az utóbbi terminus technicus, persze csak akkor, ha nem tévesztjük össze a tudat-

regény Joyce-i típusával. Nincs itt szó laza tudatfolyamatok rögzítéséről, inkább elbeszélő módról: a beleélő, a hős tudatvilágába belehelyezkedő magatartásról, amely a hős lelkéből, a hős tudatvilágából nézi a környezetet, a létezés külső köreit. Az író szerint az olvasónak is „a főhős lelkéből kell kinézni a világra. A főhős megy, vándorol, folyton új élményrétegekbe fúrja tudatát", ezért válhat az ilyen tudat-regény mélységesen lélektanivá.

A modern regény feloldotta és elmélyítette a 19. század kauzális lélekábrázolását. Lazította, néha elvetette azt a szemléletet, amely csak okozatilag meghatározott lénynek tudta elképzelni az embert, s minden tett, minden cselekvés mögött pontos, reális motívumokat tételezett fel. Már Dosztojevszkij is inkább „az érzelmek, a cselekedetek kiszámíthatatlanságát, kihagyásait, váratlan és látszólag indokolatlan fordulatait, a valóság nem kauzális meglepetéseit, költői szeszélyeit" ábrázolta; Dosztojevszkijtől Proustig az emberábrázolásban nagy szerepet játszanak „a lelki élet nem logikus fordulatai, zavarai és kihagyásai, szeszélyei és következetlenségei" (Sőtér István: *Nemzet és haladás*, 324. és 512.). Woolf abban látta a regényíró feladatát, hogy a változékony, ismeretlen, körül nem határolt szellemet ábrázolja. Más jellegű volt az a regény, amelyet Dos Passos, Hemingway és Caldwell teremtett meg, az elméleti gondolkodás mégis hasonló nézeteket vont el műveikből. A valóság nyílt, részvét nélküli felfogása, a „közvetlen szintér" fogalma, az alkotói önkény alól felszabadult, önállóan cselekvő hősök koncepciója inspirálta Sartre igényét: „Akarod-e, hogy alakjaid éljenek? Tedd őket szabaddá. Nem arról van szó, hogy definiáljunk, még kevésbé, hogy magyarázzunk; ...csupán arról, hogy szenvedélyeket és előre nem látható tetteket mutassunk be" (*Situations* I.).

Szintézist teremtett Németh László a két korszak emberszemléletéből, lélekábrázolásából. Nagyívű, motivált fejlődési folyamatot ábrázolt: fokozatosan szakadt ki az életből Kurátor Zsófi, belekényszerült és bele is merevedett egy szerepbe, a gyász, a temetőhöz való örök hűség szerepébe. Kezdetben életvidám, életre predestinált asszony volt, s eljutott a kietlenség csúcsaira, ahol már nemcsak önmaga számára volt teher, de nyomasztotta, taszította környezetét is. Fia halála után csak az együgyű Móri Zsuzsit tűrte meg maga körül, néha az apja látogatott el még hozzá. A temetésről beszélgettek s a sírkőről, hogy hol rendeljék meg, mikor állítsák föl. Amikor kész volt a sírkő, este elment megnézni. „Hideg szél lebegtette, csapkodta a ruháját, a sötétben elkésett madarak surrantak ide-oda. S a fehér kő úgy állt ott a síron, mint egy megmeredt emberi alak. Mintha ő maga állt volna ott, s őrizné kővé váltan a halott gyereket. Aztán a sírkövet is beeste a hó, s a rács körül kis söprűvel kellett kikotorni a havat. Zsófinak, ha estefelé hazasietett, itt is, ott is egy-egy éjjeli lámpás világított az arcába, s a lámpát körüleső hópelyheken át egy-egy döbbent szempár meredt rá, hogy aztán hirtelen leereszkedjék a lámpa, s a távolodó lépéseket elnyelje a téli kutyák ugató kara" (763).

Nos, e nagyívű folyamat, az élettelenségig, az ember teljes önredukciójáig ívelő folyamat — szinte láncszerűen bomlik ki. Valóban kauzális viselkedésrajzot és lélekábrázolást kapunk; egymásra épülő, egymást fokozó motívumok kényszerei mozgatják a mű belső világát.

Kurátor Zsófi fejlődése azonban nem állandóan haladó folyamat. Vannak állomásai, átmenetiségükben is zárt, nem változó állapotai, amikor aligha beszélhetünk fejlődésről, hanem csupán arról, hogy a kész, viszonylag tartós helyzetben egyszerűen *viselkedik* a lélek, benne él az adott fázisban, önnön állapotában. Ekkor bukkanhatunk rá a lélekmozgás nem-kauzális tüneteire: a meglepetésekre, a kihagyásokra, a váratlan lelki átcsapásokra, törésekre. A fejlődés ilyen, viszonylag állandó állapota, állomása volt az az időszak, amely Kiszeláné odaköltözésétől tartott a kisfiú haláláig. Gondoljunk arra a feszült viszonyra, amely Zsófi és testvérei, Zsófi és Kiszeláné között alakult ki! Váratlan összetűzések, kirobbanások és elcsitulások tarkították a hősnő emberi kapcsolatait. Nagy érzelmi mozgás sűrítődött bele pillanatokba; néha rövid idő alatt is ott vergődtek a belső hullámok a nyers szóváltás vagy a burkolt ellenkezés és a valós vagy vélt feloldódás pólusai között. Tünetek a viselkedés bizonytalanságai és kiszámíthatatlanságai: a lélek zavarai nyilatkoznak bennük, hiszen különös dolgokkal társalkodik a magányos asszony. Gondoljunk az álmokra, a képzelet teremtette szerelmi jelenetekre, a kitalált történetekre, anya és gyermek viszonyára. Nagyívű, kauzális fejlődésrajz s a fejlődés viszonylag állandó állomásaiban a lélek illogikus vergődése: ez a Németh László teremtette szintézis.

Vizsgáljuk először a fejlődésrajzot és a fontosabb motívumokat.

Kezdetben úgy alakult Zsófi sorsa, mint a legtöbb özvegyé: egyre inkább távolodott a megrázkódtatástól, kezdett kiegyenlítődni a lélek megzavart egyensúlya, nyilatkoztak — igaz csak csíraszerűen — a megújulás tünetei. Kezdett kinőni az asszony a gyászból. Három tényező segítette e folyamatot. Elsősorban az *idő;* ahogy teltek a hetek, hónapok, pontosabban alig két hónap, kezdte elvégezni a feledés a maga munkáját. Réseket ütött az idő az emlékezetben, megindult bizonyos színek, jelenetek elhalványulása, fakulása. Megijedt kissé Zsófi is a korai jelektől, s attól félt, hogy most éri az igazi, nagy veszteség: kezdi elveszteni a veszteség *emlékét. Tudta* a tényt, de már nem *látta;* a képzelet nem tudta már visszaidézni azt az udvari képet, amikor hazahozta a kocsi halott férjét. Akkor tél volt, s a tavasz mintha elmosta volna a képet is, az asszony nem tudott többé visszatalálni egykori, zsibbadt ijedelméhez. Fontos motívum a házasság *kezdődő átértékelése,* a tudat spontán revíziója: „furcsa gondolatai támadtak megszakadt házaséletükről. Talán nem is volt olyan jó ember a Sándor, ahogy a halála óta mondogatni szokták. Igaz, hogy szépen beszélt, nem volt rossz ember, tudott hízelegni, de nem húzták-e őt már a második hónapban a vörös hangyásnéval. Ő elzavarta a besúgókat, de azért ki tudja, sok sört megivott szegény Sándor a Hangyában, s aligha a falábú

kiszolgáló emberért járt oda. Nagy természete volt a Sándornak, nemigen szerette a gazdaságot, őrmester volt a háborúban, és megszokta az urizálást. Vadászni, sörözni, könyvet olvasni, bricseszna drágban járni, erre volt esze. Inkább elment a Takarékba pénztárosnak, csakhogy addig se kelljen dolgozni. Amíg a Sanyikával úgy volt, alig látta őt egy héten két este, s vissza-visszaemlékezett esetekre, amikor durván beszélt vele, egyszer azt mondta, beléd rúgok. Különösen az fájt most utólag, hogy az anyját, ezt a nagy, tunya asszonyt jobban tisztelte, mint őt; megkövetelte, hogy ugorjék, ha az parancsol valamit. Igaz, ő sem hagyta magát; néha éjfélig elvitatkoztak az ágyban, s az urának csókkal kellett megpuhítania a hátát, hogy szembeforduljon vele, de különösen mostanában jobban emlékezett a vitákra, mint a csókokra, és sokszor úgy érezte, hogy nagyon boldogtalan lett volna egyszer az ura mellett, talán még boldogtalanabb, mint most" (558). Nem szabad eltúlozni e revízió jelentőségét, hiszen csak tünetről van itt is szó: a kábulat oldódásának tünetéről. Jelzi a tudat spontán törekvését, hogy revízióval csökkentse a lélek terheit, hogy lefokozza őket, hogy valamiféle kiegyenlítődést, a létezéshez szükséges egyensúlyt segítsen kialakítani. S egyúttal jelzi a revízió az asszony lassú életre eszmélését, életre ítéltetettségét, öntudatlan tájékozódásait. Harmadik motívum a *test,* a biologikum. Ép, egészséges emberről volt szó, nem vonhatta ki magát a testi létezés erői alól, mert ezek az erők spontán módon jelezték magukat, néha nyíltan, máskor meg közvetett módon, álruhás, átcsapásos formákban. Tetszett Zsófinak, amikor megbámulta a fiatal másodtanító; ráfeledkezett csépléskor a fiatal fűtő izmos testére; egyre kevésbé fájt, inkább izgatta, égette, hogy a csendőrőrmester belecsípett a karjába. „Ezeket az érzéseket eleinte maga előtt is titkolta Zsófi, de lassan hozzájuk szokott, mint ahhoz a képmutató bánkódáshoz az utcán; a fontos az volt, hogy rá ne költsenek valamit. Néha már utána is engedett egy kicsit a vérének" (557). Más módon, rejtettebb formákban is megmutatkozott a nyiladozó élet és az özvegy öntudatlan védekezése, a feledés által felszabadított testi erők kiegyenlítése, levezetése. Különös öröme tellett Zsófinak a testi fáradtságban; hajszolta magát, mert így oszlatta leki szorongásait, s apasztotta azokat a kósza sugallatokat, amelyek nem illettek még szerepéhez. Fontos tényező volt a fia is; amikor nevetésre csiklandozta, azokat a színeket, ízeket nézte-ízlelgette, amelyek hiányoztak életéből. Már ekkor észrevehető a később felerősödő jelenség, hogy a fia iránti vonzalomban jóval többet élt át, többet élt *ki* a puszta anyai szeretetnél. Az anyaösztön áradása együtt hullámoztatta a szeretet és a szerelem iránti vágyakozást.

A lélek folyamatai tehát a gyógyulás, a feleszmélés, az emlékektől való távolodás irányába mutattak, ugyanakkor kibontakozott a belső valóságtól némileg eltérő, külső viselkedés: a *szerep.* Leplezte érzéseit a nő, igyekezett jól alakítani a gyászoló özvegy szerepét. Néha rá-rápillantott már világos ruháira, már foglalkoztatta, hogy mikor vetheti le magáról a feketét, de

kényes becsületérzése, szemérme tiltakozott az ellen, hogy sértse a halottat. Attól is tartott, hogy pletykálnak róla, hogy afféle rosszvérű, férfibolond, könnyen megkapható nőnek tartják majd őt is. Az emberek ráadásul azt várták tőle, hogy ő *az* özvegy legyen, hogy ne igazi énjét adja, hanem a szerencsétlenség jelképét alakítsa meg. „Zsófi tudta, hogy két hónap alatt nem illik kicsit sem megvigasztalódni, s azon volt, hogy éppolyan fejhangon feleljen, mint ők — nem olyan könnyű abba beletörődni, ángyi; elébb megöregszem én, mint beletörődjek. — Eleinte bántotta valami, amíg ezeket a vigasztalhatatlan szavakat mondta. Amint lehetett, kitépte magát az ángyi nyúlós vigasztalásából, s utólag iparkodott olyan elkeseredett lenni, mint a szavai; de hogy ez a magabúsítás egyre nagyobb fáradtságába került, hozzászokott viselkedése és érzései közt ehhez a kis hazugsághoz, megtanult érzés nélkül válaszolni a fájdalmas tekintetekre és siránkozó biztatásokra, csak arra vigyázott, hogy mint »fiatal özvegy«-et meg ne ítéljék" (556).

A kezdet, az indítás tehát nagyarányú lelki megpróbáltatásnak vetette alá a hősnőt. Súlyosan meg volt terhelve a lélek, de lassan-lassan védekezni is tudott terhei ellen, s kezdett kinőni gyászából. Egyúttal kialakultak e belső folyamattal ellentétes viselkedésformák: a gyász-szerep, a vigasztalhatatlanság mímelése. Lélek és szerep között résnyi távolság volt még csupán ekkor! A szerep nem kövesedett még rá az egyéniségre, s a további fejlődés minden lehet: virágba borulás, új élet kezdése is, de lehet az ellentéte is: belemerevedés a szerepbe, az élő élettelenség szobrának megalakítása. Több motívum, több tényező döntötte el a létezés e fontos választútját, s közülük néhányat már most hangsúlyozunk: a fiatalasszony büszkeségét, kényes becsületérzését s a környezetre való reagálását, tehát az aktív miliő hatását a személyiségre. Talán ezek a legfontosabb motívumok; elindították az elfojtásnak azt a sorozatát, amely végülis tetszhalottá merevített egy szép emberi lelket. Mielőtt Zsófi sorsát részleteznénk, pillantsunk ki a környezetre, a környezetrajzra

Természetüknél fogva, sohasem légüres térben zajlanak le a lélektan folyamatok. A lélek viselkedésének csak csekély része az, amely az *önmozgás* fogalmába tartozik. Külső ráhatásoktól független, belső mozgásról van itt szó, határesetben — automatikus mozgásról. Ám a lélekmozgások túlnyomó többsége a környezetre való reagálás, éppen ezért kap fontos szerepet a lélektani regényben a környezet, s így adott a lehetőség, hogy a környezetrajz révén, társadalmi osztályok, rétegek körképévé bővüljön a mű. Rendkívül ökonomikus s szinte teljesen funkcionális a *Gyász* környezetrajza, de így is kikerekedik belőle egy falu képe. A gazdag parasztok világával ismertet meg bennünket! Gondoljunk Kovácsnéra, Zsófi anyósára; tudta, hogy csak addig hatalmaskodhat gyermekei fölött, amíg nem osztotta szét közöttük a vagyont. Oly erős volt benne a birtok megtartásának ösztöne, hogy „előbb nyel karót, mintsem kiadjon valamit a magáéból" (559). Nem akarta megosztani a birtokot, megpróbálta hát összeboronálni özvegy menyét kisebbik fiával, Józsival. Büsz-

kesége persze tiltakozott az ötlet ellen: „maga sem könnyen barátkozott meg vele. Mit szólnak az emberek, hogy az egyik fia örökbe kapja a másik feleségét" (560). A szerzés és a megtartás vágya azonban legyőzte benne a büszkeséget, s figyelt, szimatolt, leste a fiatalok viselkedését. Az anyós tipikus gazdagparaszt, alakja azonban funkcionálisan érdekes. Vitáik, a közöttük lappangó feszültség taszította oda Zsófit, hogy külön költözzön kisfiával, s inkább a magányt vállalja, mint e nyomasztó környezetet. Ráadásul tromfolni is akart Zsófi, bizonyítani akarta, hogy hiába pletykál az anyós, ő a hősi jellemek közül való, akit nem olvaszt meg a férfiak melege.

Jómódú ember volt Zsófi apja is. Könnyen ki tudta elégíteni lánya igényeit, szerette volna újból férjhez adni, ám alakja ismét csak funkcionális szempontból vizsgálandó! Zsófi ismerte apja nőügyeit, ismerte véleményét a könnyen megkapható lotyókról, s irtózott attól, hogy őt is ilyen olcsó portékának tartsa valaki. A szerep felé taszította tehát apja is, olyan irányba, amely segítette megkövesedni ezt a kényes erkölcsi tisztaságot. Gondoljunk az anyára, Kurátornéra! Öreges gyávaságával arról akart csak megbizonyosodni, hogy nincs-e *valakije* lányának, pletykája azonban a mű egyik legnagyobb fordulatát robbantotta ki: magához vette Kiszelánét Zsófi, hogy legyen őre és igazolója, s így végzetes körbe zárta be magát. Külön tanulmányt érdemelne Kiszeláné alakja! Lelki hajótörött ez az asszony, furcsa módon egyesítette magába a városi szolgák alázatát és nagyzoló dicsekvéseit. Kölcsönösen nyomasztották egymást Zsófival; vitáik, huzakodásaik, örökös lelki harckészültségük egyformán hordoztak lassú torzulást és átmeneti feloldódásokat. Idézzük fel végül a csupán pillanatra felvillanó alakokat: ángyit, Pordánnét stb. A szerep felé kényszerítik valamennyien Zsófit. Két szempontból érdekes ez a környezet. Jelent ábrázolást: adott faluképet, persze gazdaságosan, hisz csak az férhetett bele a regénybe, ami a hősnő tudatvilágában is jelen volt. S mivel Zsófi lelkéből nézünk *ki* a miliőre, egyre inkább nő a másik funkció: hős és környezet kölcsönösen nyomasztó szerepe. Zsófi is nyomasztotta környezetét, mert volt benne valami a halálmadárból. Láttára lehervadt a mosoly az emberek ajkáról, mindenki igyekezett „temetéses képet" vágni, próbált hozzáidomulni Zsófi „nagy bánatához". A környezet viszont szakadatlanul ingerelte Zsófit, szította indulatait, sértette büszkeségét; szinte kényszerítette hogy beszője magát a gyászba, s legfeljebb siránkozásaival vehetett bosszút embertársain. Nyomasztó hős és deformáló környezet licitált itt egymásra, s a kölcsönhatás révén bontakozott ki a lélekfejlődés íve, amelynek során egyre nagyobb terheket vállalt magára a fiatal nő. A zárt, szinte eleve elrendelt folyamatból csapja meg az embert a görög tragédiák fuvallata. Zsófi útja kényszerhelyzetek sorozata, taszító erők játéka, amely nem ad lehetőséget a választásra. Adott pályára taszítják a hőst a külső és belső kényszerek, s a pálya vége a temetőbe vezet. A gyász, a fájdalom jelképévé aszalódnak

az ifjú életerők; a vegetatív, halálszerű létezés kísért az életben. „Archaikus istennő-torzó" — mondta Németh László is Zsófiról!

Ha visszatérünk a fővonalhoz, Zsófi megkövesedésének folyamatához, nem részletezhetjük az átváltozás valamennyi motívumát. Csupán kettőt emelünk ki: az anyós és az anya pletykáját és Sanyika halálát. Említettük már, hogy szinte kivételes, robbanó hatású volt az anyós és Kurátorné pletykálkodása, s a fejlődés talán legnagyobb fordulatát idézte elő. Nem volt véletlen e hatás, mert amikor külön költözött Zsófi, fontos eseménysor zajlott le közte és húga között: szereplője lett a csendőrőrmester és Mari szerelmi regényének. Tulajdonképpen a lélek gyógyulása folytatódott itt tovább: az ébredés, az életre eszmélés, csak rejtett, álutas formában. Hiányérzeteit, tudattalan szerelemvágyát rekompenzálta, amikor hallgatta húga szerelmi történeteit, s részt vett játékukban. Zsófinak „édesebb volt ezen az ügyetlen Marin át venni részt egy tétova, kevés gondból, sok gondolatból szövődő viszonyban, mintha az ő ablakát kocogtatta volna meg éjjel valami pokróc férfiember" (572). Aztán jött a pletyka! Anyjától hallotta meg, hogy az anyósa azt beszéli: „ennek az együgyű Marinak a neszével édesgeti magához a férfiakat. Ott van nála a találka, akinek esze van, fölfoghatja, hogy miért beszélnek órák hosszat a kerítés alatt. Olyan rági babának, eszi magának barátság ez" (576).

Azonnal felszikrázott a gőg és a megsértett büszkeség a „szíven lőtt" asszonyban! Bizonyítani akart, s még kegyetlenebb regulákat szabott magára. Látványos ketrecet teremtett mutatványos aszkézisének, hogy díszeleghessen a csakazértis gőg. Ám hajtotta valamiféle bűntudat is; elevenébe vágott a pletyka, mert volt benne igazság, mert felszínre hozta, az özvegyben is tudatosította a szerelmi regényben való részvételének rejtett okát. Csak így érthetjük meg, hogy dühe egyszerre irányult anyja, anyósa és a csendőrőrmester ellen. Azonnal eltiltotta magától Marit, mondván: „csak énhozzám ne gyere. Nem azért őrzöm tisztán az uram nevét, hogy miattad hozzanak hírbe mindenféle lópofájú béresnéppel" (577). S egyre feljebb csigázódott ingerültsége az őrmester iránt, mert be akarta foltozni azt a parányi szakadást, amit a férfi ütött a gyász szép szobrán. Indulatai szinte ízekre szedték szét az őrmestert, s a bűntudat abban elégült ki, hogy gnómmá torzította alakját. A düh irányította akkor is, amikor magához vette Kiszelánét, s szinte bezárta maga körül a kört. Őrült győzelmének, pedig aligha látta át a nyomasztó súlyokat, amelyek rá vártak, s hamarosan megroppanásig terhelték lelki világát. Mert ekkor már valóban arra esküdött föl, hogy elnyomja magában az életet, hogy bármilyen áron vállalja a szerepet, hogy mindenképpen megformálja a gyász eleven szobrát. A lélekrajz is az elfojtások mezejére kanyarodik; a tudat parancsoló ereje s az elfojtásban fuldokló elemek riadt, szegényes ellenkezése visz feszültséget a lélektörténésbe.

A másik motívum — a gyermek halála. Szintén pletyka vezette be, s hatásában is rokon az előző motívummal. Kiszeláné híresztelte Zsófiról, hogy

nem törődik Sanyikával, hogy a gyerek örökké a szomszédban csatangol, a répadaráló majdnem levágta a kezét, s hogy Sanyika jobban szereti Homorék púpos, törpe, vénlányát, Irmát, mint az anyját. S valóban hullámzó volt Zsófi gyermekszeretete! Néha megszállottan babusgatta fiát, szinte asszonyi szerelme tárgya volt, máskor meg el-elfeledkezett róla, nélküle ment ide-oda. Hiúságát is, lelkiismeretét is bántotta a pletyka, s oly erővel vetette bele magát a „nevelésbe", hogy időnként teherré váltak egymás számára. Elképzelhető, hogy mily rettenetesen rázta meg a halál ezt az expanzív, hódítani vágyó anyaszeretetet. Irtózatos üresség fojtogatta a temetésen, rohamok törtek ki rajta, foglalkozni kellett vele, mert a legrosszabbtól féltették. Feloldódás, vigasz azonban nem adatott többé számára. Nem volt már hézag lélek és szerep, test és szerep között; a szerep valósággá vált, az asszony valóban a gyász emlékművévé kövesedett. Mindössze két apró kilendülést jelez még az író, de mindkettő felszíni és pillanatnyi. Az egyiket Kiszeláné fia, Imrus okozta, de Zsófi hamar rájött, hogy Mari kezéért folyik a játék. A másik eset az, amikor szülei, de különösen Ilus, a jegyzőné, össze akarták boronálni az özvegy kocsmárossal, Prikkel Jánossal. Itt viszont a büszkeség és a gőg taszította el a mentőövet: „Hát erre vagyok én jó, lángolt a szíve, a megboldogult helyett tetvészni a Rózsikátokat" (748). „Senkisem mondta, hogy hívjátok ide, kinek kellett a ti kocsmárosotok? Ha valami stoppoló vénasszony kell neki, talál a maga falujában. Kikérem magamnak, hogy mindenféle vénembert hordjatok a nyakamra" (755). Hamarosan Kiszeláné is elköltözött tőle, s arról pletykált faluszerte, hogy „különös" asszony Zsófi; azon igyekezett, hogy idegbeteg hírét költse volt gazdájának. Valóban magányos ember már Zsófi, valóban rámerevedett a világból való kiszakadottság; önmagába kényszerült a kényes lélek, s bizonyára maga sem tudta már eldönteni, hogy mi a nagyobb teher számára: a világ, a világhiány avagy önmaga.

Néhány motívumot elemeztünk csupán, de talán így is sikerült érzékeltetnünk, hogy e fejlődés valóban hézagtalanul megokolt mozgás. Nagy távolság feszül a kezdet és a vég között, mert az életből ível át a tetszhalálba Zsófi lélektörténete. Olyan erős okozatiság szövi be a hősnőt, hogy helyzetei szinte kényszerhelyzeteknek látszanak, olyan csapdáknak, amelyek nem adnak lehetőséget a választásra. A továbbiak során azt kell vizsgálnunk, hogyan viselkedik a hősnő a fejlődés nyugvópontjain, átmenetileg állandó fázisaiban. Említettük már, hogy ilyenkor figyelhetők meg a lélekmozgás más természetű típusai: a kiszámíthatatlanságok, a kihagyások, a meglepetésszerű átcsapások, az elfojtott vágyak közvetett nyilatkozásai. Egyetlen helyzetben figyeljük meg a hősnőt, a Kiszeláné odaköltözése és Sanyika halála közötti szakaszban.

Oly összetett, oly bonyolult folyamatok zajlanak itt le, hogy rendszerezésük szinte lehetetlen. Egy-egy Dosztojevszkij-regény, mondjuk, a *Karamazov testvérek* olvasása közben lepi meg az embert a gazdagságnak ez az áttekinthetetlen, szinte szételemezhetetlen szövevénye. Gyakran mondatonként változik

Zsófi lelki világa; a mozgásnak oly iránytalan, szétterülő játéka zajlik le, amely éppen azért kusza, mert céltalan, mert iránytalan hánykolódásról van szó. Mégis: sematikusan két nagy csoportját lehet elkülöníteni a lélekmozgásnak. *Egyik* a teljesen belül zajló, külső jelekben alig nyilatkozó eseménysor, a fiatal özvegy nehezen megközelíthető, „titkos, belső élete". Kiszelánét is ingerli-bosszantja ez a külön világ, s reménytelenül próbál közelférkőzni hozzá. A „titkos, belső élet" nem csapott át látható cselekvésekbe, megmaradt tisztán belső történésnek, mert Zsófi szerepével, elfojtásaival és kiegyenlítéseivel, illetve az elfojtott érzések közvetett nyilatkozásaival függött össze. Ellentétére fordult az egykori, spontán revízió! Nem a férj hibáit sorolgatta már magában az asszony; az élő ember halálra ítélt szeretet- vagy szerelem-vágya kezdett beleáramlani az elhunyt alakjának már-már kultikus tiszteletébe. Ott lógott a falon Sándor arcképe, és Zsófi annyiszor nézegette, annyit mesélt róla Sanyikának, hogy szinte életre kelt a tárgy, eleven szereplője lett életüknek. Ekkor alakult ki az a szokása, hogy apró történeteket talált ki egykori szerelmükről; bágyadt, édes-jó hangulatba ringatták ezek a mondókaszerű históriák, s az asszonynak egyre „jobban estek a gyengeségnek ezek a kis elérzékenyedései, amelyekben a meghajszolt gyűlölete szinte kipihenhette magát" (608). Ledobta terheit a lélek, kisurrant a rögös valóságból, átszökött a képzelet hímezte világba, ahol súlytalanul lebeghetett, s bár csak a szemérem korlátai között, de nyiladozhattak lefojtott vágyai is. Oly jó volt ez a félöntudatlanság, annyira második létformájává vált, hogy később már nem is kellett végigmondania a kitalált történetet. Elég volt a kezdő mondatokat felidéznie, s azonnal érezte a vágyott lebegést. „Gyönyörű érzés fakadt föl benne, amelyben elúszott, szétfolyt az ő ingerült kemény öntudata" (608). S ha ráeszmélt félöntudatlanságára, ha ki-kikalandoztak gondolatai, s megtörték a varázslatot, „ijedten kapott a sztereotippá vált bűvszavak után: »az öregek a templomban voltak, én főnn.« S a lélek megint szétfolyt valami édes, lágy emlékezésben" (608). Annyira élővé tette Sándort ez a félöntudatlan képzelődés, oly bensőséges szimbiózist teremtett közöttük, hogy napról-napra szerelmesebb lett Zsófi meghalt urába. A kiagyalt históriák szinte testi közelségbe hozták a férjet, szinte ott érezte az asszony maga mellett az ágyban, s néha arra ébredt, hogy teste dermedt és verejtékező. „Ki ő, hogy egy halottal szerelmeskedik?" (612) — kérdezte döbbenten magától. Ám az álom nemcsak a férj alakját teremtette vissza. Néha szabadon alakította a valót. Összekevert reálisat és fantasztikust, kicserélte a szereplőket, s nagyon mélyre rejtett sejtelmeknek adott alakot. Egyszer a gyermekkort idézte vissza: Pordánék szérűjén boltost játszott Zsófi Ilussal, s valahogyan beleszövődött a férfi is a játékba, de nem Sándor volt már, hanem — Kiszela Imre! Nagy földrengés volt az álom vége, ott úsztak-repültek Ilussal a szalmában, zuhantak le, mindig mélyebbre, egészen a tenger fenekéig. A gyönyör és rettenet keveredése jelzi, hogy micsoda gátak akadályozták a másik férfi felé induló, tétova vágyakat! Halálra ítélte őket a szerep, s béklyót

rakott rájuk a szemérem és a kényes becsületérzés. Csak a pajkos álom tudott áttörni rajtuk, s gonoszkodó mosollyal mutatta fel azokat a dolgokat, amelyekkel nem akart megbarátkozni a tudat. Álom és félöntudatlanság, szökés a reálisból a fikció világába, elképzelt emberi helyzetek, viszonyok megélése s az a gyönyörű érzés, amelyben elúszott, szétfolyt a kemény öntudat: ezek népesítették be Zsófi „titkos belső életét". S valóban nem a kauzális ember életsíkja ez, inkább a féléber, a félig tudatos állapotok meglepetésekkel tarkított világa.

A lélekmozgás *másik* nagy köre nem ennyire titkos, nem kizárólagos belső élet; a „viselkedés" fogalmába sorolható, mert rendszerint cselekvésekké válnak a belső impulzusok. Arra a harcra gondolunk, amely Zsófi és gyermeke vagy Zsófi és Kiszeláné között zajlott. Sanyika akkor vált igazán fontossá az anyának, amikor hiúságát és gőgjét sebezte meg a pletyka, miszerint nem törődik a fiával. Roppant aktivitásba csapott át az addig jórészt passzív anyaszeretet: harcolni kezdett a gyerekkel, elvonta játszópajtásaitól, azt akarta, hogy kizárólag neki éljen a gyerek, hogy kölcsönösen betöltsék egymást. Jól esett Zsófinak ez a páros viaskodás, mert elfoglalta, mert erőfeszítésre kényszerítette, ám a szándék önmagában hordta kudarcát, a letöréseket. A felnőttek ritkán tudják pótolni a gyermek pajtásait, legfeljebb csak igen nagy beleélő képesség és önfeladás árán, ellenkező esetben teherré válnak egymás számára, különösen ha ilyen teljes egymásban élésért folyik a harc. Zsófit is letörték a kudarcok, de nem tágított: ő jó anya akart lenni minden áron. Letöréseit mindig követte a felszánás, mert a harcban s az apró sikerekben hiúsága és büszkesége élte ki magát, s mert a fiú lassan túlnőtt önmagán. Áradó, szinte tárgytalan szerelem-szeretet tárgyává lényegült, olyan érzés tárgyává, amely ott bujkált a meghajszolt asszony ridegsége mögött is, felszikrázó és kihunyó gyűlöleteiben is.

Örökösen harcolt Kiszelánéval is Zsófi. Nagyon kevert, vegyes érzésekkel fogadta lakóját. Amíg érkezését várta, szinte mitikus szörnnyé fokozta az idegen alakját, s lényegében mindig gyűlölte, hiszen pandúrnak vette maga mellé. Ugyanakkor nyomasztotta egyfajta kisebbrendűségi érzés is a városi nő mellett. E kettősség túlzott alázkodásra késztette, de alázatával bástyát vont maga köré, s távol tartotta belső életétől az idegent. Az természetes, hogy az együtt lakni kényszerült emberek keresik egymáshoz az utakat. Kiszeláné is megbékítette időlegesen Zsófit, mert segítette szidni azokat, akiket gyűlölt az özvegy; bizalmasabb kapcsolat azonban akkor alakult csak ki közöttük, amikor megérkezett Imre, s Kiszelánéról lefoszlott a nagyzolás, és őszintén feltárta az iskolaszolgák sorsát. Intim viszonyról még ekkor sem beszélhetünk, hiszen Zsófiban csak a kisebbségi érzés oszlott szét. Kielégült a hiúsága, mert örült, hogy a maga meztelenségében láthatta rabtartóját. Ettől kezdve csak szolgánénak nevezte magában, s a bizalmasabb pillanatokat is csak azért tűrte, hogy lelkileg véglegesen legyőzhesse a — szolgánét. Örökös harckészültség jellemezte Zsófi belső életét, ezért voltak gyakoriak a hangulattörések beszélgeté-

seikben. Váratlanul dermesztette meg valamilyen fagyos fuvallat legbizalmasabb beszélgetésüket is, s csak hosszas keresgélés után találtak némi feloldódást. Nem barát volt Kiszeláné Zsófi számára, inkább csak az a közvetlen környezet, amellyel éppúgy viaskodhatott, mint a világgal. Gyűlölhetett és vereséget szenvedhetett, sebeket oszthatott és vérezhetett, fokozhatta kedvére a feszültséget, s elpihenhetett a pillanatnyi feloldódásokban. Hasonló eredményre jutnánk, ha szüleivel vagy testvéreivel való kapcsolatát vizsgálnánk.

A kiegyensúlyozatlanság hullámoztatta mind a belső életet, mind a viselkedést. Németh László is sokszor „félöntudatlanságnak" nevezte hőse helyzeteit, különösen hangulatfakasztó mondókáit, valót és irreálist egybemosó álmait, spontán rekompenzációit. A viselkedésnek természetesen megvan a maga logikája, de megtörik a hangulatok szeszélyei, váratlan átcsapásokra kényszerítik a belső élet örökös elmozdulásai. Így építi bele írónk a nagyívű, motivált fejlődésbe az élet nem-kauzális állapotait, ha úgy tetszik, a — nem körülhatárolt szellemet. Csak részben igaz felfogása kritikánknak, hogy Németh László a Kemény Zsigmond-féle regénytípust folytatta. Kétségtelen, hogy mindkét íróban erős a lélektani érdeklődés, Kemény azonban mindvégig belülmaradt a kauzális emberszemlélet határain. Mindketten súlyos próbának vetették alá hőseiket; úgy szakadtak rá Kurátor Zsófira a létezés és a belső erkölcsi normák terhei, mint Tarnóczy Sárára, Mikes Jánosra vagy Szőke Istvánnéra. Ám Kemény hőseit mindig megtisztította a szenvedés, felemelte őket a lemondásra kész aszkézis vagy a szerzetesi altruizmus. Legfeljebb az *Iszony* utolsó lapjain fedezhetünk fel valami hasonlót, de más összetevők teremtették meg ott is e távoli rokonságot. A *Gyász* nem ismeri az aszkézis fegyelmében emelkedő embert; a jellemfejlődés folyamata s a hozzátapadó emberi értékek sorsa — más, ellentétes.

Egytömbű, zárt, szigorúan komponált mű a *Gyász*. Szokványos értelemben vett cselekmény alig van benne; a külső történések is csak lelki visszhangjukban nyerik el értelmüket. A gazdaságos, néha csupán jelzésszerű, de mindig funkcionális miliőben teljesen a főhősre összpontosít az író. A lélektani- vagy tudatregények formáját idézi az is, hogy van valamilyen tagolatlanság a műben. Mintha egyetlen monológ lenne a regény, néha Zsófi monológja, néha a hőse tudatvilágába belehelyezkedő író monológja. Monológ, amely egyetlen folyamban árasztja a belső, lelki történést s a szükséges külső eseményeket.

S talán indokolják az elmondottak Illyés ítéletét is: a legelső sorban áll a *Gyász* a parasztregények között, irányt mutat a fejlődés, az emelkedés felé, mert „tágabb emberi sors" hordozói a hősök. A lélekelemzés, a tudat-regény Németh László-i változata oly természetes összhangot teremt társadalmi életanyag és lelki, gondolati elmélyítés között, a sokféle emberi tartalom oly összehangzóan egyetemesíti a hősnőt, hogy az valóban emberi ősképletté, emberi őstípussá magasodik: a gyász, a siratás *modern Elektrá*jává. Századunk mű-

vészete gyakran kereste fel a mítoszokat; kereste bennük a korszerűt, és sokszor anakronizmus árán is átvetítette őket modern élethelyzetekbe. Csupán távoli rokona a *Gyász* e törekvéseknek, mert kerüli az anakronizmussal való játék esztétikai lehetőségeit, mert megőrzi a téma időbeli és társadalmi meghatározottságát, s csak e kereteken belül emeli hősét az általános felé. Lemond arról, hogy olyan érzelmi-eszmei hevületet ábrázoljon, amely gátak nélkül uralja a hős belső világát, s csupán külső akadályokkal kell megküzdenie. Gátak magasodnak mindkét színtérben: az özvegy lelki-eszmei világában és létezésének külső, emberi-társadalmi közegében.

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM, DEBRECEN
STUDIA LITTERARIA X. 1972. 61—70.

KÖZLEMÉNYEK

Juhász Géza—J. Gulyás Margit

CSOKONAI LATIN ZSENGÉI

A debreceni Református Kollégiumban, csakúgy mint a korabeli középiskolákban, latin volt a tanítás nyelve. A diákok a poétai klasszisban ezen a nyelven kezdték elsajátítani a versírás tudományát. Csokonai ugyanezt az utat járta végig. Mikor 1795. június 15-én, kicsapatása előtt elbúcsúzott a kollégiumi ifjúságtól, már arra hivatkozhatott, hogy tizenegy esztendős korától kezdve tíz évet áldozott „az ártatlan múlatság rózsáival koszorúzott Múzsák"-nak. Fodor Gerzson tanítómestere szerint: „Római nyelven tisztán írt."

Csokonai latin zsengéit az ún. Zöld Kódex őrzi (ZC, KK IV. 78—85., MTA). E tanulmány I—III. fejezete a Studia Litteraria VII. tom. 1969. 75—91. lapjain jelent meg. Az itt következő IV. fejezet a szerzők szöveghelyesbítéseivel és magyar fordításával közli Csokonai 14 latinnyelvű költői zsengéjét.

Proo NE QUID NIMIS

Qui nimium sublimia rerum scandere solet,
Fastidit ille rem tunc nonque peragere potest
Icarus utque dum pennis sublimia scandit
Et miseras pennas sic Icari perdit in aquis,
Unde loco nomen in saecula sera remansit.
Non ergo nimium sublimia scandite neve
Si vis at rata sint tua quaeque omnia facta.

Tétel: NE SZERTELENKEDJ

Aki túl magasra tör, az nem törődik a dolgokkal (a valóságos helyzettel) s célt nem ér, akár Icarus; míg szárnyával égboltozatig hatol, vízbe veszíti szerencsétlen szárnyait. Róla maradt fenn a hely neve késő századokig. Ne törekedjetek hát túl magasra, bármennyire is akarnál, hanem legyen mindig cselekedeted megfontolt.

Proo PRUDENS FUTURI TEMPORIS EXITUM
CALIGINOSA NOCTE PREMIT DEUS

Aeternum Numen, qui praesidet Orbi universo
Et large semper cunctis alimenta ministrat
Et etiam voce semper acuta omnia terret
Atque homines horrent perduraque saxa tremiscunt;
Consonat omne Nemus strepitu collesque reclamant
Dissultant ripae refluitque exterritus amnis.
Et quia omnipotens futura praedicere vetat,
Nullus scit hominum rei tantum ipse caussam.

Tétel: MIT HOZ JÖVENDŐNK, BÖLCSEN AZ ÉJSZAKA
HOMÁLY-KÖDÉVEL VONJA BE ISTENÜNK

Az örök Isten, ki a világmindenség ura, s mindig mindeneket bőven ellát eleséggel, és aki átható hangjával megreszketteti a mindenséget: retteg tőle az ember is, a kemény sziklák megremegnek, fölzúg az egész berek, visszhangzanak tőle a dombok, beomlanak a partok, visszafordul a megrettent folyó. És mert a mindenható tiltja, hogy előre megmondják a jövendőt, nincs csak egy ember sem, aki tudná ennek okát.

Proo MAGNA SERVITUS EST MAGNA FORTUNA

Fortunae veniunt jam omnia legibus atque
Eripit interdum modo dat fortuna salutem.
Mitia cur magnos titulos tibi fata dederunt?
Nempe ut inde magis jam tunc detrudere possent.
Et qui tenent summos jam — jam omnia timent,
Nam ii nec amicos corde sincero habebunt.
Hic tibi mellitis verbis mentitur amicum,
At tunc sub verborum melle venena latebunt,
Et tibi quo placeat tua limina saepe salutat.
Non requiem placidam possunt acquirere Reges.
Montes pertangunt Jovis altos fulmina saepe,
Infima fulminibus tunc loca tuta manebunt.

Tétel: NAGY SZOLGASÁG A NAGY SZERENCSE

Már minden a szerencse törvényén jár és néha elveszi, máskor pedig adja az áldást a szerencse. Mért adott a jó sors nagy rangokat neked? Ugye azért, hogy most annál jobban letaszíthasson onnan? És aki már-már csúcsra ért, mindentől fél. Mert az ilyennek sosem lesz őszinte szívű barátja. Ez mézes szókkal barátodnak hazudja magát, de szavainak méze alatt méreg rejtőzik.S hogy tessék neked, gyakran tiszteleg küszöbödnél. A királyok nem lelnek csöndes nyugodalmat. Juppiter villámai gyakran sújtják a magas hegyeket, míg a legalacsonyabban fekvő helyek villámoktól mentve maradnak.

Proo NIL FERET AD MANES DIVITIS UMBRA SUAS

Quisquis habet nummos et plenam possidet arcam,
Felix magna ope jam Dives ubique habetur,
Omne etenim nummis emitur nunc amicos
Quisque sibi multos jam conciliare valebit,
Quin etiam quantum quis multum possidet aeris,
Distribuit magnos datque aeris acervus honores,
Nil tamen ad Manes fert divitis umbra suas tunc.

Tétel: A GAZDAG SEM VISZ ALÁ SEMMIT AZ ŐSEIHEZ

Akárki is, ha pénze van és tele az erszénye, ha már gazdag, nagy vagyona miatt mindenütt boldognak tartják. Pénzen ugyanis mindent meg lehet vásárolni, s pénzen bárki szerezhet sok barátot. Sőt akinek akkora tömegű a kincse, hogy ez a kincshalmaz nagy tisztségeket osztogat és ád, holta után még akkor sem visz semmit a másvilágra a gazdag lelke.

Proo PICTORIBUS ATQUE POETIS QUIDLIBET AUDENDI SEMPER FUIT AEQUA POTESTAS

Omnia quae mentem capiunt, id carmine Vates
Vulgant, illis enim semper licet omnia fari,
Omnia namque suis comprendunt versibus isti.
Imo quae non sunt fuerantque miracula nunquam,
Esse iubent vates, sistunt non entia nobis.
Quis credat? (nullus) nam incredibili dictu est
Esse canes utero sub Virginis, esse Chimaeram,

Quadrupedesque hominum cum pectore pectora iunctos
Fingunt et Harpias serpentipedesque Gigantes,
Bellaque saeva canunt naturam quae arboris esset.
Quid memorem parvas quam continet aequor arenas?
Hi quoniam possunt omnem comprendere versu
Omnia et vivo nobis pinxisse colore,
Haec proferre licet Pictoribus atque Poetis.

Tétel: A FESTŐ MEG A KÖLTŐ MERHET MINDIG AKÁRMIT, MEGVAN RÁ A HATALMA

Mindazt, ami az elmét megragadja, a költők énekkel fejezik ki; nekik ugyanis mindig szabad mindent kimondani, mert Ők mindent versbe foglalnak, még az olyan csodalényeket is, amelyek előbb sohasem léteztek számunkra, létre parancsolják a költők. Ki hinné? (Senki.) Hiszen még mondani is hihetetlen, hogy a Szűz méhe alatt kutyák vannak, van Chimera és olyan négylábúak, amelyek melle emberi mellhez kapcsolódik. Harpiákat ábrázolnak és kígyólábú Gigasokat. Vad háborúkat énekelnek meg, s milyen a fa természete. De mit sorolgassam, hány kis porszem van a síkon? Hiszen mindent versükbe foglalhatnak, s élénk színekkel lefesthetnek nekünk mindent. A festőknek és költőknek mindig szabadságukban áll ilyeneket alkotni.

Proo VIS ET NEQUITIA QUIDQUID OPPUGNAT, RUIT

Consilio fortes astuto iungite vires,
Duraque quantumvis tum vincera saxa valebunt.
Sangvinolenta quid in Trojanos intulit arma,
Frausque latebat equi fabricatis addita costis
Accedens etiam latitans in viscere robur,
Cum Priamos Troiam bello captura decenni
Mens mala sic dominat paritque facta nefanda.

Tétel: ERŐ S ÁLNOKSÁG BÁRMIT OSTROMOL, LEDŐL

Egyesítsétek bátor erőtöket a fortélyos ésszel, akkor akármilyen kemény sziklát képesek lesztek lebírni. Amely ló véres fegyvereket vitt a trójaiak ellen, annak csalás rejtőzött kimunkált bordái között, hozzájárulván a belsejében lappangó erő is. Mikor Priamos Trójáját tíz éves háborúban el akarja foglalni a gonosz elme, így uralkodik el és szül elvetemült tetteket.

Proo HAUD FACILE EMERGUNT QUORUM VIRTUTIBUS OBSTAT RES ANGUSTA DOMI

Cum virtus per se summos venatur honores,
Et sine cum nummis scandere celsa velit
Tunc nummus ridet sine me quod pergere tentat
Illaque virtuti dicere verba solet
Non potes a villis simul simul ibimus ambo
Et iuvo te in factis auxiliumque fero.

Tétel: NEM KÖNNYŰ KIEMELKEDNED, HA AZ OTTHONI ÍNSÉG GÁTOL SZÜNTELENÜL

Amikor a tehetség a maga erejéből magas tisztségekre vadászik, és mikor pénz nélkül akar nagy célt elérni, akkor a pénz kineveti: nélkülem hogy akar előbbre jutni, és ezeket a szavakat szokta mondani a tehetségnek: nem bírsz a kunyhókból felemelkedni egyszerre, egyszerre kell lépnünk mindkettőnknek, s én támogatlak tetteidben és segítséget hozok.

Proo HIEMIS DESCRIPTIO

Aspera crescit hiems, omnique a parte feroces
Bella gerunt venti, concrescunt frigore fontes.
Arboris en ramos nunc frigus laesit acutum
Hibernaeque nives, nec non furibundus ab Arcto
Omnia percussit Boreas, tam stiria pendet
Maxima culminibus, glacie tam flumina torpent.
Nunc nivei longe celsi numerantur et Alpes,
Non humus aspicitur, non ullam cernis arenam.
Non nunc ardet Athos, nive namque obducitur alta,
Imo gemit, tanta nivea ut sit mole retectus.
Effoditur fragilis, testis non hauritur unda
Quaque rates ierant nunc pedibus itur et olim
Hospita remigio ferratos sustinet orbes.
Horrida de stabulis gladii instar stiria pendet
Et cernis terras quasi quod perfodere tentet.

Tétel: A TÉL LEÍRÁSA

Nő a kegyetlen tél, s mindenfelől harcra kelnek a vad szelek. Egybetapadnak a fagytól a források, ím zord hideg sebzi a fa ágait és jeges hó. Mindenen áthatolt a sarkvidéki őrjöngő északi szél, olyan óriási jégcsap függ a tetőkről és a folyók annyira megmerevednek a jégtől. Most messziről összeszámlálhatók a hóborította Alpesek, nem látszik egy talpalatnyi föld, egy szem homok sem. Most nem tündöklik az Athos, mert magas hó borítja be. Sőt nyög, hogy akkora hótömeg tette láthatóvá. Törékeny formában vagdossák és nem korsókkal merítik a vizet. Amerre tutajokkal jártak, most gyalogosan közlekednek s ami egykor evezőket látott vendégül, most megvasalt kerekeket cipel. Kardalakú borzasztó jégcsap csüng az ólakról, s azt gondolhatnád, át akarja döfni a földet.

Proo DEGENERES ANIMOS TIMOR ARGUIT

Ille Jovis thalamo frustra se jactat obortum
Et genus a coelo falso deducit ab alto,
Quem timor invasit, metus et quem tenet inanis.
Nam timor hic sidus poterit non scandere celsum
Nec metus in terras ex alto invasit Olympo.
Hinc genus Aeneas ducit, quem non timor ullus
Tenuit atque omnes temsit virtute labores.
Nobilis hic sangvis non ulla pericla refugit
Vel si quae novit, sed saltem nosse recusat.

Tétel: ELFAJZOTT LELKET FÉLELME ELÁRUL

Hiába dicsekszik az, hogy Juppiter ágyából származott, s hazugul vezeti le eredetét a magas égből, akit átjárt a félelem, és alaptalan rettegés tart hatalmában. Ez a rémület ugyanis nem képes fölhatolni a messze csillagig, s nem is a magas Olymposról csapott le a földre. Innen vette a származását Aeneas, akit nem gyötört valamiféle mély szorongás, és leküzdött vitézségével minden megpróbáltatást. Az ilyen nemes vér nem fut meg a titokzatos veszedelmektől, vagy ha ismeri is azokat, tagadja, hogy ismerné.

Proo APUM PUGNAE DESCRIPTIO

Ecce novus pugnam reparat nunc hostis et aether
(Hostis apes poterant si vero nomine dici)
Non terra his non campus, non vallis castra ministrat.
Concurrunt saevae gladiis (non arte paratis),
Sed quibus indulgens illos natura donavit.
His circumcincti sociam quoque vocavit
Ad pugnam et vires commiscent viribus omnes.
Haec vincit sociam fessam, mox vincitur illa,
Haec caput, illa pedes, truncos haec hostibus omnes
Praedam concessit, multos victoria mansit
Laeta et victores repetunt domicilia fortes.

Tétel: A MÉH-CSATA LEÍRÁSA

Íme, most ismét új ellenség kezd harcot, (ha ugyan a méheket valóban lehet ellenség névvel illetni). A levegő a csataterük, nem a föld, sánc nem szolgál táborukul. Vadul összecsapó kardjukat nem mesterség gyártotta, hanem a kegyes természet ajándékozta meg vele őket. Így fölszerelve társát is harcra hívja, és egymásba gabalyodva teljes erőből legénykednek. Ez legyőzi fáradt társát, majd őt is legyőzik. Ez fejét, az lábait, amaz egész derekát ellensége zsákmányául hagyja. Sokukra várt víg diadal, és az erős győzők visszaszállnak kasaikba.

Proo TA[URORUM] LUCTA

In campo vidi fortes concurrere tauros,
Cum praetium pugnae nitidissima saltu
Expetitur coniux, spectant armenta paventque
Nescia quem maneat victoria luctae.
Unus et alterius frontem quod fronte premebat,
Expetiit cornu feriitque. Resumere vires
Secedunt paulum, rursusque ad bella feruntur
Cum pede pes iunctus strident et cornua acuta
Et fugat et sequitur loca praecelsissima longe
Instat anhelanti prohibetque resumere vires.
Multos quando alter tulit ictus jam socii atque
Fervida cum rauco lata stridore per arma
Spuma fluit, tandem jam fessi relinquunt.

Tétel: BIKA-PÁRBAJ

Láttam, hogy a rónán összecsapnak az izmos bikák, amikor megkívánták a harc jutalmául az egész legelő legszebb nőstényét. Nézi őket a csorda és fél, nem tudván, kié lesz ekkora viadal győzelme. Egyik a másik homlokát nyomta homlokával, s szarvával öklelte és döfködte. Kissé eltávolodnak, hogy összeszedjék magukat, majd ismét harcba rohannak, közben láb a lábbal akaszkodik össze és csattognak a hegyes szarvak. És megfut és kergeti árkon-bokron messze, nyomon űzi a lihegőt és nem engedi, hogy összeszedje erejét s amikor az egyik már sok ütést kapott társától és amikor rekedt hörgés közben ömlik a forró tajték széles fegyvereiken, végre kifúlva abbahagyják.

Proo NESCIO QUA NATALE PATRIA CUIQUE EST CARA

Verus amor Patriae cunctorum infixus in imis
Cordibus ut quocunque solo vitalibus auris
Vescatur, quamvis immensa ibi copia rerum
Instar aquae sibi delabatur, cornus cunctis
Plena optabilibus teneat seu rebus Amalthae,
Attamen ardet amore suae Patriae atque redire
Semper habet mentem asvetasque revisere terras.
Clausa bene cavea quamvis animalia fiant
Et large semper cunctis alimenta ministrent,
Attamen in silvas haec quas coluere redire
Nituntur magis et cupiunt cava in arbore tecta.
Tantus amor Patriae cum sit cuique inditus ergo
Saevior ille feris vilique abiectior alga,
Qui natale solum insidiis belloque lacessat.

Tétel: NEM TUDOM, MIÉRT KEDVES KINEK-KINEK SZÜLŐHAZÁJA

A haza igaz szeretete mindenki szíve mélyére van vésve, úgy hogy bármilyen földön él is az éltető levegővel az ember, habár ott a javak mérhetetlen bősége árvízként özönlik is rá, s tartsa bár elébe Amalthea az összes kívánatos javakkal bőségszaruját, mégis lángol hazája szeretetétől, esze mindig a visszatérésen jár s a szokott földet vágyik viszontlátni. S legyenek bár a vadállatok jól elzárva ketrecükben s lássák el mindig mindet bőven eleséggel, mégis inkább arra törekszenek, hogy visszatérjenek erdejükbe s a fákban elrejtett odújukba vágynak,

ahol laktak. Minthogy ily nagy hát mindenkiben a veleszületett hazaszeretet, vadabb az a fenevadnál s alábbvaló a hitvány tengerifűnél, aki szülőföldjét ármánnyal és hadakozással zaklatja.

Proo DUM IN DUBIO EST ANIMUS, PAULO MOMENTO HUC ET ILLUC IMPELLITUR

Hoc menti dubiae, nunc illud dicere tenta,
Illud non spernit, credit et illa simul.
Nam quod scit, nescit sibi tunc mens utile dictum.
Hinc est ut multis credere saepe velit.
Navis mox illuc, iterum mox pellitur illuc,
Si non in fluviis ancora firma tenet.

Tétel: MÍG LELKED HABOZIK, KIS OK IS IDE ÉS ODA INGAT

Kíséreld meg az ingatag elménk hol ezt, hol azt mondani, ezt sem veti el, egyszersmind hiszi azt is. Mert amit tud, sem tudja az ész, hogy akkor hasznosat mondtak-e neki. Ezért van az, hogy gyakran akar hinni sokaknak. A hajó is hol ide, hol oda hányódik, ha biztos horgony nem tartja a vizeken.

Proo ORPHEUS TARTARA PENETRAT PRO UXORE EURIDICE

Euridicen fatis ad Tartara nigra meantem
Orpheus in lucem ducturus carmine dulci
Custodem opressit, qui flammas ore trilingui
Evomit et leges Stygias hic voce domavit.
Ad poenas Stygiis vellet damnatus in undis
Tantalus, his secum quod sedibus Orpheus esset,
Namque cibus fugiens tunc tantum ante ora resistit,
Tuncque semel pingues potuit contingere mensas.
Et sibi profuerat, nam dulci uxore recepta
Provolat ad lucem. Vincunt ita carmina manes.

Tétel: ORPHEUS BEHATOL AZ ALVILÁGBA FELESÉGÉÉRT, EURYDICÉÉRT

Eurydicét, aki a balsors folytán a sötét alvilágba került, Orpheus, fel akarván hozni a napvilágra, édes dalával elbódította az őrt, aki hármas torkából lángot okádott, s hangjával győzött a Styx törvényein. A styxi habokban való bűnhődésre kárhoztatott Tantalus is szerette volna, ha Orpheus ott marad vele azon a helyen, mert az elfutó eledel csak akkor az egyszer állt meg a szája előtt, s akkor az egyszer tudta érinteni a gazdag lakomát. Használt önmagának is, mert édes hitvesét visszaszerezve szállott föl a napvilágra. Így győznek az énekek az Alvilágon is.

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM, DEBRECEN
STUDIA LITTERARIA X. 1972. KÖZLEMÉNYEK 71—82.

Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő

AZ 1852. ÉV NÉHÁNY IRODALMI MOZZANATA EGY LISZNYAI-LEVÉL TÜKRÉBEN

Ha Lisznyai Kálmán alább közlendő levelének időtájékán és baráti közléseinek irodalmi forrásvidékén tájékozódunk, nem egy irodalomtörténeti érdekességű mozzanat bukkan elő a nyomtatott betűk kulisszái mögül: Élesen kirajzolódik a nemzeti-népies irány és a tájköltői-petőfieskedő ízlésfront ellentétének vonulata, tükröződnek bonyolult írói kapcsolatok s válnak ellenőrizhetővé személyi-érzelmi magatartás-jelenségek. A szemlélődés szilárd pontját három polémia adja.

Arany János szatirikus költeménye, *A nagyidai cigányok* 1852-ben jelent meg. A *Budapesti Visszhang*ban Szilágyi Sándor ismertette.[1] Gvadányi, Csokonai, Fazekas örökségének vonalán jelöli ki helyét: meleg hangon köszönti benne a komikus eposz régóta parlagon heverő műfajának sikeres jelentkezését. Szerinte a mű tárgya ugyan nem több, mint egy epigramma, de a kisszerűség nem akadálya annak, hogy Arany teremtő lantján és sokoldalú tehetsége erején maradandó értékű alkotás szülessék. Található ugyan benne néhány többektől[2] kifogásolt kitétel, amely a népiesből a póriasságba hajlik s elmara-

[1] A bírálat Mephisto aláírással jelent meg, de a tartalomjegyzék felfedi a szerző nevét. Gulyás Pál Szilágyi álnevét csak Mephistopheles alakban említi (Magyar írók álnév-lexikona. Bp., 1956. 299).

[2] Szilágyi itt a már korábban megjelent kritikai megjegyzésekre utal: Pesti Napló: „Egy van mit benne nem könnyen fog szó nélkül hagyni az olvasóközönség nagy része: az itt-ott előforduló trivialis kifejezések." Ezzel a bevezető mondattal kezdődik a névtelenül közreadott dicsérő bírálatnak a kifogásolt motívumokat elemző része (1852. június 2. 669. sz. Tárca). A Magyar Hírlap vonással jelzett kritikusa mérsékeltebb elismeréssel fogadja Arany művét, a negatív elemnek minősített mozzanatokat hangsúlyozottabban utasítja el: A népköltő leszáll a nép legalsóbb rétegeihez és felszedi a gyöngyöt, „a szemetet pedig és kormot, mely munka közben netán reá tapad, szépen tisztítsa le magáról, s ne hányja [. . .] a kép alakjai közt el" (1852. június 8. 787. sz. Tárca). Ezek a megjegyzések azonban távolról sem közelítik meg Toldy megállapítását: „Szomorú aberratiója egy ritka szép léleknek, nem a tárgyánál fogva, mert a költő minden tárgynak kölcsönözhet költői érdeket az eszme által,. . . de a tartalmánál fogva, mely — áldatlan üresség" (Új Magyar Múzeum 1852. augusztus 1. II. év 11. füzet. — Lisznyai a Hölgyfutár Hírharang rovatában idézi: 1852. október 6. 921.). A Kéky Lajos közölte bibliográfiai adatok helyes időrendi sorrendje ez: Pesti Napló, Magyar Hírlap, Budapesti Visszhang, Új Magyar Múzeum (Tanulmányok Arany János epikájáról. Bp., 1917. 115). Két évtizeddel később P. Thewrewk Árpád Arany-bírálatának is egyik támadó bázisa a póriasság (Komlós Aladár: Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. sz. második felében. Bp., 1956. 46). A polémia mozzanatait röviden már Voinovich Géza említi: Arany János életrajza. II. Bp., 1931. 132—137; uő: Arany János összes művei (Krk). III. Bp., 1952. 334.

dásuk nem csökkentené a hősköltemény belső értékeit, de e részek jelenlétét is igazolják a helyzetek és tárgyi körülmények. A mű mint vígeposz élvezetes olvasmány, és irodalmunknak ebben az ágában kétségtelen nyereség. Szilágyi Sándor ismertetése aligha keltett volna feltűnést, ha nem vállalkozik arra, hogy Arany-bírálata ürügyén is hangot adjon Tompa és Gyulai epigonüldöző vélekedésének: „Aranyról, mint a magyar lyra egyik elsőbb bajnokáról oly időben, midőn Heliconunk annyi mezítlábos kamasz árasztá el dudváival — Aranyról mint a legjelesebb magyar néphősköltőről óriási cikkeket írhatnánk, ha az ismertetés szűk korlátai közöl a bírálatéba akarnánk lépni."[3] E megjegyzés a *Hölgyfutár* fiatal költőgárdáját vette célba.

Szilágyi Sándor kollektív jellegű kihívása nem maradt visszhangtalan. A két szépirodalmi lap állandósult polémiáihoz kapcsolódó szövegekből kivehetően Dongó = Tóth Kálmán fogalmazta meg az ellentábor címére küldött válaszmondatot. Más témával foglalkozó vitacikkét Székely József *A hetvenkedőkhöz* című verse vezeti be, s Nagy Ignác szerkesztői megjegyzései kísérik. Benne azt az időt emlegeti, „midőn a nemes lelkesüléssel törekvő ifjakat az irodalom terén még nem merészlék »mezítlábú kamaszoknak« gúnyolni némelly magos patkojú bagariás csizmás pimaszok, feledve, hogy ők sem ugrottak ki készen és talpig vértezve Jupiter fejéből." Nagy Ignác tompítottabb modorban egészíti ki a gondolatot: a túloldal író, költő tagjai fölényes magatartásukkal „szeretnének irodalmi aristocratiát alkotni".[4] Tóth Kálmán két hasábbal odébb most már a maga neve alatt újabb visszavágásnak keríti sorát. Gúnyos hangszinten tartott és a *Budapesti Visszhang* szerkesztőjének, Szilágyi Virgilnek a személyét sem kímélő cikkében fiktív párbeszédet folytat egy nőolvasóval. A cikkírónak arra a fullánkos megjegyzésére, hogy partnere csak a *Visszhang* kedvezőtlen vonásait, árnyoldalait emeli ki, a hölgy válaszában Szilágyi Sándor Arany-ismertetését idézi: „Továbbá figyelembe kell venni, hogy a Hfutár napi lap, a Visszhang pedig tisztán az irodalomra szorítkozik, s még is minő figyelemmel kíséri azt, talán ollyszerű bírálatokkal, mint a Nagyidai Cigányok'é? — ha Boileau föltámadna, s elolvasná, bizony bizony ismét jobb-

[3] Budapesti Visszhang 1852. június 20. 136. A „mezitlábos kamasz" kitételt Tompa használja Szilágyihoz 1850. október 22-én írt levelében: „Fáj az ember lelke, ha látja, hogy minden mezítlábas kamacz [így] otthon érzi magát a szépirodalmi téren" (Tompa Mihály levelezése. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Bisztray Gyula. Bp., 1964. I. 120). Tompa egyébként is kemény hangon nyilatkozik a tehetségtelennek tartott költőkről. Szemére veti Szilágyinak, hogy mint szerkesztő „csürhenép"-pel árasztja el az irodalmat (uo.); más alkalommal „nyomorult söpredék nép"-nek, „borjúcsordá"-nak nevezi őket, ide értve Tóth Kálmánt és Tóth Endrét is (Levele Szilágyi Sándorhoz 1850. november 6-án. Uo. 125). Gyulai Pál A Hölgyfutár poétái című polemikus cikkében hasonló hangnemben hadakozik e „tatárjárás" ellen: Nagy Ignác az „új tehetséges költők" megjelentetésével „a magyar Parmas[s]z-t mindinkább igyekszik szemétdombbá és állatlegelővé változtatni" (Gyulai Pál: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Bisztray Gyula és Komlós Aladár. Akadémiai Kiadó 1961. 161). Revízióra szorul az előbb említett Tompa-levél kikövetkeztetett dátuma (1850. november 6): A költő levelében Gyulai cikkének tartalmához fűz észrevételeket, holott Gyulai közleménye csak 1850. december 1-én jelent meg a Pesti Röpivekben.

[4] Hölgyfutár 1852. szeptember 7. 824.

létre szenderülne."[5] Szilágyi Virgil rövid válaszra készül, nem akar az irodalom rovására sem mulatni, sem mulattatni vagy részletes vitába bocsátkozni.[6] Válaszában keresi az érzelmi rugót, a támadó mozdulatok forrását: „Rosszul esett neki, hogy Arany Nagyidai cigányok című művéről méltánylattal emlékezénk, saját költeményeit jobbaknak állítja a lapunkban megjelenteknél."[7]

Tóth Kálmán cikkének címe: *Egy elveszett tárca, és a Hölgyfutár, meg a Budapesti Visszhang.* A címben jelzett kerettörténeti motívum a közlemény végén valóságos kellékké lesz: az író hajlandó visszaadni a tárcát tulajdonosának: „Csaknem mindennap található vagyok a nemzeti színházban az írók s ezek körében a Viszhang szerkesztője s kizárólagos dolgozó társai közt is."[8] Tóth Kálmán e randevú meghirdetésével a látszat és valóság viszonyát akarta leleplezni s ezzel alászállítani a *Visszhang* vélemény-értékét. Ellenfelei kettős játékot űznek: a nyilvánosság előtt vitát provokálnak, a háttérben benső kapcsolatot tartanak fenn. Kerülő nélkül is rögzíti a tényt: a polémiát kiváltó *Visszhang*-beli „cikk megjelenése után is láttam a Hfutár íróival a Viszhang szerkesztőjét legbizalmasabban társalogni."[9] A *Hölgyfutár* és a *Budapesti Visszhang* belső munkatársi találkozásának topográfiai feltételei is voltak. A Kunewalder Testvérek terménynagykereskedő cég háza az Ország út 6. sz. alatt állott.[10] Itt működött a *Hölgyfutár* kiadóhivatala,[11] a *Budapesti Visszhang* és a *Magyar Hírlap* szerkesztősége, s ebben a házban rendezte be könyvnyomdáját még 1848-ban Lukács László, a *Budapesti Visszhang* kiadója.[12] Sajtója alól került ki mind a három lap. Természetes tehát, hogy Szilágyi Virgil szerkesztő, Szilágyi Sándor szerkesztői munkatársa, Tóth Kálmán, a *Hölgyfutár* bennfentese és Balázs Sándor, a lap segédszerkesztője, valamint a *Magyar Hírlap* dolgozótársai a Kunewalder házban vagy a nyomdában lépten-nyomon egymásba ütköztek. Feltehető, hogy ebből a körből szerezte értesülését a *Magyar Hírlap* újdonságírója, amikor Székely Imre zongoraművész[13] hangversenyéről közölt tudósításában Tóth Kálmán amatőr nyomdászkodását is megörökíti: „A közönség folytonos meleg rokonszenvvel kísérte előadásait, s az iránta tiszteleti ovatiok sorában említendő, hogy a sonata [=Beethoven cisz moll szonátája] játszásakor hangjegyeit szintén egy magyar zongoraművész Bartalus[14] úr forgatta, mely nem kisebb pályatársi tisztelet, mint mikor Arany

[5] Uo. 825.

[6] Levele Gyulai Pálhoz. 1852. szeptember 9. (Gyulai Pál levelezése. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Somogyi Sándor. Akadémiai Kiadó 1961. 144). Elírás lehet a levélhez fűződő jegyzett, hogy a Hölgyfutár-beli cikk Tóth Kálmán ellen irányul (uo. 595). Ellenkezőleg: Tóth Kálmán írta a Budapesti Visszhang ellen.

[7] Budapesti Visszhang 1852. szeptember 12. 380.

[8] Hölgyfutár 1852. szeptember 7. 826.

[9] Uo. 825.

[10] A mai Múzeum körúton az ELTE Természettudományi Karának épülete helyén (Pallós Jenő: Budapest 1848/49-ben. Történeti-statisztikai állapotrajz. Bp., 1950. 29).

[11] A szerkesztőség címe: Ország út 11; októbertől kezdve Magyar utca és Cukor utca sarok.

[12] Bíró Miklós: Nyomdászati Lexikon. Bp., 1936. 294.

[13] Székely Imre (1823—1887) zongoraművész és zeneszerző (Zenei Lexikon. Bp., 1965. III. 440).

[14] Bartalus István (1821—1899) zenetanár és zenetörténész (Uo. I. 155).

nagyidai cigányok hős költeményéhez Tóth Kálmán is szedte a betűket."[15] Az ellenőrizhetetlen mendemonda ezt a minden bizonnyal játékos kedvből eredő nyomdai kirándulást Lisznyai Kálmán nevéhez kapcsolta, amint ez alábbi leveléből kitetszik. A névcsere onnan származhat, hogy Arany művét és Lisznyai *Palóc dalok* című verseskönyvének második, bővített kiadását[16] közel egy időben szedték Müller Emil könyvnyomdájában a „barátok tere és kalap utca sarkán."[17] Lisznyai gyakran megfordulhatott a nyomdában, s talán így tapadt személyéhez Tóth Kálmán betűszedő „tiszteletadás"-a.

Lévay József *Költeményei* (Pest, 1852) körül újabb polémia támad. A kötetről Atádi Vilmos ír bírálatot a *Pesti Napló*ban.[18] Lévay ekkor még a *Napló* kötelékébe tartozott. Csak a kritika megjelenése után néhány nappal hagyja maga mögött újdondászi állását, hogy Miskolcon tanári munkakörrel cserélje fel. Távozásával Gyulai Pál elvesztette Pestről egyik baráti tudósítóját, aki hozzá írt leveleiben fölényesen nyilatkozik író-kortársairól, Berecz Károlyról, Mentovich Ferencről stb. s tesz epés megjegyzéseket Nagy Ignácra és a *Hölgyfutár*ra: „mivé aljasult egy szépirodalmi lap egy 50 esztendő felé ballagó magyar író kezében."[19] Véleménye azonban nem tartja vissza attól, hogy a *Hölgyfutár*ban jelentesse meg költeményeit. Igaz, ő is, költőtársai is kénytelenek Nagy Ignác lapjához folyamodni. Az 1848—49-i forradalom és szabadságharc bukása után Szilágyi Sándor és Vahot Imre vállalkozásain, a *Pesti Napló* és a *Magyar Hírlap* tárcarovatán kívül kevés a publikációs lehetőség. 1852 legelején egyetlen szépirodalmi folyóiratunk van: Nagy Ignác irodalmi napilapja.[20] Való, hogy 1852. február 3-tól kezdve megjelenik hetenként háromszor Szilágyi Virgil szerkesztésében az *Értesítő* is, de ez az „irodalmi, művészeti, ipar- és kereskedelmi" jellegű újságunk viszolyog a versek közlésétől. Midőn Arany *Enyhülés* című költeményét közreadja, a szerkesztő ekképp tájékoztat programjáról: „Szükségesnek látjuk egyszer mindenkorra nyilvánítani, mikép legtávolabbról sem szándékunk irodalmi rovatunk terét versek özönével elborítani."[21] Kevés költeményt ad, az irodalmat elsősorban az irodalomtörténeti, esztétikai, művészeti próza képviseli Erdélyi János, Gyulai Pál, Székely József, Lévay, Csengery, Pákh, Henszlman Imre tollából.[22] Így érthető, hogy a *Hölgyfutár* 1852. évi első negyedében sűrűn szerepel Arany, Tompa, Lévay, Szász Károly, sőt Gyulai Pál is egy versével. Amidőn azonban — feltevésünk szerint — bizonyossá lesz, hogy Szilágyi Virgilnek sikerül az *Értesítő*t kizárólagosan szépirodalmi hetilappá alakítania, a „népnemzeti iskola" költőinek versei elma-

[15] Magyar Hírlap 1852. szeptember 10. 3.
[16] Az első kiadás 1851-ben jelent meg, Kozma Vazul nyomdájában készült.
[17] A későbbi Ferenciek tere, ma Károlyi Mihály utca és Irányi utca sarok.
[18] Pesti Napló 1852. július 14—16. 2.
[19] Levele Gyulai Pálhoz. 1851. július 15. (Gyulai Pál levelezése 87).
[20] A lapengedélyek szerzésére irányuló próbálkozásokról. l. Gyulai és Lévay levelét (Gyulai Pál levelezése 55, 130), valamint Somogyi Sándor jegyzeteit (uo. 575, 591).
[21] Értesítő 1852. február 5. 12.
[22] Vö. Lévay József levele Gyulaihoz. 1852. március 17. (Gyulai Pál levelezése 125—7).

radnak — legtovább Losonczy László nevével találkozunk —, s az így keletkezett légüres teret az eddig is munkatársak: Tóth Kálmán, Tóth Endre, Vadnai Károly, Szelestey László, Berecz Károly, Lisznyai Kálmán foglalják el, de mellettük feltűnnek új, jelentéktelen nevek is, köztük Rajnai Viktor, egy ma már személy szerint ismeretlen verselő.[23] Ez idő tájt aztán Lévay még inkább szabadjára engedi véleményét Nagy Ignác lapjáról: „A Hölgyfutár nevű cloáka; szemtelen, szemérmetlen, ostoba, goromba egy szóval komisz" vagy: „ez a lap most is oly piszokfészek mint az előtt".[25] A fészek lakói közül elsősorban Tóth Kálmánnak és Tóth Endrének, a *Hölgyfutár* legszorgalmasabb költőinek kellett osztozniok a szerkesztővel e magánlevelek elmarasztaló ítéletében. Tompa már 1850-ben Gyulainak a *Hölgyfutár* fűzfapoétáiról megjelent bírálata kapcsán kéri számon Szilágyi Sándortól, a *Pesti Röpívek* szerkesztőjétől: „Hová maradt az elszámláltak közül Tót[h] Kálmán??!"[26] Most Vahot Imre alkalmi kiadványa, a *Losonczi Phőnix* 3. kötetének bírálója pótolja a hiányolt kritikát: „Tóth Kálmán összezavarja a póriast, a betyárost a népiessel [...], műveinek olvasása közben gyakran undor és boszonkodás lep meg"; Tóth Endre sem mentesül: „gyakran oly érthetetlen s cifra szavakba oly hamis eszméket s képeket, vagy olykor oly nagy semmit foglal, mihez alig van példa irodalmunkban."[27]

E polarizált irodalmi légkörben ingerlően hatott a *Hölgyfutár* tájékán, és a szerkesztőséget ellenvéleményre kötelezte Atádi Vilmos Lévay-bírálata. Szerinte: „Petőfi feltünte s Arany Toldija óta magyarabb költeményeket nem igen látott az olvasó világ. Ugyanezért Lévayt méltán helyezem Petőfi s Arany mellé. Mindenik magában jeles, határozott színezetű magyar költő és egyéniség"; „Petőfi a merész röptű sas [...], Arany a gondolkozó művész [...], Lévai pedig [...] az igazi magyar kedélyesség dalnoka, képviselője költészetünkben. Petőfi tehát a *szilaj képzelet,* Arany a *művészi lélek,* Lévai az *érzelem* költője: azért szépség tekintetéből Petőfi műveit a *darabos fenség,* Aranyét a *csendes méltóság,* Lévaiét a *vidám kellem* jellemzi előkelőleg."[28] Érdeme, hogy képeit, eszméit, szimbólumait az isten, haza, szerelem, ifjúság, anya, vágy, remény stb. motívumköréből veszi,[29] s nem rútítja verseit az újabb idők „gyár- vagy iparköltészete", amely paplanos ágyba küldi a lemenő napot és gőzkatlannak nevezi a háborgó keblet[30] stb. Balázs Sándor, a *Hölgyfutár* segédszerkesztője

[23] Somogyi Sándor jegyzete szerint Rajnai Viktortól nem jelentek meg versek a Hölgyfutárban (Gyulai Pál levelezése 591). Elkerülte figyelmét, hogy a Lévay említette „vizenyős sentimentalis forgácsok"-at (Lévay levele. 1852. május 24. Uo. 134) Nagy Ignác közölte 1852. május 17 — május 22 között (Hölgyfutár 449, 456, 463, 467).

[24] Lévay levele. 1852. április 29. (Gyulai Pál levelezése 130).

[25] Lévay levele. 1852. május 24. (Uo. 134).

[26] Tompa Mihály levelezése I. 125.

[27] Értesítő 1852. március 20. 164.

[28] Pesti Napló 1852. július 14. 2.

[29] Uo. július 16. 2.

[30] Uo. július 15. 2.

vállalkozik a tollharcra. Atádi esztétikai mértékvesztést tükröző, de egyben a korabeli líra egyik modorosságát csúfoló bírálatának legsebezhetőbb pontján, a Petőfi-párhuzam talaján veti meg a lábát: A kritikus vakmerő hasonlatával szinte megölte Lévayt, akinek ismert szerénységén is súlyos sebet ejtett. Megfosztotta sajátos vonásaitól. Megfoghatatlan merészség a különben csinos, jóhangzású dalok szerzőjét Petőfi és Arany mellé helyezni, amikor mellőzi Vörösmartyt és Garayt, nem emlékszik meg Tompáról s nem szól Lisznyairól sem, akinek egy palóc dalában több elütő, merész kép van, mint Lévay akármelyik versében.[31] Atádi sértődötten válaszol. Nyilatkozatát Nagy Ignác hol gúnyos-humoros, hol értékelő megjegyzésekkel kísérve adja közre. Atádi tagadásba menekül. Nem mondta, hogy Lévay Petőfivel egy színvonalon áll, csak azt, hogy „igazán magyar költőnk csak e három, Petőfi, Arany és Lévai, s így méltán [...] emlékszik róluk egy lélegzettel az ítész: s nem a többiről, mert azok minden jelességük mellett, mint maguk sem tagadhatják, idegen iskola emberei; Vörösmartit, ki a nyelvet olly hatalmasan bírja, s Garait, ki történeti tárgyaink iránt olly szeretettel viseltetik, sem véve ki [...], Tompa továbbá szerintem határozatlan színezetű. Lisznyai pedig épen gyermekes."[32] Nagy Ignác lapalji jegyzetei igazságszolgáltató gesztussal íródtak: „Ha Lévai, vagy akárki más, önmagát nem tudja Petőfivé emelni, más ugyan nem fogja azt eszközölhetni. A szúnyog is röpül és a sas is röpül, de azért az, ki köztök ennélfogva hasonlatosságot keres, és erőszakol, bizonyára szörnyen nevetségessé fogja tenni a szúnyogot"; Vörösmarty és Garay érdemeiről nem lehet olyan fitymálólag írni, mint azt Atádi tette: „vesse le a sarut, és dobja el süvegét, midőn e neveket kimondani merészli"; Tompa és Lisznyai elégtétele, „azon részvét, mellyel e két *kitűnő költő* minden művét a nagy közönség mindeddig fogadni szokta."[33] Szilágyi Virgil siet lapja tárcarovatában értesíteni Lévayt: „kíváncsi vagyok tudni, vajjon életbe vagy e még, miután a Hölgyfutár szerk.je tökéletesen agyon dorongolt [...]. Hiszen jól tudom én, a Hölgyfutár sem így gondolkozott egykor felőled, midőn még t. i. nem hasztalanul kért költeményeket tőled. De hiában, már ez így megy; akkor »tehetséges költő« valál, most pedig »nevetséges szunyog« vagy."[34] Szilágyi Virgil nyilvános mesterkedése nem jelenthetett Lévay számára mélyebb megrázkódtatást. Kedvezőtlenebbé aligha válhatott véleménye a *Hölgyfutár*ról. Betelt a baráti felmagasztalással. Érdemes kritikusnak tarthatta Atádit. 1854-ben írja Gyulainak: „az ingerlékeny Miskának nem akar fejébe férni, [...] hogy a költői irodalom fölött Greguss és Vilmos suhogtatják a bíráló pálczát."[35] Valóban: Tompa nem felejt. Bántja Nagy Ignác magatartása, mert közölte Tóth Kálmánnak rajta tréfálkozó nyegle

[31] Hölgyfutár 1852. július 19. 653.
[32] Uo. 1952. augusztus 7. 726.
[33] Uo.
[34] Budapesti Visszhang. 1862. augusztus 15. 295. — Lévay 1852. május 24-én Gyulaihoz írt levelében említi, hogy ő is, Tompa is visszautasította Nagy Ignác kérését (Gyulai Pál levelezése 134).
[35] 1854. szeptember 1. (Gyulai Pál levelezése 192).

elmesziporkáját, sérti Atádi Lévay-bírálata, boldognak tartja barátját Szemere Miklóst, hogy nem lát *Hölgyfutár*okat, mert akkor olvasná „Atádi uram bírálatát Lévay költeményei felett mondván: Petőfi, Arany és Lévay képviselik a magyar költői hármasságot, nem véve ki Vörösmartyt és Garayt sem, ámbár az első a *nyelvet bírja*, a másik hazai történetünkből dolgozott. A többi semmi; Tompa határozatlan színezetű, Lisznyai gyermekes; tehát *Vörösmarty a nyelvet bírja* csak! és egész nyilvános szemtelenséggel *szamárnak*, *gazembernek* declarálja Atádi uram a ki ezt nem hiszi, vagy máskép vélekedik."[36] Tompa szerint éretlen, hányaveti, leröhögő aljasság uralkodik az irodalmi életben. A pajtásság hallatlan méreteket ölt. „Úgy hogy a legszemtelenebb vakmerőséggel fogja neked Atádi uram megmutatni, hogy Magyarországon csak két költő existal Tót Endre és Tót Kálmán."[37]

Lisznyai Kálmán Atádi lekicsinylő értékelését öndicsérettel pótolja. 1852. szeptember elején a *Hölgyfutár* szerkesztőségébe lép. Elfoglalja Balázs Sándor helyét, akit Nagy Ignác az Atádi-nyilatkozathoz fűzött megjegyzéseiben „canonicus a latere"-nek, „oldalkanonok"-nak nevez.[38] A lap legfontosabb rovatát, az irodalom, a társasélet, a divat körébe vágó fővárosi újdonságokat szerkeszti. A *** védelme alatt aztán szabadon veri a hírharangot magáról: »A „Palóc dalok" jeles költőjének, Lisznyai Kálmánnak arcképe néhány nap múlva lapjaink mellett meg fog jelenni«;[39] »Népszerű fiatal költőnk Lisznyai Kálmántól leg[k]özelebb igen érdekes költemények fognak lapjainkban megjelenni „Pesti hölgyképek" cím alatt«;[40] „A legközelebbi Magyar Hirlap tárcája rendes tartalmán kívül egy költeményt hoz lapjaink kedvelt dolgozótársától Lisznyai Kálmántól".[41] Amikor pedig a Pesti Napló Szelestey László *Kemenesi cimbalom* című költeményfüzérét Lisznyai *Palóc dalai*hoz hasonlítja, szinte narcisszusi önimádattal beszél verseiről: „Megbocsásson a nevezet[t] lap különben igen tisztelt ujdondásza, ha itéletét elhamarkodottnak nyilvánítjuk, Szelestey versei annyiban egyformák Lisznyaiéval, mennyiben hasonló miniature kiadásban jelentek meg, a Palóc dalok sajátossága, azok az elütő, szokatlan képek, az a ragyogó magyar mithologia, az a néhol erőszakolt, de többnyire eredeti tömött tájbeszéd, az az itt ott, mint például a »kukorikos kis kakas«-ban előforduló jeles, sőt csaknem páratlan objectiv költészet, mind hiányzik Szelestey cimbalmából".[42] Ritkábban jut elismerő szó a költő írótársainak. E kevesek közé tartozik Vadnai Károly. Lisznyai röviddel új munkakörének átvétele után közli a hírt: „A Jókai iskolának olly szerencsés

[36] 1852. augusztus 22. (Tompa Mihály levelezése I. 167).
[37] 1852. október 1. (Uo. 170).
[38] Hölgyfutár 1852. augusztus 7. 726.
[39] Uo. 1852. szeptember 25. 886.
[40] Uo. 1852. szeptember 30. 902.
[41] Uo. 1852. október 6. 922. A Magyar Hírlap már előző nap közölte a mutatvány-verseket Lisznyai Új palóc dalok c. költeményeiből, ezzel a szerkesztői megjegyzéssel: „Örömmel közöljük e versezetet" (Magyar Hírlap 1852. október 5. 4257).
[42] Uo. 1852. november 15. 1057.

tanítványa, a legszebb reményekre jogosító Vadnai Károly egy egész sajátságos novella füzéren, Napoleon (magánéletéből vett) kalandain dolgozik".[43] Egy hónappal később előzetes híradásban értesíti lapja olvasóit Vadnai újabb írásainak közeli megjelenéséről: „Vadnay Károlytól jövő hónapban »az utolsó méd király« című terjedelmes beszély fog lapjainkban megjelenni, melly e fiatal beszélyírónkat, ki első felléptével is általános figyelmet gerjeszte, legjobb beszély íróink sorába fogja emelni."[44]

A bevezetésben említett harmadik, de az előbbieknél jelentéktelenebb polémiában szerepe van már Lisznyainak is. A *Hölgyfutár* Dongó című rovatában helyteleníti két szép vidéki hölgy magatartását: ha szeretnek szivarozni, illendőbb lenne a Berettyó szúnyogdús nádasai közé vonulniok.[45] A *Budapesti Visszhang* „Több író" aláírással jelzett cikke súlyos váddal hozakodik elő: „az irodalom szalmáján tengődő" *Hölgyfutár* magánbosszú céljára engedte át hasábjait, amikor kipellengérezi a két hölgyet; a szépirodalom érdeke, hogy az ilyen mélyre süllyedt lapot kitessékeljék az írói társadalomból.[46] E kiutasító hangsúllyal záródó üzenetre Dongó [=Tóth Kálmán], majd Tóth Kálmán felel a Szilágyi Sándor Arany-bírálatával kapcsolatban már idézett két cikkben. Itt is, ebben a vonatkozásban is kiérződik a cikkíró leleplező szándéka: felfedni a nyomtatott betűk tartalma és a szerkesztőségek világa közt fennálló ellentétet: Papíron dúl a személyes torzsalkodás, a valóságban sokkal tompábban fest a helyzetkép: „az én tudtommal a Hölgyfutár dolgozó társai soha sem keresték a Viszhangisták társaságát, s kegyét, minő joggal — hogy másnak ne nevezzem — minő joggal írták tehát, hogy a Hölgyfutárt társaságukból kiutasítják".[47] Van aztán olyan pillanat, amikor ez a polemikus hang mintegy a civakodó barátok társalgásába hajlik át: „hála isten még nem mentünk eddig annyira, hogy egymást is zárogassuk ki azért, mert különböző lapban dolgozunk, bár a célnak egynek kellene lenni. Egyébiránt, ha magán pajtáskodástokat, mivel ti kínáltatok meg [,] fölmondjátok — legyen akaratotok szerint — azért sem én, sem más főbe nem lövi magát, a világ rendszer föl nem bomlik, az erdő erdő marad, mellyben a virág mellett gomba is terem s a Viszhang vasárnaponként meg fog jelenni."[48] Jóllehet Nagy Ignácnak Dongó cikkéhez fűzött jegyzete befejezettnek nyilvánítja a vitát, mégis közreadja közvetlenül utána Tóth Kálmán fiktív beszélgetését egy hölgyismerősével. Sőt, hozzájárul, hogy néhány nap múlva Lisznyai felelevenítse a kérdést az általa szerkesztett Hírharang rovatban. Lisznyai nyilvánvalóan azzal a céllal teszi,

[43] Uo. 1852. szeptember 20. 866. — Vadnainak egy Napóleonról szóló elbeszélése Marlaine címmel a Hölgyfutár 1852. november 11-i számában jelent meg (1043).
[44] Hölgyfutár 1852. december 14. 1179. — Vadnai történeti elbeszélése a Hölgyfutárban 1853. január 11 — január 24. között a 8—19. számban jelent meg.
[45] Hölgyfutár 1852. augusztus 23. 773.
[46] Budapesti Visszhang 1852. szeptember 5. 360.
[47] Hölgyfutár 1852. szeptember 7. 825.
[48] Uo. 1852. szeptember 7. 826.

hogy a Szilágyi Virgillel fenntartott barátságáról mitsem sejtő olvasó azt higgye, komolyan fricskázza a Visszhang szerkesztőjét. Módosítva ismétli a szerkesztői álláspontot, de csak mint előhangot, hogy ingerkedő magyarázatokat tapaszthasson hozzá. A bevezető szólam így hangzik: „bővebb, taglaló sorokban nem fogunk többé válaszolni", de az indokolás csúfolódó elemeket tartalmaz: A *Hölgyfutár* nem akar szépséges olvasónői elé lépni hosszú, komoly képpel, mert ez nem előnyös senkinek, sem a híres Gunkl Szabómesternek Bécsben, sem az el nem híresedett *Visszhang* szerkesztőjének Pesten, akinek azt tanácsolja, hogy ha már utat tévesztve elhagyta régi életpályáját, ne pöröljön, hanem tanuljon, mert a jó prókátorból nem lesz feltétlenül jó szerkesztő is.[49]

Szűk keretben, csak néhány hónapra korlátozva rögzítettünk egy-két sávot Lisznyai levelének irodalmi hátteréből és hangulati környezetéből, amelyben a forradalom után újjászerveződő művelődési élet ugyan csak első lépéseit tette, de máris élesen kivehető írói-költői viszonylatokat mutatott. A tájköltő Lisznyai Kálmán (1823—1863) levelének címzettje: Vadnai Károly (1832—1902). 1851-ben lép fel első versével a *Hölgyfutár*ban. Pesten ismerkedik meg Lisznyaival.[50] A levél írásakor szülővárosában, Miskolcon tartózkodik, s épp ez idő tájt vált át a prózaírásra. Lisznyai neki ajánlja *Dalzongora* (Pest, 1858) című verseskötetét: „Vadnai Károly barátomnak szeretetteljes emlékül". Ez a vonzalom érződik ki az „idős" költőnek húszéves pályatársához írt leveléből is:

Pest sep. 12. 852.

Édes Károlyom! későn válaszolok mert sok a dolgom, és mert vissza akartam a kölcsönt adni... te is késtél. Milly vig vagy!... alig ismertem rá az ábrándos Károlyra[51] *leveledben... lásd én is vigabb vagyok, de azért feledni, miként te, nem birok — próbálom... de vissza esem.*[52]

Mindenek előtt arra az ,Azoknak, kiket illet' versemre tett észrevételeidre felelek. Én nem azt értem, hogy az irodalom egén nap vagyok — hanem hogy lelkem nap, mit az ármánykodás felhői el nem fognak nyomni — mely mindig

[49] Hölgyfutár 1852. szeptember 13. 842. A *pörlekedés* és *prókátorság* Szilágyi Virgil ügyvédi tevékenységére céloz, amelytől öt évre eltiltották, mert tagja volt Csanád megye forradalmi és szabadságharci vészbiróságának. Neve értékes csengést kapott 1859-ben is, amikor mint Táncsics Mihály védője állt ki a haladás gondolata mellett (Szinnyei: Magyar Írók XIII. 922; Magy. Irod. Lexikon III. 243).

[50] Bolgár Zsuzsa: Vadnai Károly. [Győr] 1934. 6.

[51] Talán nemcsak a közvetlen egyéniség-élmény, hanem a Hölgyfutárban megjelent Vadnai-versek alapján is szerzett emlékkép.

[52] Lehet, hogy a visszatérő lehangoltság forrása az Atádi-nyilatkozatnak Lisznyai személyére vonatkozó kitétele.

lángolni fog.[53] *Hogy Petőfiről mit tartok — ime egy versem, olvasd el.*[54] *A mit az a marha Atádi irt Lévairól, az ugyan csak nevetséges, s legszebb, hogy kéziratban még mutatta Lévainak, s ő hosszú képekkel elfogadá!!! Nem volt az irodalomban, kit úgy szerettem egykor, mint Lévait, most? — nem haragszom rá, mert roppantul szimpatirozom arcával, de — szivemben nem a régi.*

*A Hfutárnak segédszerkesztője lettem. Már egy hete én irom a *** jegy alatt a Hirharangot,*[55] *a jó szivü Balázs, ki különben még most velem lakik, elmozditatott, mert hiába nem elég az iráshoz jó szív. Ezután befolyással leszek a lapra, s hiszem jobb lesz a Vizhangnál,*[56] *minek öt utolsó számában alig akadtam egy igazán jó versre.*[57] *Polemiámban igazat mondék*[58]*... a Virgil most azt mondja, hogy fáj nekem, hogy a N.idai cigányokat dicsérték, s saját verseimet magasztalom. Ezt hazugságnak látja mindenik, a ki a mult heti Magyar Hirlap egyik számát olvasá, hogy t. i. én pályatársi tiszteletből betüket szedtem Arany N.idai cigányaihoz, a mi saját verseim magasztalását illeti — ez is hazugság. Különben ez Virgiltől ki tellik, mert ő ügyetlen szerkesztő — kedves fiu különben, te tu pajtásom — majd mindennap karon fogva sétálunk, s még is pörölünk... Ők járnak [!] meg! mert mi hatszor vicceljük őket mig ők egyszer tehetik ezt.*[59] *Többé taglalásba, terjedelmes feleletekbe nem ereszkedünk, mint a mai Hfutárban fog állni.*[60]

‚Elérhetetlen csillagodat' megfogom [!] dicsérni a Hirharangban,[61] *de csak ugy, ha nekünk adod a ‚méd királyt'; miután Vahot már az idén ki nem adhat-*

[53] Nem akadtunk rá e versre.

[54] Petőfiről irt költeményt vagy prózai nyilatkozatot nem ismerünk. Hatvany Lajos Így élt Petőfi[2] (Bp., 1967) c. műve sem közöl effélét. Csak egy olyan verset találtunk, amelyet ehhez a ki jelentéshez kapcsolhatnánk: „Ott ül feleségem A lágy zsellyeszéken: Fehér kis kezében *Petőfi* vaépen [...] »Szerelem gyöngyeit«[...] Gyönyörrel olvassa" (Nőm apotheosisa. Madarak pajtása. Pest, 1856. 465). Az 1852-ről datált Emlékváltozások c. versét aligha sorolhatnánk ide, jóllehet nyoma van benne némi Petőfi-tiszteletnek. Ebben a „házi költemény"-ben — Gyulai nevezte így a magánügyekkel, jóemberek, ellenfelek nevével teletűzdelt verseket (Kritikai dolgozatok, Bp., 1908. 189) — Lisznyai barátja, Ilkei László meleg érdeklődéssel szól a magyar irodalomról. Asztalán ott díszlenek mások kötetei mellett „A nagy Vörösmarti s Petőfi egyvégben" (Dalzongora. Pest, 1858. 112).

[55] Először 1852. szeptember 9-én, csütörtökön a 830. lapon (205. sz.) jelent meg *** jegygyel a Hírharang.

[56] Tudatos gúnyolódás. A Hírharangban is így csipkelődik: „Tegnap Hírharangunkba több sajtó hiba csúszott be ‚Budapesti Vizhang' helyett mindenütt ‚Viszhang' olvasandó" (Hölgyfutár. 1852. szeptember 14. 843).

[57] A Budapesti Visszhang itt említett számaiban Bulcsu Károly, Császár Ferenc, Garay János, Gyulai Pál, Lévay József, Losonczy László, Sujánszky Antal, Sükei Károly, Szász Károly, Székely József, Vachott Sándor, Vajda János, Zalár tollából közölt verseket.

[58] Itt Lisznyai polemián a fentebb ismertetett harmadik polémia motívumait érti, amelyekről előzetesen Szilágyi Virgillel folytatott beszélgetéseiben biztosan szó esett. Ezt a bizonyosságot megerősíti a levél e bekezdésének utolsó mondata.

[59] A Hölgyfutár hetenként hatszor, a Budapesti Visszhang egyszer jelent meg.

[60] A levél kelte 1852. szeptember 12: vasárnap. A ma: a szeptember 13-i hétfői lapot jelzi.

[61] Vadnai ilyen című prózai vagy költői munkáját a Hírharang 1852-ben nem említi. Egyébként is a levél megírása után Vadnainak csak egy verse jelent meg a Hölgyfutárban (1852. szeptember 22. 871): Egy hárfás leánynak (Vicenza, aug. 30. 1850).

ja.[62] *Tréfán kivül Károly add nekünk — irj egy kis utalványt jövő leveledben, melyben a nevezett beszélyt rendelkezésem alá bocsátod. Ugy é megteszed?*

Jókai alkalmasint lapot fog kapni, ekkor jaj a Vizhangnak, mert mint heti lap Móric heti lapja mellett meg nem áll.[63] *Jókai előre föl hitt ujdondászának, de egy heti lap nálam nélkül is nagyon könnyen meg lesz, kivált a páratlan Jókai kezei közt,*[64] *s én neki is fogok dolgozni meg Ngyinek*[65] *is. Aztán itt jó fizetésem van, mit egy heti lap alig adhat. 30 pengő, s ebéd NIgnácnál.*

Berec Károlynak mond[d] meg hogy küldjön eztán is verseket, olyan vers, mint az a — Tátra füredi — még nem volt a közelebbi Vizhangokban — ilyent még Berec soha nem irt.[66] *Igazán remek! én ennyit föl nem tettem Károlyról. Mond[d] meg neki — hadd haragudjék!*

A szépséges Jucikát üdvözöld, nagyon sokat gondolkozom róla.[67] *Irtam két verset ‚Mátrák csalogánya' cím alatt — de széttéptem... szerelmes volt...*

Mit csinál a kedves Mimike?... irj édes Károlyom mindenről, sokat. Lásd én nekem járnom kell most — látnom, hallanom kell, hogy érdekest irhassak, mert a Hirharangnak régi tekintélyét vissza akarom adni.

[62] A Losonczi Phönix 3. kötete már elhagyta a sajtót. S Vahot ez időben a Magyar Thalia. Játékszini Almanach (Pest, 1853) szerkesztésével volt elfoglalva. Már 1852. április 25-én az anyag gyüjtésről ir Gyulai Pálnak (Gyulai Pál levelezése 129); az előfizetés határidejét az augusztusi vásárban jelöli meg (Budapesti Visszhang 1852. július 9. Számozatlan 4. l.) Tárgya miatt nem is illett volna a kötetbe.

[63] 1853. január 2-án jelent meg a Délibáb. Nemzeti színházi lap. Felelős szerkesztő és kiadó: tolnai gróf Festetics Leó. Főmunkatárs: Jókai Mór. Az író így emlékszik vissza lapalapítására (előzőleg már mint szerkesztőtárs szerepel; a Remény c. szépirodalmi és művészeti folyóiratot 1851 második felében Jókai Mór és Vahot Imre szerkeszti): „A szépirodalmi lapok a szabadságharc után mind tönkrementek [...]. Ismét én kísértettem meg egy szépirodalmi lap (a Délibáb) szerkesztését. Saját nevem alatt nem kaptam rá engedélyt: a nemzeti színház igazgatója, gróf Festetich Leó kölcsönözte oda a magáét." Amikor Festetich megszűnt intendáns lenni, a Délibáb is megszűnt (Jókai Mór önmagáról. Bp., 1904. 21). Rövid ideig állott fenn (1853 január — 1854 március). Viszont a Budapesti Visszhang 1857. február 1-ig élt (Közben 1853. április 10-e után a Délibábba olvadt, majd 1854. május 7-én ismét önállósult).

[64] Lisznyainak a 54. jegyzetben említett barátja, Ilkei László többek között így magasztalja Jókait: „Dicsérte Jókait, e dicső lángelmét Az irodalom mostan fejedelmét Gazdag bőségszaru esze hatalmának Megfizethetetlen kincse a hazának" (Madarak pajtása. Pest, 1856. 106).

[65] Nagy Ignác.

[66] Nyilvánvaló: Berecz Károly Miskolcon tartózkodott. Lévay 1852. április 29-én értesíti Gyulait: „Berecz nehány nap előtt hagyta el Pestet, megkezdvén szokott évi kóborlását" (Gyulai Pál levelezése 130). Berecztől 1852-ben a Budapesti Visszhang nem közölt verset. Itt Lisznyai a viszonyitással az ellenlap szinvonalát értékeli, s Berecznek a Hölgyfutárban megjelent „Szived lángol (Tátrafüred, aug. 15)" című költeményére céloz.

[67] Vadnaihoz való kapcsolatát nem sikerült megállapitanunk (úgyszintén a következő bekezdésben említett Mimikéét sem). A levél befejező soraiból arra kell következtetnünk, hogy Lisznyai Miskolcon is megfordult, s a két hölggyel Vadnai környezetében találkozott. A Jucikára vonatkozó kitételek szerelmi érzelmekre vallanak. Tartózkodását magyarázza, hogy ekkor már gyötrődéssel gondol Halász Idával, későbbi feleségével kötendő házasságára. Nyárég című versét emlékül neki dedikálja (Budapesti Visszhang 1852. június 20. 122. Szilágyi Virgil ajánló megjegyzése: „L. barátunk e költeményét [!], mely nyelvünk hajlékonyságát oly gazdagon mutatja, figyelmeztetjük olvasóinkat"). Erdélyi József barátja meghivását Egerbe 1852. november 11-én azért nem fogadja el, mert Halász Ida is ott időzik (R. Hoffmann Mária: Lisznyai-levelek. ItK 1931. 64). Vadnai 1882-ben tévesen emlékezik vissza Lisznyaival történt megismerkedésére. (Elmúlt idők. Bp., 1886. 183). Szerinte a költő ekkor már nős volt. Szinnyei (Magyar Írók VII. 1310) 1854-re teszi házasságkötése idejét. Lisznyai 1853 januárjában tartotta esküvőjét (Budapesti Visszhang 1853. január 6. Számozatlan 1. l.)

A verseny vers[68] *legközelebb ki fog jönni — ha nekem lesz valami jó dalom, én is irok, különben, magánosan.*

Barnára[69] *haragszom — mert elfelejtett.*

Isten veled Édes Károlyom! Mikor jösz Pestre — lásd én eztán hozzátok nem mehetek — Endre[70] *nem sokára föl jön... Nem volna kedved?... Irj lelkem mielőbb — és szeress ezután is ugy mint téged szeret*

igaz barátod
Kálmán

U. i. Az éjjel ollyan ‚merkuriusos'[71] *szájmartató helyeken járkáltunk, s a mi kevés pénzem volt, nyakára hágtam. Egy tizesem van, ezt elteszem kávéra, mert fáj a gyomrom — és igy e levelet csak ugy küldöm*[72] *— meg ne neheztelj.*

[A levél címzése:]

Vadnai Károlynak
Miskolcon

A postabélyegzők kelte: Pesth $\frac{13}{9}$; Miskolcz $\frac{15}{9}$

A levél tulajdonosa: Falu Tamás költő, akinek a levél közlése átengedéséért őszinte köszönetet mondunk.

[68] Versenyverset nem találtunk a Hölgyfutár számaiban. L. a 61. jegyzetet.

[69] Barna Ignác (1822—1894) költő, műfordító; orvos. Petőfi társaságában is megfordult (Hatvany Lajos: Így élt Petőfi.[2] I. 614). Szerelemhangok (Pest, 1850) c. verseskönyvét Gyulai bírálta (Gyulai Pál: Bírálatok, cikkek, tanulmányok 12), Jókai szerint szenvedélyesen és tapintatlanul (Gyulai Pál levelezése 66). Erre a bírálatra Lisznyai is céloz: „A forradalom előtt Hiadort egy-pár érthetetlen bombasztikus verséért Byronhoz hasonlíták, írta volna Hiador most e verseket, legfőlebb olyan kritikában részesülne, mint Barna Ignác" (Hölgyfutár 1852. november 15. 1057).

[70] Tóth Endre (1824—1885) Vattán, Miskolc közelében élt.

[71] Merkurius vegetabilis az alkohol régi neve. A szeszt egyszerűen merkurius-nak nevezték (Révai Nagy Lexikon XIII. 619). Lisznyait mértéktelen alkoholfogyasztása vitte sírba negyvenéves korában.

[72] Talán postadíj lefizetése nélkül.

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM, DEBRECEN
STUDIA LITTERARIA X. 1972. KÖZLEMÉNYEK 83—94.

Sonkoly István

MEGZENÉSÍTETT VAJDA JÁNOS VERSEK

Termékeny vitát eredményezne annak kifürkészése, mi okozza egy-egy költőnk alkotásai iránt a zeneszerzők fokozott érdeklődését, vagy esetleg teljes passzivitását. Csokonai, Petőfi, Ady, József Attila poétai hagyatéka valósággal bűvkörébe vonta és lángra lobbantotta zeneszerzőink képzeletét. Petőfinek csaknem 250 verse több mint 750 megzenésítéssel párosult, viszont Reviczky Gyula, Komjáthy Jenő, Szász Károly, Szabolcska Mihály, Kiss József, Arany László lírája csaknem teljesen hatástalanul maradt zeneszerzőinkre. Igaza lehet Kodálynak, aki szerint „egy-egy jó magyar regény minden lapját meg lehet rajzolni, ellenben aránylag kevés magyar verset írtak olyat, amely teljes hatásához parancsolólag kívánja a megzenésítést."[1] Vajda költészete egyik csoportba sem osztható, nem lett zeneszerzőink kedvenc lirikusa, de nem is maradt homályban előttük. Kereken 250 verse nem is képvisel oly feszítő erőt a zenei kiegészítés számára, mint Adynak csaknem ezer, vagy Józsefnek 330 verse, mely utóbbiak közül 104 költemény 170 különböző zenével lépett frigyre, nem említve a nagyméretű kantátákat, melyek több vers kombinációjának eredményei. A Vajda-versek zenéjének terjedését nagy mértékben gátolta, hogy a kompozíciók közül 7 darab kéziratban maradt, viszont említésre érdemes a következő mozzanat: Reinitz műdalai közül három szám két ízben is megjelent nyomtatásban, továbbá a Vajda sírkövére is bevésett *Emléksorok* vegyeskari feldolgozása 1962-ben mind a Magyar Zene c. folyóirat hasábjain, mind pedig külön kiadásban napvilágot látott.

Vajda közéleti és írói pályája a hozzá méltó elismeréssel nem találkozott annak idején, s ennek tudható be, ha halála előtt mindössze három zenemű fakadt három versére Doppler Ferenc, Orczy Bódog, Angyal Armand tollából.

Az első megzenésített verse a legnagyobb magyar zeneszerző, Liszt Ferenc látogatásával kapcsolatos, ki 1847—61 között Weimarban működött dirigens-

[1] Kodály Zoltán: Vidéki város zenei élete. A zene mindenkié c. kötetben. (Szerk. Szöllősy András) Zeneműkiadó V. Bp. 1954. 56.

ként, s 1856 augusztusában ellátogatott Pestre, az esztergomi bazilika felszentelésére komponált miséje bemutatásának előkészítésére. Vajda ekkor ismerkedett meg a „hangok nagy tanárjá"-val, s a találkozás sugallhatta Liszt-ódájának sorait. A Hölgyfutár híradása szerint ezt szombaton (aug. 16.) előadják „Doppler vokáléneké"-vel.[2] Világhírű zeneszerzőnk érdeklődését felkeltette Vajda hozzá intézett verse, s ez siettette találkozásukat. Egyébként Vörösmartyn, Vajdán kívül Lisznyai is üdvözölte Lisztet panegyrisével. Az egykorú híradásból nem deríthető ki, hogy Vajda versét zenésítette-e meg Doppler Ferenc, avagy ún. sperontizmusról van szó, az elkészült zenére utólag adaptált, ráillesztett versről. Vajda költeményét a Hölgyfutár csak később, augusztus 25-i számában publikálta.

A lembergi születésű Doppler Ferenc 20 éven át, 1838—58 között működött testvéröccsével, Károllyal együtt Pesten színházi fuvolásként. Operái többfelé előadásra kerültek, így a *Benyovszky* Debrecenben is színre jutott 1871-ben a Reszler-féle színtársulat előadásában. A Vajda-vershez kapcsolódó kórusműve nem maradt ránk; de mivel nem értett magyarul, aligha juthatott el a szó és hang megnyugtató összecsendüléséhez.

Orczy Bódog 1865-ben megjelent dala *Gina emléke* XXVI. része bánatos sorainak zenei vetülete. Orczy mint a budapesti Filharmoniai Társaság ügyvezetője, szívesen foglalkozott szabad óráiban még operakomponálással is.

Angyal Armand dala is az említett versciklus X. részére fakadt, s ez is népies műdal négyütemes elő- és kéttaktusos utójátékkal. Formája: AA^3BC egyáltalán nem sorolható mély magyarságú dalaink közé. Amint kiderül formája betűképletéből, második dallamsora lényegében az elsőnek megismétlése három hanggal feljebb. Ez nem más, mint a szlovák dallamforma beszivárgásának példája népies műdalainkba.[3] Angyal Armand győri rendőrfőkapitány, hasonlatosan a XX. század kezdetének nótafájához, Balázs Árpádhoz, korának közkedvelt dalszerzője lett. A negyedszázadon át megjelenő Zenelap tárcacikkében méltatta dalait, megemlítve készülő két operáját is.[4]

Bár Vajda a 17 évvel fiatalabb Erkel Ferenccel jó baráti kapcsolatot tartott fenn,[5] sem Erkel zeneműveiben, sem kompozíciós terveiben nem akadunk Vajda-versmegzenésítésre, miután népszerű operaszerzőnk is a népies hangvételű versekben rejtőző, lappangó dallamot akarta életre kelteni.

A költő halála kissé felkeltette a közvélemény és a zeneszerzők érdeklődését a harmadfélszáz vers iránt. Németh János, ki Jókai *Egy magyar nábob* regényalakja nyomán felvette 37 éves korában a Szentirmay Elemér művésznevet, a költő földije volt. „Mindketten egy megyebeliek lévén, lehetett alkal-

[2] Hír. Hölgyfutár 1856. aug. 13. és 25. Továbbá behatóan részletezi: Vajda János kritikai kiadás, Akadémiai Kiadó, 1969. I. köt. 477—8.

[3] Sonkoly István: Tercváltás-jelenségek népzenénkben. Ethnographia LXIX (1958) 4. sz. 595—608

[4] Lasz Samu: Angyal Armand. Zenelap VIII. (1893) 9. sz. márc. 2—3.

[5] Ábrányi Kornél: Erkel Ferenc élete és működése, Bp, 1895. 96.

muk találkozni. Talán épp egy látogatás emlékét őrzi Vajda szép verse,"[6] az *Emlékkönyvbe*, melyet Németh Janinak dedikált a költő. A Vadászdal textusa, melyet férfikari feldolgozásban adott Szentirmay, sohsem jelent meg Vajda verseskötetein. Úgy látszik, neki ajándékozta azt a költő, ő pedig dallamosította. Szentirmay tehetsége egyébként nem a földolgozásban, hanem a dallamkitalálásban csúcsosodott. „Költőnk csak phonascus volt, dallamszerző... a dallam a megköltésen túl nem érdekelte... mint naturalistát. A lekottázásról vagy a kiadó gondoskodott, vagy a szerző baráti köre."[7] A Vadászdal kürtszó-imitációval kezdődik, majd négyszólamú szerkesztésben folytatódik. Nem tudhatjuk, kinek a hibájából kapott a kompozíció 6/8-os ütembeosztást. A hangsúlyos magyar vers végigvezetett jambikus ritmizálást nyert a műben: Vadász élet a gyöngy élet... Járok kelek és mulatok. Az indulószerű darab németes karaktere nem Szentirmay, hanem inkább a névtelen átíró „bűne", mert a dalnak kézirata nincs, s Kerényi szerint „Németh Jánostól származó kottakéziratok nincsenek, nem is voltak."[8] Az ösztönösen jó zenei érzékű nótaköltőtől kevéssé tételezhetünk fel ilyen hibás hangsúlyozást, hanem inkább az írásbafoglalóját vádolhatjuk a helytelen, magyartalan megoldása miatt. Egyébként Szentirmay e darabját 1898-ban közölte az Apollo évnegyedes kottás periodika, s olyan érdeklődést keltett, hogy ismét megjelent 1911-ben, Révfy gyűjteményében.

A már említett Angyal Armand még két verset zenésített meg a költői hagyatékból. A *Sugalmas rejtelmes éjjel* dallama, mint népies műdalaink javarésze, négysoros, kétszer nyolcütemű. Zárlatai mind a kvinten, a *c* hangon végződnek. Az első három zenei sorvég mintegy „összerímel" egymással, s a párhuzamos Asz-dúr tonikáján végződik.

A *Hova lesz a kacaj?* hangvétele elüt Angyal többi dalától. Ez nem népies intonációjú, hanem inkább kantátaszerű szóló utánérzésének tekinthető. Prozódiája nem megnyugtató eléggé, így az *Elenyész* szó végén, továbbá a *majd nem gondolkodik* sor végén hirtelen felszökik dallama a magas *c* hangra, ami magyartalan, olasz vagy német hatásról árulkodik. Ugyanis a magyar dal nem tűri a szövég hangsúlyozását, s ez főleg akkor helytelen, ha a szövégre jut a legmagasabb hang. A német és olasz operamuzsika sablonjának, sallangjának átvétele nem vezet el a helyes megoldáshoz. Mindkét dal f-moll hangnemű, úgy látszik, vonzódott ehhez Angyal. Érthetetlen az utóbbinak a harmóniakezelése: a dalt befejezi F-dúrban, majd az utójáték visszatér f-mollba.

Érdeklődésünk arra is irányulhat: Vajdának mely évekből való versei kapcsolódtak később zenével? Az 1860 előttiekre nézve elég kedvezőtlen az eredmény, mindössze hat költeménynek nőtt zenei ikerága. Ha pedig az 1860—75 közötti lírai termésére vetődik tekintetünk, annak nyoma még szű-

[6] Kerényi György: Szentirmay Elemér és a magyar népzene. Akadémiai Kiadó 1966. 11.
[7] uo. 8. és 18.
[8] uo. 8.

kebb körű a muzsikában. Igaz, ebben a másfél decenniumban akadtak olyan esztendők is, így az 1865, 1868, 1871-es évek, melyek terméketlenül maradtak költészetében is. Kedvezőbb képet nyerünk, ha summázzuk az 1876—97 közötti bő két évtized zenei bekeretezéseit. 7 vers terjedt tova a zene szárnyán, s az 1876-ból való *Húsz év múlva* 5 különböző zenével párosult. Az iskolai olvasókönyvekbe is bekerült a mély hatású *Húsz év múlva;* 5 dallamosításából leginkább elterjedt a nyomtatásban két ízben is megjelent Reinitz-dal.

Reinitz Béla jogi doktorátust szerzett ugyan, de már fiatal éveiben magához vonzotta Euterpé, a zene múzsája. Tanult zeneszerzést a kolozsvári Farkas Ödönnél, majd Siklós Albertnél, sőt a 10-es években Kodálynál is, végül emigrációja idején Alban Bergnél, a Wozzek c. opera szerzőjénél. Csakhogy „a későbbi tanulmány nem pótolhatja az ifjúkorban elmaradt alapvetést" — állapította meg róla Kodály.[9] De elismerte, hogy hatással lehetett Bartók Ady-dalainak hangvételére. Szerinte „Bartók nemcsak emberi rokonszenvből ajánlotta neki (akkor börtönben ülőnek) — saját Ady-dalait. Reinitzéi nélkül azok vagy létre sem jönnek, vagy egész másképp alakulnak."

A 29 éves Reinitz zeneszerzői pályája kibontakozásában sorsdöntő szerep jutott a Budapesten, 1907-ben megnyílt Nagy Endre-féle kabarénak. Itt nyert kielégülést zeneszerzői becsvágya. Sorozatosan előadásra kerültek ezen a helyen Béranger, Heine, majd főleg Ady verseire komponált kabaré-dalai. S a századeleji közönség előtt érthetetlen Ady-versek Reinitz melódiáival terjedtek. Igaz, ezek a dalok meszaliansznak tekinthetők: Ady forradalmi tüzű, tragikusan színmagyar verssorai sokszor az édeskés, problémátlan kabarédallal kerültek egy vágányba. Reinitz később négy Vajda János-verset is megzenésített, és ezeket is elénekelte a Nagy Endre-féle kabarében Medgyasszai Vilma, majd később más is. Révész Béla nekrológja szerint e dalok „elmuzsikálják nekünk Vajda János boltozatos versét, *Az üstökös*t, a *Harminc év múlva* feljajdulását, azután a *Húsz év múlva* titáni strófáit. Lányi Viktor művészkeze uralja a zongorát, Basilides Mária viszi a dallamot és a Mont Blanc-csodálatosság kinyílik mindenfelől; a végtelenség távlatait zúgja Vajda János, és amit ez a csak egyszer megírható vers elmond, Reinitz Béla muzsikája újrakölti. A gleccserek tündöklésében orgonál a dal, talán ez Reinitz Béla legtökéletesebb alkotása. A zongora búgja: »és ekkor még szivem kigyúl,« Basilides Mária oratórium-hangja kiterül: »mint hosszú téli éjjelen Mont Blanc örök hava, ha túl a felkelő nap megjelen.«"[10]

Reinitz közéleti funkciója új fordulathoz jutott 1918-ban, az „őszirózsás" forradalom idején. Ekkor kormánybiztosi hatáskörrel bekerült a kultuszminisztériumba, s helyén maradt a Tanácsköztársaság megalakulása után is. De az ezt követő terror, mely kiüldözte Dohnányit, Kodályt a Zeneművészeti

[9] Kodály Zoltán: Előszó Reinitz B. dalaihoz. Reinitz B. Dalok, Zeneműkiadó V. 1954. Ismét közölve a Visszatekintés II. köt. (Szerk. Bónis Ferenc) Z. V. 1964. 398.

[10] Révész Béla: Reinitz Béla élete. Népszava 1944. jan. 1. 13.

Főiskola éléről, Reinitzet sem kímélte, sőt szabadságvesztéssel is büntette. Ezalatt komponálta Reinitz — mint kéziratából kitűnik, — a Gina emléke ciklus X. részét, a *Szegény öreg koldus* zenéjét. Zongora híján, kizárólag belső hallására támaszkodva dolgozta fel a verset énekhangra, zongorakíséretel; eredetije egyelőre a Bartók-archivumban (új elnevezése szerint Zenetudományi Intézetben) található.[11] Ha megfigyeljük e dal vonalát, feltűnik: a 3. és 4. sor melódiája lesüpped egy-egy hanggal. Említésre méltó a 9. és 10. sor dallama, mely pentatonizáló. Miután a többi sor diatonizáló, a dal Janusarcú. Harmonizálása a zongorakíséretben elég merész. Mixturaszerűen alkalmazza a jobb kézben a hármashangzatokat, mialatt a bal kéz szólamában akkordpár centrális mutatkozik.

A *Húsz év múlva* zenéje is a kabaré- és műdal ötvözete. Sok benne a melodramatikus hatás, hangismétlés. Így pl. f-hangon recitálja a „nem ég. Nem bántja újabb szenvedély" sorát, majd b-hangon énekelteti: „Azért még föl nem olvadok, de néha csöndes éjszakán" verssort. A dal végén makacsul hangzik a desz-hang egy egész ütemen át. Tehát elakad a dallam igazi szárnyalása.

Nincs magyar jellege a *Harminc év múlva* melódiájának sem. Erre is jellemző a recitáló tendencia. Dallamában feltűnik a triolákhoz való vonzalma. Tagolásában sűrűn mutatkozik a 3+2+3-as csoportosítás. A sok triolás ritmuselem visszavezethető Goldmark hatására, kinek talán egyetlen művéből sem hiányzik ez a ritmusképlet. Zongorakíséretének akkordváltásai gyakran nyugtalanok, egy ütemben két-háromszor is változik harmónia alátámasztás. Egyébként zongorakísérete mozgalmas, hangszerszerű, de rosszul alkalmazott kvartszext-hangzat bőven akad benne, így az 5, 18, 19, 20, 27, 33, 45, 46. stb. ütemeiben.

Reinitz negyedik Vajda-megzenésítése, *Az üstökös* invencióban kis hanyatlást mutat. A 2. és 3. verssorának dallama skálaszerűen lefelé haladó, telve vontatott hangismétléssel. Trichord dallamában mutatkozik pentaton nyom a „Niobeja az égboltnak, Lobogó gyász" sora melódiájában. Énekszólamvezetése elég rapszodikus, Kodály-reminiszcenciák is felbukkannak nála mozaikszerűen. De sem e kompozíció, sem az előbbiek intonációja nem magyar, mert „fülébe nem rivallt ősmagyar dal."[12] Mégis Reinitznek a Vajda-dalai máig sem estek ki a zenei köztudatból, így előadásra kerültek az 1959. március eleji, az Irodalmi Színpadon rendezett Reinitz-emlékesten is.[13]

Reinitz emigrációjából 1930 körül tért haza, s 1943. október 27-én hunyt el a budapesti Szeretet-kórházban. Zenei kéziratait bőröndben tárolta. „A zenei hagyatékot tartalmazó kopott bőrönd a Fővárosi Könyvtárba került,

[11] Bartók Archivum 21, 210. sz. (247—52. l. Vö. Fejes György: Reinitz Béla zeneműveinek jegyzéke. Magyar Zenetörténeti Tanulmányok Szabolcsi Bence 70. születésnapjára. (Szerk. Bónis Ferenc) Bp., 1969. 312.

[12] Kodály Zoltán: i. m. 398.

[13] fl [Florián László] Reinitz Béla emlékezete az Irodalmi Színpadon. Magyar Nemzet 1959 márc. 10. 4.

HÚSZ ÉV MÚLVA

Vajda János verse

Szönyi Erzsébet

Részlet
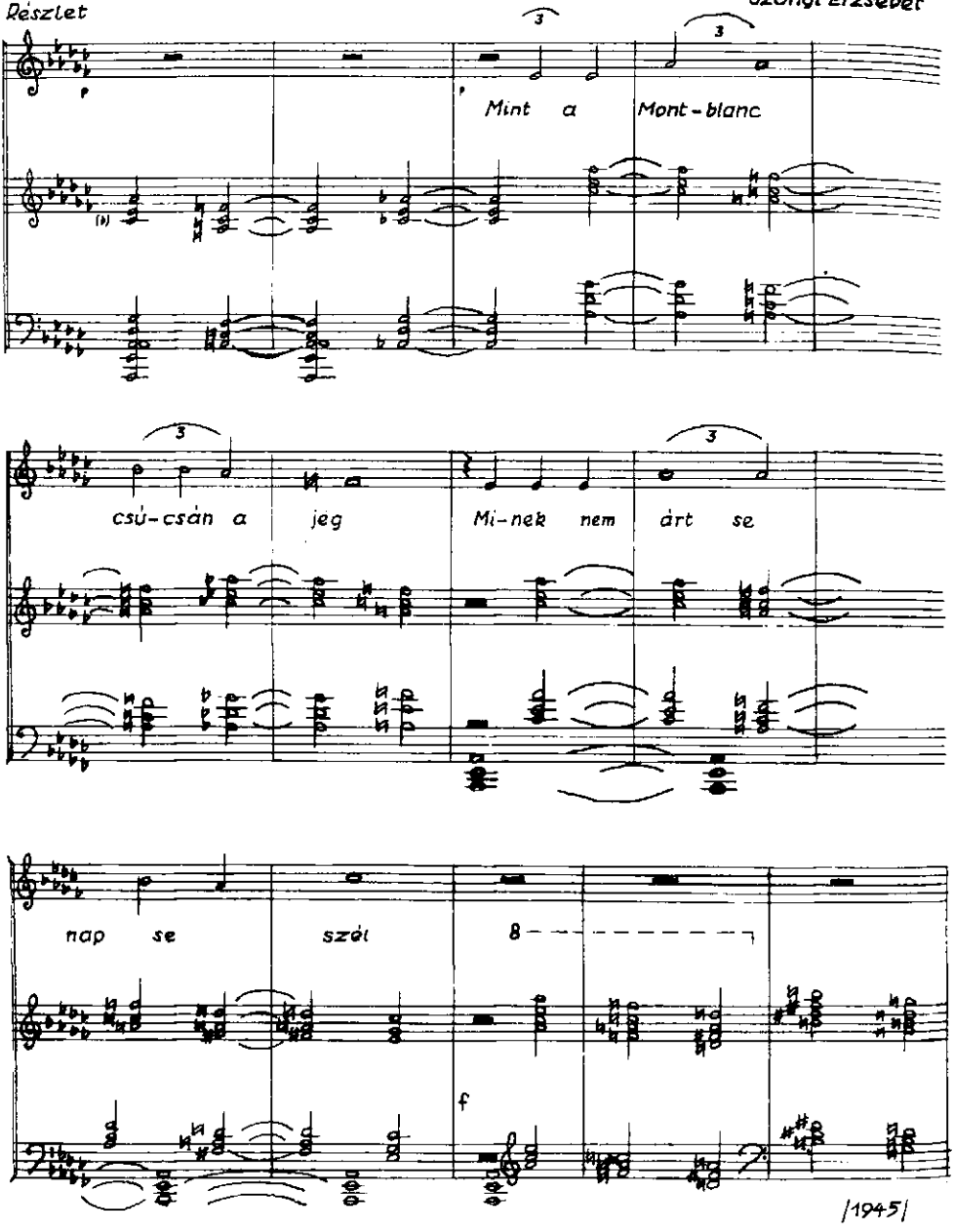
hol Komlós Aladár ismerte fel a kottacsomag jelentőségét, de már későn, hiszen addig tüzeltek belőle."[14] Nem lehetetlen, akadt talán még más Vajda-zenéje is, ez azonban megsemmisült az autodafé következtében.

Egészen más művészeti törekvés eredménye az Erkel-díjas Szőnyi Erzsébet dala a *Húsz év múlva* soraira. Ez nem a hangverseny- és kabarédal ötvözete, hanem az új kifejezésmódot kereső műdal csoportjába illeszthető. A zongorakíséretben megszólaló mixtúraszerű akkordsorozatok mintegy megalapozzák a nemesen ívelő dallamot, melyből nem hiányzik a magyar népzenére oly jellemző kvartlépés sem.

A dal középrésze *Körültem csillagmiriád* szavakra indul, melynek talapzatát ingamozgásos akkordpár centrális adja meg a zongorakíséretben. A kadenciába torkolló dallama kifejezésteljes, majd a végén *És ekkor még szívem kigyúl* szavakra visszaverődik az első rész hangulata, dallama hatásosan. Szőnyi stílusa, harmóniakezelése egyéni, a tercrelációjú akkordváltozásokat előszeretettel alkalmazza fiatalkori, még akadémiai éveiből való opuszában. A vers belső zeneiségéhez Debussy sajátos harmóniavilága felidézésével is közeledik.

„A megbűvölés és megbűvöltség" verse, a *Nádas tavon* vonzotta Lisznyay (Szabó) Gábort. Kromatikától izzó műdala átkomponált formájú, a tehetséges zeneszerző a versnek mind a 13 versszakát feldolgozta végig műdalában, mely megoldás viszonylag nem gyakori újabb zeneszerzőinknél. (Ugyanis legszívesebben egyetlen strófa dallamát ismétlik manapság változó zongorakísérettel.)

A dal harmóniakezelése színes és korszerű, a kroma lehetőségeit merészen kiaknázza. Ritmizálása hármas egységekbe tömörül, 15/8, 6/8, 9/8-os ütemek váltogatják egymást, bár a versritmus páros jellegű. A vers lüktetését Barta János megállapítása óta bimetrikusnak tekinthetjük,[15] de akár a magyar hangsúlyos ütemezéssel, akár az időmértékes trocheusival közeledünk hozzá, inkább páros ütemű zenével egyesülhet, avagy páratlan ütemben tartva, megnyújtott első hanggal kívánatos a zenésítése. Lisznyay ötletes, finoman kidolgozott dalában teljességgel nem érvényesül ez a metrikus elv, legfeljebb egyes soraiban, így pl. az *Andalító hangulatban, Nézem ezt a szép világot, Mennyi bűbáj, mily talányok* sorok dallamosításában.

Technikai kivitelezésben és ötletszerűségben is a legkiegyensúlyozottabb két kórusművet a sírkövére is bevésett *Emléksorok* textusára nyertük. A két fontos kompozíció szerzője Farkas Ferenc és Sugár Rezső, s darabjaik az új énekkari litteratúra legjavához számíthatók. A kétszeres Kossuth-díjas Farkasnak ez énekkari számát a kiváló zeneszerző barátja, Kókai Rezső hirtelen elhunyta hívta életre. Kókai 1962. március 6-án halt meg, s a sebestollú Farkas hirtelen megkomponálta az *Emléksorok* zenéjét, s így a március 9-i temetésen már felzenghettek ütemei az énekkari tolmácsolásban. Farkas zene-

[14] Kristóf Károly: Reinitz Béla. Új Zenei Szemle IV. (1953) 10. sz. 15.
[15] Barta János: Vajda János: Nádas tavon. Studia Litt., VIII. Debrecen (1970) 43—52.

műve kéziratán az alul jelzett időpont örök mementóként mered az olvasó elé. A kis miniatűr kompozíciónak sok tercrelációjú akkordváltásában, finoman alkalmazott késleltetéses hangzataiban, a disszonanciák választékos alkalmazásában mintha a halál misztériuma, a mulandóság szólalna meg. Farkas tudatosan végigvezeti egész művén át a „keresztállások"-at, melyek fokozottan sugalmazzák a halál költészetének fagyos leheletét.

Egészen más jellegű Sugár Rezső kórusműve férfikarra. Az úgyszintén Kossuth-díjas Sugár már az atyai házban beszívhatta a nemes muzsika iránti szeretetét, hiszen édesatyja, Sugár Viktor csaknem négy évtizeden át, 1904-től majdnem egészen haláláig, 1942-ig a budapesti Mátyás templom orgonistája, majd karnagyaként működött. Fia, Sugár Rezső e verszenéjét a liturgikus funkció nélküli temetésre alkalmas kórusművek csoportjába szánta. Hangneme B-dúr, leszállított *ti* hang okozta mixolídes karakterrel, közepén *c*, majd *g*-moll felé irányított hangnemi kitéréssel. A melódiavezetésben mutatkozó gyakori lehajló kvartlépés elárulja dallamvázának ötfokú jellegét. A csaknem végig azonos ritmusban mozgó szólamai megkönnyítik a homofon stílusú darab tanulását.

A költő emlékezetét kegyelettel ápolta az 1926—44 között Budapesten működött Vajda János Társaság, mely verseken, novellákon kívül szavalatokkal, zenei számokkal is tarkította tárgysorozatát. Tagja volt Szabolcsi Bence, a kiváló zenetörténész, Lányi Viktor zeneszerző, a Pesti Hírlap zenekritikusa is. Kőháti Zsolt szerint előadtak az üléseken Kodály, Lajtha László, Molnár Imre, Szabolcsi Bence és mások.[16] Miután a mítosztalanítás korát éljük s a valóságnak megfelelő adatokat szeretnénk megállapítani, elkerülhetetlenül fontos az említett anyag megrostálása.

Kodály minden megnyilatkozását figyelemmel kísérte a zenetudomány, még a külföldi folyóiratokban megjelent zenekritikái, nyíregyházi előadása, a Békés megyei Közlönyben publikált cikke is újból felszínre került. Csodálatos lenne, ha egy budapesti irodalmi társaságban tartott előadása teljesen homályban maradt volna, s arról egyetlen lap sem emlékezett volna meg. Pedig Kodály irodalmi írásait összegezte 1936-ban Molnár Antal, 1948-ban jómagam, 1954-ben Szöllősy András, végül impozáns kétkötetes kritikai kiadásban, jegyzetapparátussal ellátva Bónis Ferenc.[17] S Kodálynak a Vajda János Társaságban tartott előadásáról az utóbbi gazdag gyűjtemény sem tud semmit sem. Kőháti nem említi meg Kodályra vonatkozólag sem előadása tematikáját, sem annak időpontját. Kodályt egyébként a Vajda János Társaság 1936. febr. 20-án tiszteletbeli tagjává választotta.[17a]

Nincs nyoma Lajtha László közreműködésének sem. Volly István nép-

[16] Kőháti Zsolt: A Vajda János Társaság értékeléséhez. Irodalomtörténet. Új folyam II. (1970) 4. sz. 977.

[17] Kodály Zoltán: Visszatekintés (Szerk. Bónis Ferenc) Z. V. 1964.

[17a] L. Pesti Napló 1936. febr. 21—14. Idézi Eősze László: Kodály Zoltán élete és munkássága, Bp. 1956. 119,

zenekutató, ki Lajtha özvegye segítségével összeállította Lajtha zeneirodalmi és tudományos munkásságának bibliográfiáját, szintén nem említi meg az elhunytnak a Vajda János Társaság ülésén elhangzott referátumát, bár igen alaposan felsorolja még a kéziratban sárguló cikkeit, s a Nemzeti Zenedében megtartott, kéziratban maradt ismeretterjesztő jellegű felolvasását is.[18] Miután Kőháti Lajthára vonatkozóan sem szolgál közelebbi adatokkal, nem tudjuk, hogy mikor s miről adott elő ott, helyt nem állónak minősíthetjük a két megállapítást. A bizonytalan, téves bejegyzés úgy keletkezhetett, hogy a két művész nevét bizonyára kinyomatták plakátra vagy műsorra, s ők valamilyen ok miatt nem jelenhettek meg az ülésen. Miután a plakát és műsor szövegét hetekkel az előadás előtt juttatja nyomdába a rendezőség, annak tartalma nem mindig megbízható forrás. Így érheti csalódás a lelkes kutatót, ki az egykorú nyomtatványok között búvárkodik, s hisz a nyomtatott betű csalhatatlanságában. Szabolcsi Bence, Lányi Viktor, s többen mások is valóban előadtak a Vajda János Társaságban.

A köztudatban Vajda költészetét magányos bolygónak tekintik, mely egyedül rója útját, egyedül kering pályáján. Nem jutott hely költészetének az Arany-epigonok népes csoportjában, de a népiesek vagy az ezekkel szembefordulók táborában sem. Népszerűségét csökkentette zárkózott természete is, mely közismert. Sem a nagyközönség, sem a zeneszerzők nem favorizálták különösebben költeményeit. A zeneszerző ugyan nem szakember a verstanban, mégis ösztönszerűen rátalál a jól ritmizált sorokra. Már a régi, reneszánsz és barokk kori angol zeneszerzők is csak „szabályos ritmusú és strofikus verset zenésítenek meg... A zenével való szoros együttműködés bizonyos követelményeket szab a reneszánsz költészetre, a költő mellőzi az enjambement-t" stb.[19] Nem tagadhatjuk: a Vajda verselésében mutatkozó számos döccenés aggodalommal tölti el gyakran a zeneszerzőt is, olvasót is, az irodalom- s verstörténet kutatóját is. A mély gondolatok hatása alatt Vajda „nem sokat törődik a verselés külső kellékeivel."[20] Szuromi Lajos célba veszi ritmikai formáit, a versek szerkezetét is.[21]

A zeneszerző általában szívesen közeledik a népies fogantatású vershez, ez nagymértékben sugallja zenéje népies karakterét. Bizony nem leplezhetjük, Vajda versei alig kis számban népiesek. „Nemigen keresi a népies nyelvet és a népies versformákat, amint hogy költészetének egész áradata más természetű mederben foly."[22] Zeneszerzőinket kétségkívül első vonalbeli költőink hangsúlyos, nemzeti ritmusú költészete érdekli elsősorban, ezeknek titkos zenéjét

[18] Volly István: Lajtha László zenetudományos munkássága. Bibl. összefoglalás. Magyar Zene VIII. (1967) 1. sz. 65—70.

[19] Bruce Pattison: Literature and Music. Idézi Szegedy Maszák Mihály: Az irodalom és a zene párhuzamos vizsgálatáról. Helikon XIV. (1968) 4. sz. 437.

[20] V. Z. [Lévay József] Vajda János, Budapesti Szemle 87. kötet, 235. sz. 38.

[21] Szuromi Lajos: Kettős ritmus Vajda János verseiben. Studia Litt. VIII. Debrecen (1970) 15.

[22] Lévay József i. h. 19.

figyelik éberen, mert ezeknek zenéje sikerül legjobban. De emellett a nyugateurópai s az ógörög verssoroktól sem fordulnak el komponistáink, ha ezeknek hangvétele elég közvetlen. Általában azonban a legjobban sikerülnek a „hangsúlyos" versek zenei áttételei. Petőfi verseinek ugyan Négyesy László megállapítása szerint háromnegyed része időmértékes, de a vendégformák nem akadályozzák meg bőséges zenei ikerágaik kibimbózását. A sokat emlegetett anapesztikus verse, a *Szeptember végén* ugyan megjelent 15 különféle zenével párosulva, de egyik sem méltó Petőfihez. Ha több népies jellegű, hangsúlyos ritmizálású verset vallhatna magáénak Vajda, több muzsika kapcsolódott volna reflexiókban bőséges, bölcseleti tartalomban gazdag lírájához.

Vajda poézise nem vonz meghatározott zenei stílust. Egy adott vers a legkülönbözőbb korok stílusával s muzsikájával harmonizálhat. Jó példa erre Sztravinszkij Zsoltárszimfóniája, melyben a 39, 40. és 150. zsoltártextus egyesül nem antikizáló, hanem nagyon is korszerű zenével. Vajda verseire elképzelhetünk népies intonációjú melódiát is, s ennek az sem mond ellent, ha idáig ilyenforma alig keletkezett. A romantika húrjait pengető borongós hangulatú zenei portrék talán leghívebben tolmácsolják a végtelenség, a halál, a halhatatlanság gondolatából táplálkozó verseit. A zeneszerző kezében a költői szöveg általában kiindulási alap, melyből ő kiérzi a benne rejtőző ősmelódiát. Általában a komponisták olyan verseket telítenek meg zenéjük árjával, melyeknek ritmusában már teljes dallam rejtőzik. Pl. Goethe deklamációját Reichardt dalaiból ismerjük meg, ki úgyszólván Goethe diktálása után kottázta le Liedjeit olyan szövegekre, amelyeket Goethe bizonyos esetekben maga is ellátott zenei jelzésekkel.[23]

Zeneszerzőink általában vagy a legkimagaslóbb klasszikusaink: Petőfi, Csokonai, Ady, József Attila verseit dallamosítják, vagy pedig baráti körük tagjainak poémáira vetik tekintetüket. Így pl. Mosonyi Mihály, Erkel Ferenc zeneszerzők költőkortársaik közül nem Csokonai, Vörösmarty stb., hanem Komócsy József, Balogh Zoltán, Tóth Kálmán verseinek emeltek zenei obeliszket, Farkas Ferenc pedig Csanádi Imre, Dalos László, Donászy Magda, Gombos Imre, Hajnal Anna, Keleti Artúr, Samu János, Takáts Gyula verseit foglalja zenéjébe.

A Vajda 15 versét bekeretező 22 zenemű mégsem jelentéktelen eredmény. Javarészük zongorakíséretes műdal, akad köztük melodráma, egy vegyes- és öt férfikari mű is, melynek összessége ugyan nem képviseli maradéktalanul, teljes egészében a költő gazdag érzelmi világát, de jelentéktelennek sem minősíthető. Opera, oratórium, kantáta eddig még nem keletkezett versei nyomán. Vajdának egy ízben ugyan kijelentette Liszt Ferenc 1856 augusztusában, hogy örömmel komponálna operát, ha kapna költőinktől a magyar történelemből merített, erre alkalmas szöveget.[24] De ez a terve nem valósult meg.

[23] Szegedy Maszák Mihály i. h. 435.
[24] Hir. Hölgyfutár 1856. aug. 28.

Ártor és Ida
Borody Béla melodráma zg. Rózsavölgyi k. 1907 körül.

Az üstökös
Reinitz Béla én. zg. A Halottak énekelnek c. dalfüzetben. Szerző k. Wien 1943.

Egyszer megölelni (Gina emlékére XIII.)
Angyal Armand én. zg. A Dalaim c. füzetben 19. sz. Szerző k. op. 51. 1899.

Emléksorok
1. Farkas Ferenc vkar. Zeneműkiadó 1962, (lemezszám 4058). Közölte ugyanezt még a Magyar Zene c. folyóirat III. (1962) 2. sz. 101—2. 2. Sugár Rezső fkar. A Búcsúhangok c. füzetben. Zeneműkiadó, 1965.

Én nekem már nem fáj semmi (Gina emlékére XXVI.)
Orczy Bódog én. zg. Langer János Magyar dalok c. füzetében. Pest 1965.

Harminc év múlva
Reinitz Béla én. zg. A Halottak énekelnek c. kottakiadványban. Szerző k. Wien 1943.

Húsz év múlva
1. Klacskó Béla fkar. Apollo c. zeneműfolyóirat, 1927. 119. f. 585 sz.
2. Reinitz Béla én. zg. A Halottak énekelnek c. kottakiadványban, majd II. kiadása a Dalok c. füzetben. Zeneműkiadó 1956. Kodály Zoltán előszavával.
3. Vikár Sándor én. zg. Nyíregyháza. Kéz. 1940.
4. Szőnyi Erzsébet én. zg. Kéz. 1945.
5. Mikó István: 2 én. 2 gitár-kísérettel. Kéz. 1968.

Liszt Ferenchez
Doppler Ferenc kórusa. Említi a Hölgyfutár 1856. aug. 13. Foglalkozik vele a Vajda János kritikai kiadás 1969. I. köt. 477—478.

Mikor a nap süt az égen
Sonkoly István vkar, 1928. Kéz.

Mint egy szép halott
Hajdú Mihály én. zg. Kéz. 1934. Említi a Magyar Zeneművek jegyzéke 1920—1941. Közli a Magyar Zenei Szemle (1942) 10. sz. 259.

Nádas tavon
Lisznyai Szabó Gábor én. zg. Kéz. (1938) Említi a Magyar Zeneművek jegyzéke uo.

Nem bírok már! (Panaszok II.)
Angyal Armand én. zg. a Panaszok c. dalfüzetben, opusz 51, 23. sz. 1899.

Sugalmas, rejtelmes éjjel (Panaszok III.)
Angyal Armand én. zg. uo.

Szegény öreg koldus (Gina emlékére X.)
1. Angyal Armand én. zg. Megjelent Hoos: Eredeti Magyar Daltár c. kiadványban. 74. sz. Déva 1887.
2. Reinitz Béla én. zg. A Halottak énekelnek c. kottakiadványban.
Szerző k. Wien, 1943.
3. Bánhalmi György én. zg. Kéz. 1949.

Vadászdal
Szentirmay Elemér (családi nevén Németh János) fkar. Megj. Goll János: Apollo c. zeneműfolyóiratában, VI. 1898. 236 sz. II. kiadása Révfy Géza: Új férfikarok zsebkönyve I. kötetében, 104. sz. Rozsnyai kiad. 1911.

Nem sikerült adatokat szereznünk Köveskuti Jenő és Deésy Alfréd karmester Vajda-dalairól. Deésy szerzeménye bemutatásra került Nagyváradon 1908. szeptember 27-én, a Holnap irodalmi ünnepén. Az előadó Asszonyi László volt, a váradi színház akkori művésze. Sajnos, sem a váradi lapok, sem pedig a pestiek nem szólnak arról, hogy melyik Vajda-vers hangzott el megzenésítésben (Vö. Ünnepség Vajda János emlékére. Nagyvárad XXVIII. évf. 1908, 225. sz. szeptember 29.) Dési—Deésy Alfréd személyéről, zeneszerzői és filmrendezői működéséről l. Borbély Sándor: Juhász Gyula Atalantája Debrecenben, ItK. 1964. 493.

Rövidítések jegyzéke

én. zg. ének zongorakísérettel
vkar = vegyeskar
fkar = férfikar

Ha nincs megemlítve a kiadvány megjelenésének helye, Budapest értendő.

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM, DEBRECEN
STUDIA LITTERARIA X. 1972. KÖZLEMÉNYEK 95—137.

Demény János

GULYÁS PÁL LEVELEI

Gulyás Pál 28 levele egy világháborús években folyt levelezés *egyik* oldala. Nyomban hozzá kell tenni: *egyedül fontos* oldala. A másik oldal majdnem teljesen érdektelen. Ami belőle e levelek megértéséhez tartozik, adalékaival jegyzetekbe utalt, lényegében pedig rövid előszóba sűríthető.

E levelek 1941 nyarától 1944 elejéig négy esztendőt fognak át.* Levelezésünk kezdetén jómagam 26 éves voltam, Gulyás Pál pedig 42. Lezáródásakor még nem értem el harmincadik esztendőmet, Gulyás Pál pedig nemsokára meghalt.

Az irodalomtörténet számon tartja a nagy idők nagy halottait. Ez idő tájt minden évadra esett egy-egy emlékezetes temetés: az 1940/1941 szezonvég nyarán Babits Mihály távozott el, a következő évad derekán a *debreceni* Oláh Gábor; az 1942/1943 évad elején Móricz Zsigmond halt meg, de 1943/1944 derekán is sor került a *debreceni* Nagy Andrásra, Gulyás egyik kedves emberére. Végül maga Gulyás is a debreceni temetőbe költözött még ennek az évadnak tavaszán.

Bizonyos, hogy a sor elején álló Babits halála volt az egész magyar irodalmi életet alapjaiban megrendítő esemény. Babits örökét ekkor a *Nyugat* élére kerülő Illyés Gyula vette át, aki a régi emblémával, régi formátumban szerkesztett lapot *Magyar Csillag* címmel vezette 1941. október 1-től 1944. április 1-ig — a német megszállást követő betiltásig.

Az itt közölt Gulyás-leveleknek az ad irodalomtörténeti fontosságot, hogy pontosan ezzel a Magyar Csillag-érával esnek egybe, amikor Gulyás — a honi irodalmi élet fordulóján — a maga küldetésére ébredt és szenvedélyes irodalomszervező tevékenységet folytatott. Hogy ez a küzdelem (a sokszor csak budapestinek érzett Magyar Csillaggal szemben, de mindig egy egész, tájegységeket is magába fogadó Magyar Csillagért) miképpen zajlott le, annak elemző ismertetése meghaladja e dokumentáció keretét. Összefoglaló képet Németh László

* Esztendők szerint tagolva számuk így alakul: 1941-ben 13, 1942-ben 10, 1943-ban 4, 1944-ben 1 levél. Évadok szerint csoportosítva: 1940/1941 végéről 3, 1941/1942-ből 17, 1942/1943-ból 6, 1943/1944-ből 2 levél.

egyik utóbbi idevágó tanulmányában olvashattunk erről, éppen attól az írótól, akinek nevében e levelezés folyt.** Többet és mást mi sem mondhatunk.

Gulyás Pállal való kapcsolatom történeti előzményeit azonban a harmincas évek közepétől kell számítani: innen indultak — húszesztendős koromban — azok az írói próbálkozásaim, amelyek protestáns létemre sajátságos módon katolikus térben zajlottak le: 1935 decembere és 1941 augusztusa közt a Vigiliában írtam különböző cikkeket, 20—26 éves korom felfedező lázának jellemző dokumentumaiként. 1938 decembere és 1940 szeptembere közt e lapban jelentek meg a *Fehér Buda* címen összefoglalt, nem sokkal később már egészében és részleteiben, formájában és tartalmában elavultnak érzett, de akkor „világmegváltó" magyarság-koncepcióm bölcseleti fejtegetései. („Fehér Buda" — ez a cím egy délszláv ballada eszmei mondanivalóit összegezi; a „fehér" itt végsősorban Ady szín-szimbolikájára utal, a „Jövendő fehérei" ködben úszó ideáljaira.*) E magyarság-koncepció lényegében szintézis szeretett volna lenni olyan „kibékíthetetlen" alkotók között, mint Prohászka és Ady, Babits és Szabó Dezső, Szekfű Gyula és Németh László, — példaképp állítva eléjük Bartók Béla és Kodály Zoltán szintén ellentétes, de közös alapon nyugvó (egy kelet-európai magyarságban és egy középkori népiségben gyökerező) szintézisét. Prohászka emlékét ez idő tájt úgy tiszteltem, ahogy később — a hatvanas évek elején — tisztelni lehetett XXIII. János pápa békesség-óhajtását. A könyv szellemi érettségének foka persze — ahogy ma látom — a XVI. századbeli vallásháborúk légkörét idézi. Mindenesetre 1942-re a legrosszabb közérzettel vonultam vissza az irodalmi élettől és semmit sem publikáltam többé fővárosi lapokban. (Néhány írásom a pécsi Sorsunkban jelent meg.) Szenvedélyes útkeresésem ez idő tájt egybeesett Gulyás Pál irodalomszervezési törekvéseivel. Ebben látom levélbeli találkozásunk sorsszerűségét, ujjongó hevességét. — 1939 őszétől 1941 őszéig katona voltam Pécsett; ebben a „holt" térben új szellemi kapcsolatok előkészítésével szerettem volna megalapozni irodalmi kibontakozásom békés időkre szánt új fejezetét. Mindeddig csak Molnár Antal zenetudóssal, Bartók és Kodály zenéjének nagy értőjével leveleztem. Hozzá írt egyik levelemben említem, hogy cikket olvasok a Vigiliában (Vajda Endre: *A Kalevala és a magyarság*, a lap 1941 márciusi számában), amely Gulyás Pál tanulmányára figyelmeztet. Jól emlékezem: Molnár professzor biztatására fordultam ekkor Gulyáshoz. Ezzel indult a kapcsolatunk — a Kalevala jegyében.

E levelekből kitűnik, hogy Gulyás Pál ösztönzésére vettem fel a kapcsolatot Hamvas Béla filozófussal és Földessy Gyula irodalomtörténésszel — a jeles Ady-kutatóval. Hamvassal a jó viszony 1947-ben megszakadt, Földessyvel jóformán 1964-ben bekövetkezett haláláig tartott. E két különös alkatú ember

** Németh László: *Debrecen költője*. Alföld XX/11, 52—57 (1969 november).
* Németh László kritikáját e könyvről a 10. sz. jegyzet tartalmazza.

emléke úgy él bennem, mint Gulyás ellentétekben feszülő lényének két meghatározó véglete: egy irrealitásokban táncoló metafizikus láng és egy masszív szociális erő. De az igazi kapcsolat, a valóban „közös nyelv" Gulyás és köztem Németh László volt. A nagyságrendre utaló célzások udvarias mellőzésével új levelező társam naív ujjongással fedezte fel bennem a Németh Lászlóval közös vonásokat. Hallgatólagos „szakításom" is Gulyással Németh László miatt történt: akkor veszi fel — elvaduló időkben — a kapcsolatot a Vigiliával, amikor abban Németh Lászlót denunciálják. Amikor megszakítottam velük minden érintkezést.*

Félévi szünet után Gulyás töri meg a csendet, egy „Demény" név bukkan fel valahol a csatamezőn, kósza újsághírekből ismét eszébejutok, barátságunk új lángra lobban és gyönyörűen ég tovább.

Sor került személyes találkozásra is. 1943. május 30-án ismerkedtem meg vele Földessy Gyula rózsadombi otthonában, ez alkalommal találkoztam Németh Lászlóval is első ízben. Gulyást meghívták egy ünnepi estre Budapestre, ennek köszönhettem ezt a találkozást. De úgy éreztem, Gulyás egyénisége ez alkalommal — Földessyéknél — idegen maradt előttem, párbeszéd sehogy sem alakult ki köztünk. Társalgási modorában volt valami cikázó, megfoghatatlan, ami zavart, ingerelt. Németh László szabatosan, szépen artikuláló, halk tagolású beszéde mellett Gulyásnak ez a tulajdonsága csak fokozottabban érvényesült.

Másnap este azonban, az Operaházban rendezett ünnepségen, amikor két versét szavalta el, döbbenten ismertem fel benne — a tegnapi vézna, furcsa kis emberben — az óriást. Gyönyörűen szavalt. A *Repül, repül a gyermekem* előadásában mintha szárnyai nőttek volna. *A viharzó diófa* harsány strófáinak — táltosigéinek — bűvölő erejétől valósággal megbabonázva hallgattam őt. Éreztem, hogy most találkozom vele igazán. — A következő nap (vagy napok egyikén) a rádióban viaszlemezről hallhattam a műsor egyes számait, s ekkor — az időben eltávolodóban — mintegy álomképekben még egyszer átviharzott bennem Gulyás Pál barátom költői hangja, éterikus lényének szárnyaló üzenete.

* Erről bővebben a 43. sz. jegyzetben olvashatunk.

[Levelezőlap] *1.*

Ngs.
Dr. Demény János
hdp. őrm. úr
Pécs
Nagyállomás
Ujvendégszoba 5.

941. VII. 17.

Mélyen tisztelt Uram, — most el-elkalandozom Debrecentől. A postám ilyenkor halomra gyűlik, bedobják az ajtómon. Elnézést kérek, ha elkésve válaszolok soraira.

A *Válasz 1937. ápr-i számában* írtam először a Kalevaláról. Különlenyomata már csak magánhelyeken található. Nekem sincs elküldhető példányom.[1] A Nyugat persze (l. Illyés Magyarok-ját) mint kuriózumot kezeli a kérdést,[2] így siklatták mellékvágányra annak idején a *Németh Lászlóról* szóló, összefoglaló, új magyar irodalmat mérlegelő esszémet (Prot. Szemle, 1932. jún.). Voltaképp félre se siklatták: agyonhallgatták.[3] Persze arra van papír, hogy Gellért Oszkárt mint II. Balassa Bálintot tüntessék fel (l. Nyugat, Könyvről Könyvre, 1933. dec. 16. — S most külön is: Babits: Két háború között.). — Ez az oka, hogy *a Vipunen—Ady-párhuzam* csak mellékvágányokon bújkálva jelent meg itt-ott: Németh László privátlakásán s egy felvidéki lap rossz, minősíthetetlen szedésében (hiányokkal, félreértésekkel): Új Élet, 1940. Kassa, — *„Ady szobra elé"*. Különben a „Tiszántúl" c. lap ezt a Kalevala-Ady-verset lehozta nemrég Debrecenben, — egy Árkádia-Debrecen ciklus keretén belül. Félretettem a szedést, — s a buta nyomdász egyszer csak beolvasztotta...[5]

[1] A tanulmány címe: *Út a Kalevalához.* Válasz IV/195—219. (1937. ápr.) Különnyomatát nem sokkal később mégis megküldte. (Lásd: 3. sz. lev.)

[2] „...Egyik költő-barátom a Kalevaláról írt meggondolkoztató tanulmánya, a Kalevaláért való szép lelkesedése közben hirtelen egy magyarság-, sőt világmentő vallást alapít, a finnséget..." Illyés Gyula: *Magyarok. Naplójegyzetek.* Ny. kiad. 1940., 363—4. l.

[3] A „mellékvágányra siklatott", illetve „agyonhallgatott" tanulmány eszmei mondanivalója, amelyet a 6. sz. levél is idéz, így hangzik: „...Én Németh Lászlóban az ifjú magyarság új orientációját látom... Az Ady-korszak démoni hadjárata és önmagát megsemmisítő elragadtatása után egy új egyensúly követelte jogát ember és természet között. A Németh-mű ennek az új egyensúlynak teherpróbája... Az ifjúság volt ez a pályafutás, de a szó legnemesebb értelmében: egy felfokozott magyar ifjúság..." Gulyás Pál: *Németh László.* Prot. Szle XLI/6, 375—388. (1932. jún.)

[4] A kötet pontos címe: *Írók két háború közt.* (Ny. én.) Gellért Oszkárról három tanulmányát fűzte egységbe Babits, *A Nyugat költője* címmel, 1928, 1926 és 1933-ból (81—95. l.); Gulyás Pálról az 1934-ből keltezett *Irodalmi cestino* című tanulmány szól (137—9. l.).

[5] *Ady szobra elé. „A jövendő fehéreinek".* — UjÉ IX/2, 71—72, (1940) és ACs 106—109. l. Dedikációja: Földessy Gyulának és a „jövendő fehérei"-nek. Kelte: 1939. febr. 17.

A Prot. Szemlében (talán tavalyelőtt) egy nagyobb tanulmányom olvasható: *Tíz év Ady nevében.* Ott is van Ady +Kalevala.[6] S egy pesti újságban, — a címe se jut most itt a kertben eszembe. Tavaly előtt talán: Natkó Gyulához[7] levelet intéztem az Ady-szoborakció tárgyában. (Ő esetleg előadná azt az újságot.)

Mindezek alagutakon bújkálnak. Lehet, egy különlenyomatban mégis közzéadom. De elment a kedvem a betűktől. Irodalmi közszellemünk undorító. Buddha óriási árnyékához vágyom, a „pentaton" Nirvánába...

Sz. üdv.:
dr. Gulyás Pál
Bocskaykert
(Hajdú-m.)

Magyar Út-cikke szép, bátor. Rajta! Augias istállója új Herkulesekre vár...[8]

[6] *Tíz év Ady nevében.* [Tanulmány az Ady Társaságról.] Prot. Szle XLVIII/7, 348—359. (1939. júl.) — Az 1936-ban keletkezett cikk Kalevalára vonatkozó és az egész levelezést motiváló részlete: „...A Kalevala: a Minden Titkok Versei: objektiv síkban. Amit Ady nem tudott elérni, de ami felé legjobb perceiben vágyott s amitől a magyar dilemma — sajtó, politika, könyvkiadás — csillagtávolságba kergeti a kifejezést, az itt mind fókuszba gyűlik: a személytelen nagyság fókuszába. E felé kell haladnia Ady után a magyar irodalomnak." — A költő jelentőségét méltatva, a hármas (ősmagyar, nagyvárosi, prófetikus) jelleg közül az utóbbi világit élesen: „...Az Evangélium az a tér, amelyben az emberi fajok isteni csodája vérontás nélkül helyezkedhetik el..." — A debreceni Ady Társaság működését is, Gulyás szerint, az determinálja: „...számára [ti. a Társaság számára] elképzelhetetlen immár egy esztétikai tér evangéliumi tér nélkül."

[7] Dr. Natkó Gyula jogtanácsos, 1940-ben a Debreceni Ifjúsági Egyesületek Szövetségének titkára, az Egyetemi Híradó munkatársa volt. 1960-ban erdészeti felügyelő, jelenleg Karancsberényben él. (Kemény G. Gábor szíves szóbeli közlése, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.)

[8] Demény János: *Veress Sándor szimfóniája Japánban.* MUt X/24, 3. (1941. jún. 25.)

[Levelezőlap] 2.
Ngs.
Dr. Demény János
író úr
Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13.

1941. VIII. 29.

Kedves Barátom, írásod igazi meglepetés volt.[9] Németh László valamelyik levelében beszámolt róla, most kezd derengeni.[10] A fiatalság minden lázа végigtombol a sorokon. „Az Idea hullámai." Még többször átolvasom, most csak az első benyomást közlöm.

Debrecenben én is összeszedek néhány tanulmányt, jelzendő, hogy van valami alkati hasonlóságunk. (Meg ne sértődj!) Németh László közös „rög-

[9] Demény János: *Fehér Buda. Az evangéliumi magyarság mítosza. (Sors-tanulmány)* Vig. én. 164 lap. — A könyv 1938. dec. és 1940. szept. közt közzétett 15 tanulmány különnyomata. (Egy 16. rész csak kötetben olvasható. Nb. a kötet valójában már 1939 szeptemberében megjelent, amikor több fejezet közlésére a lapban még nem került sor.) A sorozat 1939 szeptemberétől 7 alkalommal kizárólag Bartók és Kodály életművének méltatását tartalmazta. Ezek a fejezetek tk. visszavágásnak is felfoghatók arra a méltatlan támadásra, amit a MKult-ban 1937 nyarán intéztek Bartók és Kodály „kultusza", a magyar ifjúság „lélekmérgezése" ellen. A MKult *Tollheggyel* c. rovatának idevágó két anoním cikkét — a Vig-tól nyert akkori szóbeli értesülésem szerint — Nyisztor Zoltán írta. MKult XXIV/13—14, 47. (1937. júl. 5—20.) és XXIV/15—16, 94—95. (1937. aug. 5—20.) Teljes szövegét és a korabeli sajtóvita javát (Ignotus, Molnár Antal, Tóth Aladár cikkeit, Kodály sajtónyilatkozatát) közzétettem a *Bartók Béla pályája delelőjén. Teremtő évek — világhódító alkotások (1927—1940)* c. dokumentumgyűjteményben. *Zenetudományi Tanulmányok* (X. kötet) *Bartók Béla Emlékére.* Szerk. Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. Akadémiai Kiadó Bp. 1962., 614—624. lap.

[10] Németh László Gulyás Pálnak írt beszámolója ismeretlen. Ugyanerről a témáról azonban Németh László e sorok írójához is levelet intézett a címére küldött kötettel kapcsolatban. Ezt a levelet teljes terjedelmében közzétesszük; a levelet az Üllői úti Mária Terézia laktanyába címezték, a postabélyegző kelte 1940. márc. 7.

„Kedves Barátom, — köszönöm a könyvét, bár megvolt már nekem, egy barátom hozta el még a nyáron, mint furcsaságot, melyben rólam is szó esik. Én nem vitatkoztam vele, azt hitte volna, hogy a kielégített hiúságom enyhébb a szokásosnál Önnel szemben, de rögtön láttam, hogy ezt csakugyan olyan ember írta, aki »folytatni tud«. Kerestem is itt-ott az Ön nyomait, de általában nem sokat tudtak mondani: Magyarországon úgy látszik egymásról mit sem tudó fazekakban főzik a jövőt. Nem találkozni akartam Önnel, csak hallani egyet mást; — a találkozások csak szétmossák az olyanféle csillagképet, amilyenbe az alkotók műveivel, azaz legjobb részükkel, foglalkozó fiatal írók, mint Ön is, állítják össze »vátesz«-eiket. Az Ön könyve sokban az ifjúságomra emlékeztet: én is így rendeztem, olvasztottam, képeztem: néhány szívügyirómban az egész magyar sors és kultúrproblémát. Szeretem azt is, hogy belemegy a játékainkba — sokszor naivnak, fiatalosnak, a szkeptikust játszó álifjak szemében zöldnek is látszhat, — de ez a fiatalos jóhiszeműség hozzátartozik a szellem természetéhez s Önben az egész megragadására, feldolgozására, alakítására irányuló szenvedélyt takar. Arra persze rá kell majd jönnie, hogy a hegyek nem csak csúcsokból állnak, hanem még sokkal több hegylábból s a csúcs-eszmék közé alulról, órjási élmény, szenvedés, részmunka tömegekkel kell beékelnünk magunk. A stílust is jó lesz közelebb hozni önmagához; abban az igyekezetében, hogy a mesterekkel egy röptöt tartson — erőlködik, ahol az ő tapasztalt szárnyuk siklik. A hűség: mindenek iskolája. Volna persze megjegyzésem az Ön katolikus-koncepciójára is. Jellemző, hogy a katolicizmust s főleg a magyart, mi protestánsok kezdjük megtalálni és megteremteni. Erre szükség is van: európai és magyar okokból egyaránt. A protestantizmust két irányban kell folytatni: vissza gyökerei, a VII. Gergely prot.-kat.-szoc.-a felé és előre a felvilágosodáson át, a Dávid Ferenc útján. Ez csak látszólag ellentmondás. Egy nagy európai valláshoz jutunk így, egy kat. fölötti katholikumhoz, amelyet azonban (s itt térünk el) sosem foghat föl a mai megcsontosodott egyház. Rómával Róma ellen is, ha kell: Gulyás fogalmazta meg így a protestantizmus (vagy inkább prot.-kat.) útját. Hogy »prófétái« közül nem mindenkit tartok annak — vagy legalábbis igazinak —, azt tudja. Ásson a fundamentumokig; — bennem is. — Elnézését kérem, hogy erre a lapra valami idegen kézirat töredék került, nem vettem észre s másolni nem szeretek. — Szeretettel köszönti: Németh László."

eszménk". Sajnos, én is zenei analfabéta vagyok. De azért mély hatással volt rám Kodály. Bartókhoz kevesebb alkalmam volt. Viszont az analfabétaság nem zárja ki, hogy ne *hasson* ránk a zenei mű. Legfeljebb nem tudjuk *szétbontani*. Az analízis sokszor átok. „Ó vak szívű, hideg szemű barátok..."

Itt élek egy szőlőskertben. Egy analfabéta nénike mindennapos vendégem. Szőlőnk körül tesz-vesz. Mély katolikussága s puritán erkölcse, finom, ízléses társalgása: kész műveltség. Csak épp nem ír — nem olvas. S amit élőszó útján kapott fentről, a Hierarchia magasából, híven őrzi a kapott üzenetet. Még akkor is, ha a Hierarchia mosolyog magában. Eszményem, utópiám ez a nénike. Bizonyosan övé a mennyeknek országa. Egészen bizonyos!

N. László különben a közeli napokra ideígérkezett. Vagy én hozzá Budára szept. körül. Akkor könyvedet tüzetesebben megbeszéljük. Kérlek, adj életjelt magadról szabadságod lejárta után is. Sorsod érdekel.

Szeretettel köszönt barátod
az eszmében — Gulyás Pál

(A kertben levélpapírom sincs.
Majd máskor bővebben.)

[Feladó:] dr. Gulyás Pál,
Bocskaykert,
Hajdú-m.

Széles néptömegek (iparosok) számára egy olvasókönyvet szerkesztek (terv). Két — 1, *1 1/2* — órai leckében végig kellene őket vezetni néhány Kodály—Bartók felfedezésen. Egészen egyszerű, nagyvonalú megoldás kellene. Szuggesztív *összekötő* sorokkal. Ki lenne erre alkalmas? Vállalnád? Néhány oldalnyi terjedelem. Esetleg rövidítés szabadságával. 1½ óra időtartam.

3.

Nyomtatvány

Ngs.
Dr. Demény János
író úr
Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13.
[Utána: Mohács
Szentháromság-u. 44.]

[Három dedikáció Gulyás Pál
három különlenyomatához:]

(1) *Út a Kalevalához.* Különlenyomat a Válasz 1937 áprilisi számából.

[1] *Demény Jánosnak*
a vipuneni lét nevében —
941. VIII. 29. Gulyás Pál

(2) *Költők sorsa Debrecenben.* Különlenyomat a kassai Uj Élet 1939 május—szeptemberi számából.

[2] *Demény Jánosnak*
a föld és a lélek határán —
941. VIII. 29. Gulyás Pál

(3) *Der Genius in Debrecen.* Sonderabdruck aus der Zeitschrift „Ungarn" (Dezember 1940.)

[3] *Demény Jánosnak* —
Sziget-Debrecen, Gulyás Pál
1941. VIII. 29.

4.

[Levél]
Ngs.
Demény János dr.
író úr
Mohács
Szentháromság-u. 44.

F. a.: Gulyás Pál,
Debrecen, Dobozi-bérh. C/9.

1941. IX. 9. Kedd.
Debrecen, Dobozi-bérh. C/9.

Kedves Barátom, —

nagyon köszönöm, hogy bizol bennem. Bárcsak ne csalódnál! Mert a „szubsztancia" olyan csiga, amelyet egy világító-vak kozmikus erő pörget iszonyú ostorával. S a pörgés fordulatszáma, iránya — mindig rejtelem. Kérdés, pörgésed megfelel-e az enyémnek. Sokszor úgy érzem már, lankadó „csiga" vagyok. Valamikor hogy tudtam pörögni... De most naponta a szívemre teszem a kezemet: nincs-é baj bent?

Pedig, épp most tudnék *évekbe ringani,* ezzel a „felbomló" szívvel. Most jönnének meg a távolságok, amikor talán — kifelé megyek. A Te kiáltásod („Valaki utánam kiáltott") visszanézésre késztet. S Feléd nyújtom kezemet.

Csak engedd meg, hogy akadályaim mindennapos erdején túllegyek: 1) A múltkor már jelzett iparisk.-i olv. könyvem talán hét végére eljut a Magas Minisztériumba. Az a gyanúm, hogy — visszadobják. De *lelkiismeretemnek* dolgoztam elsősorban, nem a — Felső Fórumnak. 2) Móricz Zs.-nak egy nagyobb írást küldök, — a magyarság és németség kultúrkapcsolatáról, — a „keleti" író magatartása „nyugattal" szemben, ilyesmit. 3) „A Géniusz Debrecenben" c. nagyobb tanulmányomat lemásolom (rettenetes a másolás, de — nincs titkárom. Pénz...) És még 4) — 5) — 6) — — —

Szept. végére azonban megküldöm azt a levelet, amelyben a legőszintébben elmondom véleményemet írásodról, amely — leveled szerint — kissé már a múlté.

[A levél első oldalának szegélyén:]

A Kelet Népében — persze sajtóhibákkal és kihagyásokkal — három közleményem olvasható: *Debrecentől Bpestig és vissza.* (Verses riport az irodalmi decentralizációról.) Szép hegedűszóban sok mindent *jelez.*[11]

A „Professzor Csokonay" egy vastag sajtóhibáját, kérlek, javítsd ki: ott, ahol a Géniuszról és a „magas"-ról beszélek. (Most nincs nálam a Pr. Szemle, de itt van egy gépírásos másolat.)[12]

„Az a baj, hogy nem géniuszi értelemben magas és összetett. Nem úgy bonyolult, *mint a Géniusz és mint a Természet. Hanem úgy bonyolult,* mint egy — gép..."

Az aláhúzott rész *kimaradt,* — s a mondanivaló tótágast áll. Épp az ellenkező az igaz.

Őrizd meg továbbra is „frekvenciádat", — végy naponta friss zuhanyt, — a pórusokon engedd be a szabad természetet. S bárki indukáljon, — a *lelkiismereted* legyen a végső fórum.

Ebben a jegyben sírig barátod — az öreg Gulyás Pál.

U. i. I. Az Ady T. szegény, mint a templom egere. De a becsület útján jár. Nagy kiadványokat nem tervezhet. Sűrítsd a teret, — sűrítsd! Ezzel állj ellent a bestiális disznófejű Időnek! Írj egy sűrített, de egyszerű mondatra épített tanulmányt: Bartók—Kodály viszonya a magyar irodalomhoz. Mély-

[11] A KNépében megjelent cikksorozat teljes címe: *Debrecentől Budapestig és vissza. Verses riport az irodalmi decentralizációról, vagy a vidéki szellem nyomasztó hatása.* KNépe VII/11, 5—6. (1941. jún. 15.), VII/13, 8, (1941. júl. 15.) és VII/15, 10—11. (1941. aug. 15.)

[12] A *„Professzor Csokonay"* c. cikket — Gulyás Pálnak a debreceni Ady Társaság 1940. nov. 13-i Csokonai-emlékünnepélyén, a Kollégium dísztermében tartott előadását — Molnár Antal küldte meg címemre arra a hírre, hogy Gulyás Pállal levelező kapcsolatba léptem. Prot. Szle L/9, 305—310. (1941. szept.)

magyarság—mélyzene. Vagy: *Mélyirodalom és mélyzene.* (Amiről már írtál egyébként.)[13] Olyan terjedelem, mint a Géniusz Debr., ill. a *Költők sorsa D. (Kiadnánk!)*

U. i. II. Csak életjelt akartam adni egy pár sorban szept. végéig, — de egy örvény, *szíved örvénye,* — magához rántott... Vigyázz a *kombinációkra,* — legyen *szolid* az Ideák kötése... *Itt* vannak a veszélyek... A civilizáció veszélyei...

5.

[Levelezőlap]
Ngs.
Dr. Demjén János
író úr
Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13.

1941. X. 3.

Kedves Barátom, — kétféle pontosság van. Egy dátumszerű s egy evolúcionális. Én ez utóbbi szerint igazodom, különösen lelki ügyekben. Szept. végére ígértem a „kritikát", — s most okt. 3. A vérből jön elő a szó, a vér labirintusából. S mennyi minden akadályozza a szó tiszta felbukkanását! Válaszomat voltaképpen már régebben megkezdtem. *„Isten békéje a magyar irodalom felett. (Árkádia-Debrecen üzenetei.)"*[14] — c. a Magyar Csillag felszólítására egy nagyobb tanulmányt írok. Nem tudom, ott jelenik-é meg, a felszólításra *így* válaszolok. A „Fehér Buda" itt van kezemügyében s még az alkonyban is dereng tiszta fénye. Valahonnan egy szempontot kiragadva beleszőlek az előadásba, — vasárnap estig kiderül. Akkorára talán elvégzem a munkát, amelybe sok leírt sorom olvad át. „Leírt sor"? Mi ez?

Kiontott vér! A véreddel írj mindig, — vagy sehogy!

S ha elkopik, elfogy a véred idő előtt?

Az írás, a valódi, az Úrfelmutatás csodája. Osztódik, osztódik a vér — s mégsincs vége soha.

De csak in Christo, vagy in Buddha... („A név a csontról leesik.")

Oszd el hát magadat bátran, Barátom, a hűséges Természet és a hűtlen Emberiség küszöbén!

Szeretettel köszönt —
Gulyás Pál

A Tanú I-et figyelemmel kísérem. Anno 1932 kilószámra dobáltam szét Debrecenben... Valahol, egy zúgban, talán ráakadok.

[Feladó:] dr. Gulyás Pál, Debrecen
Dobozi-bérh. C/9.

[13] Demény János: *Mély magyarság a zenében.* MUt IX/15, 6. (1940. ápr. 11.)
[14] Az „Árkádia-Debrecen üzenetei" ismétlődő cím több G. P. jelű cikk fölött. Ez idő tájt verscímül is szolgált. További változatok: „Árkádia avarjából", „Árkádia húrjain", „Árkádia porain"...

6.

[Levelezőlap]
dr. Demjén János[15]
író úr
Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13.

1941. X. 12.

Kedves Barátom,

a Fehér Buda keresztül-kasul van jegyzetezve. A nyáron csupán impresszióm volt róla. Most jön az expresszió. *„Az Ideák kapcsolása"* c. nyílt levelet intézek Hozzád. Illyéshez hasonlóképpen nyílt levelet írtam s ő már el is olvasta.[16] *„Isten békéje a magyar irodalom felett"* — ez a főcím. Alcímek: 1) *Hádesz csillaga alatt;* 2) *A Láthatatlan Egyház nyomában.*[17] Illyés nem érti, amerre a gondolat suhan. Az az ötletem támadt, hogy Hozzád fordulok, kérve Téged, — magyarázd meg neki.

Könyved meglepetés, napjaimnak szép fordulója. Ha ismered N. L.-tanulmányomat (Prot. Szemle, 1932. jún.), a befejezésére gondolj: „Egy felfokozott magyar ifjúság..."[18] A Tied ilyen. S ha N. L.-hoz kapcsolódik is (itt-ott belőle indul is ki), — mégis: *szuverén ifjúság*. Ezért értékes. Vannak megtalált nagy pillanatok, amelyeket nem szabad többé elbocsátani: „Isten pénze"![19]

Te se engedd el a Te nagy ifjúságodat! Ásd, ásd, mélyítsd, s továbbra is tiszta hittel, hittel, hittel.

No de nem vágok soraim elé. Mikorra érkezik a levelem? Talán a jövő hét végére kész leszek. (Tele vagyok akadállyal, — s hosszúra nyúlik már az árnyam.)

Igaz szeretettel: G. Pál

[Feladó:] Gulyás Pál, Debrecen,
Dobozi-bérh. C/9.

(Ngs., Tek. → ilyen címet ne használjunk.
N. L.-val ebben állapodtunk meg.)

[15] Amikor ebben a levelében is elírja nevemet, figyelmeztettem őt erre a tévedésére. Különös, hogy a címére küldött, ekkor tanulmányozott kötetemhez írt egyik széljegyzetben is felbukkan így a nevem: *Demjén kriticizmusa!* — aláhúzva, a kötet 48. lapján.

[16] „Az Ideák kapcsolása" c. nyílt levelet sajnos nem írta meg. Csak szándéka maradt.

[17] Ezt a tanulmányát majd a 24. sz. levele különnyomat-mellékleteként küldi meg nekem (és még néhány továbbítandó példányban, egyet a 25. sz. levél gazdag különnyomat-anyagában is). Eredeti megjelenési helye: Új Magyar Museum I. k. 2. füzetében 215—223. l. (1942)

[18] Lásd az 1. sz. levélhez tartozó 3) jegyzetet.

[19] „Isten pénze" — utalás Németh László *Magyarság és Európa* c. kötetének I. fejezetére, amely ezt a címet viseli. (Franklin kiad., Bp. 1935. 137 lap.)

7.

[Levelezőlap]

dr. *Demény* János
író úr
Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13.

941. X. 17.
Péntek.[20]

Kedves Barátom,

az iskolába rohanok. Én is rohanva rögzítem a pillanatot, a szállót. Bocsáss meg a név-elírásért! Oka: nem betűt betűre olvasunk, hanem egy summában kapjuk fel a szót. „Demjén" — ez volt raktáron az agyamban. S ez asszimilálta az újat.

Egy szatirikus és egy komoly íráson dolgozom. Mindkettő összefügg Hozzád intézendő válaszommal, a herkulesi feladat vállalásával.

Közben — az iskolát nem is említve, heti 24 óra! — előadás: H.-hadházon holnap este Földi Jánosról. S egy kis szüret, keserves eredmény... Biciklizés az őszi országúton! Őszi fény!

Röviden: A Pax Hungarica tetszik.[21] A „zseniális"-t elengedem. Illyésnél is, noha nem — irigységből. Nagy szó ez: mély, *parziváli* gonddal használandó! Az ifjúság üde idea-kapcsolásai után immár árkok ásandók a fogalmakban. Erre is megvan a képességed. Ady *és* Babits, à la Bartók és Kodály... Vigyázat! Ady: szuverén. Babits: miniszter.

Köszönöm ragaszkodásodat. De vigyázz! „Leprás" vagyok. Majd megtudod egy-két hét múlva. A M. Csillaggal viszonyom bizonytalan. Nem bírok *lakáj* lenni... Menekülj![22]

(L. az első lev. lapomat!)

Szeretettel G. Pál

[Feladó:] Gulyás Pál, Debrecen,
Dobozi-bérh. C/9.

[20] E levele keltét megelőző napon, az okt. 16-án kelt levelében, említ meg engem Földessy Gyulának, az őt jellemző lelkes túlzással: „...S még egy nagyon érdekes fiatalemberrel kell »leszámolni« (ne gondolj rosszra!): *Demény János*. Budán lakik! Szeretném, ha megismernéd. Nagyon művelt. S tele hittel." — A „Budán lakik" kitétel nagyon menthető elírás: ez idő tájt leveleimet „Buda" keltezéssel kezdtem, függetlenül attól, hogy Pesten laktam.

[21] *Pax Hungarica* címmel a *Fehér Buda* tanulmánysorozatot követő második sorozatot terveztem a Vigiliában. Az első idevágó írás 1940, a második pedig 1941 húsvétján jelent meg. Vig VI/4, 180—185. (1940. ápr.) és VII/4, 123—127. (1941. ápr.) — A *Pax Hungarica III* 1942 húsvétjára készült, Cs. Szabó Lászlóról és Gulyás Pálról szólt. Ez volt az első és egyben az utolsó cikkem, amelyet a Vigilia szerkesztősége nem fogadott el.

[22] A MCs-gal való viszonya mégis kedvezőbben alakult. A lap három évfolyamában (1942 és 1944 közt) — egy Schiller-műfordításon és egy Oláh Gáborról szóló tanulmányon kívül — Gulyás Pál 18 versét tették közzé. Futó áttekintésül: 1942. február 1-én *két vers*, augusztus 1-én *emlékezés*, december 15-én *tíz vers*, 1943. február 15-én *két vers*, május 1-én *műfordítás*, szeptember 1-én *két vers*, október 15-én *egy vers*, 1944. február 15-én a *Váradi rekviem* c. vers Nagy András emlékére s ezt követi Nagy Andrástól három posztumusz vers.

8.

[Levelezőlap]

dr. Demény János
író úr
Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13.

1941. X. 20.

Kedves Barátom,

három leveled egyszerre érkezett. Du. kaptam meg. De. iskola. Azelőtti nap vidéki kirándulás. Az esti országúton bicikliztem végig, zúgó fák között. Szép, rejtelmes a hirtelen leboruló sötétség: „az útakra borult a sötétség..." (Homéros!)

Egy nagy paksamétát kezdtem összeállítani, de több vendég megakadályozott. Kár, hogy telegramm-stílusom félreértést okozott a Bartók—Kodály—Ady—Babits-metaforaláncolatban. Igazad van Neked, — Te Ideálod lámpáját lebegteted a fogalmak felett. S így is kell. Légy a nagy Híd!

Elsősorban az volt a célom, hogy védjelek, figyelmeztesselek: *velem* ne indulj! A M. Cs.-körökben nem szeretnek. *Én kibírom,* — jól érzem magamat az őszi levegőben.* De nincs jogom *mást* magammal rántani...

Egy régi levélből (valaki ezt írta egyszer, — elvi hang!): „Apropó! a jövő. Láttad....-ban M. cikkét? Nem hiszem, hogy az utókor igazságosabban ítéljen rólam. Az irodalom: szó; azaz csalás, vagy a legjobb esetben látszat, — s én túl biztosan érzéseim tisztaságában olyan látszatokba lovagoltam be, amelyek elmarasztalnak. Mennyivel okosabbak, akik érzéseiket is költik, s emberségüket éppúgy kalkulálják, mint rímeiket. Egy B.-nak, I.-nek ez az előnye velem szemben. Ők nemeseknek fognak látszani, mert annak láttatják maguk!"[23]

Itt kezdődik az élet szakadéka, a Cháosz. Az alibi Cháosza. Szép, aki az Ideál lámpáját az ily szakadék fölött lengeti s csak az egekbe néz. De néha lépni kell, — s a csapdák mélyek.

Üdv. G. Pál.

*Vállalom a végső, a *totális* Megsemmisülést. Nem kell ún. jómodor. Semmi „modor" és semmi „modortalanság". A végzet leütő tiszta hangja... Ahogy a felhők dörögnek.

[Feladó:] Gulyás Pál
Debrecen, Dobozi-bérh. C/9.

[23] Németh László leveléből vett idézet, amely Babitsra és Illyésre utal. A Gulyás Pálnak írt levél teljes szövegéből kideríthető lenne, kinek a cikkéről van szó.

9.

[Levelezőlap]

dr. Demény János
író úr
Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13.

1941. X. 24.
Este 10—11.[24]

Kedves Barátom,

nagyon jól esett újabb leveled. Itt vagyok a főpostán. Köz-tollam csikorog. Nemsoká az őszi éjszaka homályai suhannak rám, ha kilépek ebből az állami fényből. A temető felé lakom, — ide egy jó félóra.

[24] E levéllel egyidejűleg Gulyás Pál levelet írt Földessy Gyulának is, amelyben lelkes egyéniségére jellemző idealizált megvilágításba helyez és elárulja terveit is velem, amelyekről hozzám írt leveleiben ennyire nyíltan sohasem beszélt. A levél idevágó részlete bizonyítja, hogy Gulyás Pál milyen eltökélten tört irodalompolitikája megvalósítására és mennyire kereste Budapesten is (főleg Budapesten) azokat a szálakat, amelyek segítségével a magyar irodalmi életet a debreceni példa szerint alakíthatná át. „...4—5 körül feltápászkodva, jöttem-mentem a szobában. Egyszer csak csenget a postás. Kedves, jó vendég, szellem alakban: a Te leveled. S egy fiatal emberé: Demény Jánosé, a Fehér Buda írójáé. »Hát ez miféle szerzet?« Ha jobban leszel, elküldöm Hozzád. Ne félj, nem kéregető! Úgy látom, rendezett viszonyok közt élő fiatalember. (Lakása: Bp., VI. Bajza-u. 55. IV. 13. — Dr. Demény János.) Most készül valami OTI-vizsgára, roppant keservek közt. Bartók—Kodály-rajongó. A Ngs. Asszony is bizonyára megértéssel beszélne vele. Ez a fiatalember »az evangéliumi magyarság mítoszát« szövögeti ábrándképül, — nagy tudása van, — egy újfajta N. László, — talán ábrándozóbb, de mégis tele töprengéssel, dialektikai éllel, hévvel, áradó temperamentum, — levelei után ítélve. *S a valóság?* Egy bizonyos: Gellért S. az egyik oldalon, — Demény János a másikon, — fölöttük mint öregbíró Földessy, — jobbján Gulyás P. — balján N. László. Mellettük Hamvas, Kerényi, Ottó F., — — — Lám, a Debr. Ady T. köre — kész. [...] — [...] *Másnap* (D.u. ½5.) — [...] Arra gondoltam, legyen egy budapesti »főtitkárunk« is. Ha *Deményt* el nem ragadja a Magyar Csillag, — úgy érzem, gerinces ember! —: ő sokat tehet az ügy érdekében. Kicsoda Demény? Egy Árkádia-üzenet megvilágítja a jövő héten. [...]..."

Megjegyzem, hogy Földessy Gyulával 1942 márciusától kezdve — leveleztem, amit nem sokkal később a személyes kapcsolat felvétele követett. Később Földessy otthonában ismertem meg Gulyás Pált és Németh Lászlót is.

Földessy felesége, Hermann Lula, zólyomi születésű magyar zongoraművésznő, a fővárosi Felsőbb Zeneiskola tanárnője volt. Bartók géniuszának régi (1903-ból datálható) tisztelője (†1955. szept. 12.)

Gellért Sándor (*1916. Debrecen) ez idő szerint Romániában élő magyar költő, Földessy egyik legtöbbre tartott fiatal költője volt, *A bál udvarában* c. verseskönyvét gyakran vette elő és felolvasott belőle.

Hamvas Béla filozófus az archaikus keleti kultúrákkal és a modern válságtannal („krizeológia") foglalkozott. Kerényi Károly világhírű ókortudós a „Sziget" gondolat útján jutott el Gulyás Pál szellemi körébe. Ottó Ferenc (*1904. okt. 26. Valkó) zeneszerző kapcsolatát Gulyással a publikált levélváltásból ismerjük.

Egy „Sziget-Debrecen" körnek alkotóit a 11. sz. levelében sorolja fel Gulyás. Ismert nevek mellett Kövendi Dénes és Nagy András nevével találkozunk.

A Sziklay Lászlónak írt 1939. ápr. 17-i levelében (publ. VI. szám) Gulyás az Ady Társaságban testet öltött „debreceni gondolatot" a nyíregyházi *Bessenyei Kör* és a kassai *Kazinczy Társaság* rokon gondolkozású közösségével triásszá bővítené. „Ha e három tudna *lényeges* barátságra lépni, a »vidéki gondolatot« nagy erővel lökhetné előre" — írja. Újabb nevek bukkannak elő: Sziklay László (*1912. jan. 9. Kassa) kívül Belohorszky Ferenc (*1905. jan. 1. Újvidék), Tóth Béla (*1908. jún. 15. Cigánd), Dobossy László (*1910. aug. 9. Vágfarkasd).

A jövő hét közepére okvetlenül eljuttatom a jelzett „paksamétát" Budára. Addig megszerkesztem Árkádia-Debr. III.-at is.

Most csak ennyit: a legnagyobb nyugalommal készülj a prózai vizsgára. Koncentráld a figyelmedet! S csak tarts ki Fehér Buda-víziód mellett! Minél jobban belemélyedek, annál jobban tetszik. Különösen az „alapérzés"-ből ne engedj!

Érthető, ha Babitsék, a *„Nyugat"*-ék nem reagáltak: Te ritka, szinte kivételes magasságban lebegsz a dolgok felett. A *synthesis* mindig igen ritka és mindig magánnyal jár.

Majd a jövő héten!

Szeretettel: G. Pál

A „jövendő fehére" — az Ady-prófécia — Benned inkarnálódott. El ne játszd! Vigyázz „Fehér Budára"!

[Feladó:] Gulyás Pál, Debrecen
Dobozi-bérh. C/9.

10.

[Levelezőlap]

dr. Demény János
író úr
Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13.

941. XI. 10.

Kedves Barátom, — ha látnál, megsajnálnál. S megbocsátanál. Az iskola robotja állandó bunkó gyanánt zuhog fejemre. Délután pihenek, — pompás az őszi táj feszálló homályában a délutáni szendergés. Az északi mítoszok nyílnak szét a láthatáron: Thór jön az erdőből a kalapáccsal... Midgárd... Hátuk mögött a Harmónia fantómja: Vejnemöjnen. Ilyen káprázatok között kapok új erőre. Akkor a fiamat tanítgatom. S mindig belevág episztolatervembe valami külső akarat, amely ellen alig tudok védekezni. Ma d.u. pl. azzal pihentem le d.u. 2—4. között, hogy megírom végre az episztolát. 4 körül csengetés. Két fiatal költő állít be. Szeretnék, ha verskötetük elé előszót írnék. Istenem, induló költők! Hiszen magam is folyton indulok! S két órán át hallgattam versüket. Közben magyaráztam tüdő-repedésig, hogy mily ellenállásokat kell legyőzni az igazi költőnek. Bírni a sírig és még azon is túl. Éles legyen a szemük, mint a Lyncaeusé. S legyenek vakok, mint Homéros.

Már-már postára vittem a számodra gyűjtögetett anyagot, midőn Németh L.-éktól üzenet jött, hogy okvetlenül várnak okt. 31—nov. 3. közt. Azt is megüzenték, szedjem össze tanulmányaimat, mert kiadják. Ez új fordulat elé állított. Az Illyéshez intézett episztolám[25] másolata most a Déri M. igazgatójánál van. Egy városi naptárt szerkeszt, abban jelenik meg mint debr.-i dokumentum. Mindezt rendezgetve készültem okt. végére Pestre. De jött egy másik üzenet. Vikár B. küldte: nov. 23-án d.e. 11-kor a Zeneakadémia Kamaratermében „Kalevala és a magyarság" c. 25 perces előadásra kért fel. Nov. 21-én estére (alkonyra) Némethéknél leszek, — kb. 3—4 napig. Akkorára összeszedem a restanciát. Remélem, találkozunk. Csak: az út elfáraszt s mire odaérek: nem én vagyok... A mély Magány oldja fel formám chaoszát...

Köszöni nagylelkű ragaszkodásodat a szegény roskatag — G. Pál

Bárcsak Veressel érintkezhetnék hetente s *aktive* tudnám a zenét. A balladák személyesen érdekelnének. A Kelet Népe 1938. szept. sz.-t figy. ajánlom![26]

11.

[Levelezőlap]

Dr. Demény János
író úr
Budapest
VI., Bajza-u. 15. IV. 13. (!)

941. XI. 27.

Kedves Barátom,

Pesten bolyongtam és Budán. Sajnálom, hogy nem láthattalak. Illyéssel is tárgyaltam vagy két óra hosszat. Szembenéztem a valóságokkal. Az az érzésem, hogy vannak „horizontális" látású emberek, — a mélység előttük bezárult. Ezeknek „madárnyelv" a mi nyelvünk. Pláne a — Tiéd. „Fehér Budá"-dról N. Lászlóval lelkesen tárgyaltam. Azt üzeni, szeretettel gondol vissza Rád, — csak belegabalyodott saját kifejezéseibe. Hallgatása nem közöny.[27]

[25] Az „episztola" megjelenését a 17. sz. jegyzet rögzíti. (Uj Magyar Museum I. k. 2. füzet, 1942.)

[26] Veress Sándor zeneszerző, zongoraművész és népzenekutató több, jelentős kompozíció tervével foglalkozott, ezekről számoltam be Gulyásnak. (Veress Sándor 1948 óta külföldön él, a berni egyetem zenetudományi fakultásának nyilvános rendes tanára.)

A figyelmembe ajánlott számban jelent meg Gulyás Pál *Három román népballada* c. tanulmánya, három ballada műfordításával. KNépe IV/9, 167—177. (1938. szept.)

[27] Németh Lászlótól leveleimre nem kaptam választ, erre vonatkozik az „üzenet".

A Te igazságod attól függ, mennyire *állsz ki* a jövőben „Fehér Buda" mellett. A *kiállás* fokozódó v. csökkenő mértéke dönti el sorsodat.

Szeretettel köszönt —
Gulyás Pál

Földessy Gyula (II., Tulipán-u. 18.) a Debr. Ady T. elnöke. Legjobb hívem. Rám hivatkozva keresd majd fel, — telefonja is van! — S beszélgess vele a közös tervekről.

·/·

Hamvas Bélával (Fővárosi Könyvtár tisztviselője) lépj érintkezésbe. S beszélj magával Illyéssel is. Nézz a lelkükbe. Egy „Sziget-Debrecen"-t szervezünk: N. L., Te, Hamvas, Kerényi, Földessy, Kövendi, Nagy András... Terád gondoltam, — ha túlleszel a vizsgákon, — Te tudnád legalkalmasabb módon kézben tartani a gyeplőt.

„Isten békéje" a Debr. Képes Kal.-ban jelenik meg. Elküldöm, mihelyt kész. S a *„Fehér Buda"* se marad el!

G. Pál

A *Fehér Budáról* Debr.-ben az év folyamán tartanál előadást?[28]

A címedet nem vittem magammal. S az utazás, az ide-oda vánszorgás egészen alélttá tett. A magány — a formám.

[Feladó:] dr. Gulyás Pál,
Debrecen, Dobozi-bérh. C/9.

[28] Erre az előadásra, mint annyi fel-felröppenő tervre, nem került sor.

12.

[Levelezőlap]

Dr. Demény János
író úr
Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13. .

941. XII. 14.

Kedves Barátom, este van. Most adtam fel egy csomó verset Illyésnek, akivel Pesten találkoztam. A Te kibékítő, áthidaló szavaid zenéje vezetett, amikor vele beszéltem. A Fehér Budáról legutóbb lelkesen beszéltem *Földessy Gyulának* is, aki kér, látogasd meg Budán, bizonyára közel van Hozzátok: *II., Tulipán-u. 18.* Előbb telefonon beszéld meg vele az időpontot, van telefonja. Nincs mindig otthon, — nem akarná, hogy hiába menj. Egy Fehér Budát légy sz. vinni neki.[29] S beszéljétek meg egy Ady-évkönyv témáját is. Jönne benne cikk Tőled, Németh L.-tól, Kerényitől, Hamvastól, tőlem s másoktól. Esetleg Debrecenben nyomnák. Mindenesetre forgassátok meg a témát. A *Pax Hungarica* az Új Élethez került. A szerkesztője Pesten lakik: *András Károly Bp., VIII., Rákóczi-út 29. II. 1.* A latin cím alá ( ) írtam: (Magyar béke). S a „zseniális" szót, melyet rám függesztettél, szerényebb jelzővel cseréltem fel: utólag bocsáss meg érte.[30]

Ha így se kellenék a M. Cs.-nak, akkor nyugodt lelkiismerettel sétálok át más zónába. Beszélj Magad is Illyéssel. Hivatkozz rám. Ő ugyan a Tiszántúl irodalmi közvetítését kérte tőlem a M. Cs. számára, de Te már — *tiszántúli* is vagy. Adj neki cikkeket, a Bartók—Kodályt add oda neki. A Nemzeti Bankhoz telefonálj be 8—10. között. Kérj tőle találkozót. Vagy a cikket én küldjem el neki?[31]

Majd bővebben a jövő héten!

Szeretettel — G. Pál

Ezek a versek majd *igazolják* szűkszavú levelezésemet. Konferenciák, s este, éjszaka — Múzsa... S a test: ingó sziget... Ugye megérted?

[Feladó:] Gulyás Pál, Debrecen,
Dobozi-bérh. C/9.

[29] A felsorolt tervek közül csak a Földessy-találkozó jött létre és sok év során igen értékes kapcsolatnak bizonyult.

[30] A 21. sz. jegyzetben említett *Pax Hungarica III*-ról van szó. A cikk végül sehol sem jelent meg, kéziratban maradt.

[31] Gulyás állhatatos ösztönzésére küldtem Illyésnek valami novella-féleséget; *Orákulumok* címmel foglaltam össze benne akkori szellemi irányítóim szerepköreit — köztük például Földessy Gyuláét is. Őrley István segédszerkesztő küldte vissza udvarias formulával. Mondanivalóimat még „gomolygó" állapotban találta.

13.

[Levelezőlap]

dr. Demény János
író úr
Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13.

941. XII. 31.

Kedves Barátom,

nagyon köszönöm, hogy rám gondoltál a Bartók—Kodály-tanulmánynál. A tervezett Ady-emlékkönyv csak akkor jöhet szóba, ha Földessy Gy. már Pesten lesz. Majd személyesen tárgyalhatsz vele. Szeretném, ha Hamvas Bélát is megismernéd (VIII., Reviczky-u. 1. Fővárosi Könyvtár). Vele is megbeszélnéd a tervet. „*A néppel és a nép fölött*"[32] — a Tiszántúl karácsonyi számában ez a cikkem kezedbe akadt? Nem tudom, mi van az Új Élettel, ahová elküldtem a cikkedet. A szerkesztő címét megadtam, — Te könnyebben beszélhetnél vele. A Magyar Cs.-nál van néhány reprezentáns versem. Most írtam Illyésnek, üzenje meg, közli-é. Szinte húmoros, hogy így kell reménykednem — X. és Y. lírai urak után... Ez az élet a magyar csillagon. De a többi csillagok is bizonyára ilyenek. Ebbe bele kell nyugodni.

A Magyar Élettel meg kellene ismerkedned. Közvetítselek? Pláne Bartók és Kodály: jó „kapukulcs" a portájukhoz. A Tiszántúlba is írnod kellene. Úgy terveztem, Pestre megyek a vakációban. Földessy fel is ajánlotta elárvult lakását. De nekifeküdtem irataim rendezésének, — Erdélyiék és Sinkáék, valamint Kodolányiék debreceni kirándulása lekötötte a megmaradt időt. Meg a Múzsa is meglátogatott váratlanul. Most egy nagyobb verset írok épp ily címmel: „*A Múzsához*". Összefoglalom benne az elveimet. Fehér Buda-féle elvek.[33] Nincs szebb, mint a — Patyolat üzenete. Ezt az üzenetet, a jövendő fehér lobogóját, ott kell lengetni nyárban-télben, déliverőn és viharban Fehér B. bástyáin.

Segítsük egymást 1942-ben: tartsuk közösen a zászlót!

Igaz szeretettel köszönt:
G. Pál

B.u.é.k.

Feladó:]
Gulyás Pál, Debrecen,
Dobozi-bérh. C/9.

[32] *A néppel és a nép fölött (Jegyzetek három népi költő verseihez)* — Karácsonyi elmélkedésében Gulyás Pál három népi költő — Sinka István, Erdélyi József és Gellért Sándor — egy-egy versén mutatja be, hogyan tör ezekben a költőkben a népi elem a népfölöttiségre: „»*A néppel és a nép fölött!*« — ez legyen hát az új jelszó. A népinek a nép fölé kell kerekednie, ha szabadon akarja népiönmagát. Nem azért kell népfölöttivé válnia, hogy eltaposса a népet, basáskodjon rajta, hanem hogy — felszabadítsa." Tűl I/226, 9—10. (1941. dec. 25.)

[33] *A múzsához* c. vers megjelent: MCs III/4, 212—213. (1943. febr. 15.) A verseskötetekben (ACs, VV) e cím alatt két verset találunk. *I. Csak egy rajz* — ez azonos a megjelent verssel, *II. Egy téli alkony emlékére* — ez új. E két vers, amely az ACs-ben a *Mythosok határán* c. ciklusban foglalt helyet, dátum nélküli; keletkezésük (legalábbis az első vers keletkezése) időpontjához a levél támpontot ad.

14.

[Levél]

942. I. 7. Szerda reggel

Kedves Barátom,

hadi papírra írok e hadi világban. Du. kezdődik az iskola is: 2—7. Ijesztő rágondolni. Mennyi elvégezni valóm lenne! A vakációt nem tudtam úgy felhasználni, ahogy terveztem. Igaz, írtam néhány összefoglaló verset (*„Öreg ingaóra"*, — *„Novemberi temetés"*),[34] de még többet akartam: tanulmányaim kötet alá rendezését, verseim elrendezését, néhány rádió-előadás legépelését. A „Tiszántúl" mozgalma akasztott meg. S itt járt a Turul-tábor. Köztük Sinka I., Erdélyi J. Ez utóbbi nálam is szállt meg. Érdekes és értékes egyéniség: hallatlan *nyelvösztön!* De Sinka se kutya!

Itt küldöm a „népire" vonatkozó felfogásomat.[35] A Tiszántúlban megtalálod, a karácsonyi számban. Kodolányi is ittjárt, volt nálam is. S most tudtam meg, hogy Illyés súlyos beteg: idegösszeroppanásban fekszik a Pajor-klinikán. Hiába tartotí „egyensúlyt" a verseiben, élete tempóját már nem tudta egyensúlyozni. Pedig ez fontosabb amannál. Goethe ennek volt a mestere. N. László szintén billeg, de — még bírja. Stílusa azonban, Kodolányi szerint, sokat romlott. A strapa árnyéka.

Itt vagyunk a stílusnál.

A Fehér Buda csupa lángoló, lelkes fiatalság. S ha „szellemtörténeti uszályok" csüngenek is ki a stílusból, a fiatalság tüze meggyújtja a szemináriumi csipkét. *A Fehér B. után azonban az „uszály"-nak végkép el kell tünnie.* Itt a „népi és népfölötti" nagy tanulsága:

Úgy írjunk „szellemtörténetet", hogy alig sziszegjen ki belőle a „szellem", a SZELLEM professzori szesszenete. A népmesékre, Petőfi kiskunsági dajkájának altatódalára gondolj közben. Építs katedrát, — mézeskalácsból.

Egyszerűség, egyszerűség!...

*

[34] Az *Öreg ingaóra* megjelent: MCs II/5, 269—270. (1942. máj. 1.) Verskötetben (ACs: 192—6). *A Kalevala népének* dedikációval, egy (utolsóelőtti) nyolcsoros strófával teljesebben, 1941. nov.-i keltezéssel. Az MCs publikációból hiányzó rész: ||Ha ez az óra megállna, | az én szívem állna meg: | mikor húzom vaskoloncát, | még a szívem is remeg. | A sötét éj csüng a láncán, | a nagy fekete kolonc | úgy libeg az órák táncán, | mint ahogy az éj bolyong... ||

A *Novemberi temetés* (ACs: 174—6, és VV: 377—81.) szinten két versre vonatkozik: *1. Itt a vers! 2. A föld és a vers.*

[35] *Itt küldöm a „népire" vonatkozó felfogásomat:* egy cikkem kéziratának javítgatása közben e levélben mondja el véleményét, ami a 32. sz. jegyzetben említett cikkéhez illeszkedik, annak kiegészítése, variánsa, az én esetemre való alkalmazása. A kézirat egy új *Bartók és Kodály* tanulmány Gulyás Pálnak dedikálva. A tanulmányt Gulyás javításai alapján átdolgoztam és ebben a változatban maradt fenn kéziratban maradt cikkeim között. A cikk jellemzéséül csak annyit, hogy ebben foglalkozom első ízben Bartók és Kodály jelentőségével Ady-centrikus formában. A cikk kelte: 1942 január. (Mivel az említett tanulmány szövege nyomtatásban nem jelent meg, a levélből kihagytuk Gulyás Pálnak az átdolgozásra vonatkozó megjegyzéseit. — *Szerk.*)

K. Barátom,

kb. ezek a megjegyzések a kifejezésre nézve. A tartalom előtt meghajlok. Ha úgy érzed, hogy nincs igazam, bocsáss meg. Magam is állandóan küzdök a kifejezés egyszerűsítéséért, magam is sok szemináriumi csipkét raktam a stílusra nem egyszer, régebben, — tehát tudom, mi a változás titka:

| ússz a puszták délibábja felé! |

Egyszerűen! egyszerűen!

Leveled egyéb momentumát, életed vallomását köszönöm. „A másik mester" bár dedikálva már karácsony óta itt van, de még nem olvastam. Így kettős lesz az érdeklődésem.

Most csak ennyit.

Episztolám nem marad el.

De magam is ingoványon járok. Illyésnél ott hever egy csomó versem. Ezeket vissza kellene szerezni. Légy sz. szólj be a nevemben Gellért Oszkárnak (telefonon): levelet írtam neki, hogy küldjék vissza, ha *nem kell,* — az Illyéshez küldött versanyagot. Egyúttal a Schiller-fordításomat is: Eszmény és élet.

Lehet, hogy megjön a válasz, de csak — lehet. (Gellért O.-ral nem voltam soha semmi irod.-i viszonyban. Gyanakodva tekintett rám folyton s én éppen nem iparkodtam — udvarolni őnyugatiságának. De Illyéssel már kezdtem összemelegedni... S a betegsége? Mi lesz a sorsa ezután? Isten tudja.)

A Magyar Életbe, K. Népébe és kapcsolt részeibe (Tiszántúl, Magyar Út) kell bevonulnunk, — gyere, várlak, — várlak, —

csak építsd fel magadat stílus szempontjából is. Lelked már fent van. Most a puszták felé! Haj regö rejtem!

Szeretettel: Gulyás Pál

Rohanok az iskolába, — sok egyéb teendő is vár még. Most ½11. Reggel ½6 óta Téged olvaslak — boncollak — — — De Rajtad tűnődök már nyár óta.

Most ez az elhányt írás ne tévesszen meg, — **régóta exponállak.**

[Levélboritékon:]

[Postabélyegző: Debrecen 942. jan. 7. 20.

dr. Demény János
író úr

F. a.: Gulyás Pál, Debrecen,
Dobozi-bérh. C/9.

Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13.

15.

[Levelezőlap]

dr. Demény János
író úr
Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13.

942. I. 7.

Kedves Barátom,

mái le volt zárva-ragasztva levelem, amikor jött a Magyar Csillag üzenete. Maga Illyés írta, egészen normális írással, noha kórházban fekszik, — „lyukkal a hasában", — ahogy kifejezi. Még tréfált is. E szerint vedd tárgytalannak kérésemet.

Ami pedig a Te *szép, (belül-szép), magasrendű* tanulmányodra vonatkozik, ismétlem: elsősorban *stiláris* természetű a megjegyzésem. De mégis nehéz feladatot ró Rád: végy minden mondatot újra fontolóra. Szinte a pentaton-századok prése nehezedjék minden egyes mondatodra. S fölöttük János Vitéz Iluskája kacagjon, — az élet tavából...

A kifejezés: az anyag legyőzése. A torlaszokat át kell törni. A civilizáció, a könyvkultúra is torlasz. Törd át!

Szeretettel —
Gulyás Pál

16.

[Levelezőlap]

Dr. Demény János
író úr
Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13.

942. I. 19.

Kedves Barátom,

így sokkal olvashatóbb a tanulmányod. „*Szellősebb*" — találó ez a kifejezés. Nagyon örülök, hogy ilyen gyors regenerálódási ösztön van Benned. Fiatal vagy, — Tiéd a jövő!

Némelyik mondat talán túlságosan rövid is; pontosvessző kérezkedett a pontok helyére.

Holnap feladom az írásodat, — Jócsik Lajos címére, ill. Móricz Zs.-nak — a Kelet Népébe. De ha ott akadálya lenne, menjen tovább a Magyar Élethez, illetve M. Cs.-hoz.*

Kissé feszélyez, hogy *nekem* van dedikálva s én *továbbítom*. Meg is írom a szerkesztőnek, amennyiben ez a dedikáció a személyeskedés látszatát kelti, vegyék le. Elvégre a mondanivaló a fontos.

Szeretettel köszönt
Gulyás Pál

* A Kerényi-idézet ez utóbbinál veres posztó...[36]

Ui. Kerényi nem felel meg teljesen stílus-ideálomnak? — kérded. Mindenesetre a klasszikus görögség — noha a nép fölé emelkedett —, a nép lendülete *irányában* repült a csillagok felé... A *nyelv ösztönös mozgása:* ez a nagy kultúra első feltétele. Mozartban ott élt szülővárosa egyszerű, naiv zenéje...

„A néppel és a nép fölött"

v. talán jobb így:
„A néppel a nép fölött!"

G. Pál

17.

[Levelezőlap]

dr. Demény János
író úr
Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13.

942. II. 15.

K. Barátom, két leveledet most csak röviden így nyugtázom. Talán vmi notórius hazug alakká fantomizálódott azóta lelkedben személyem. Episztolákat igértem, ezt-azt, holdvilágot... S csak lapok — lapok — lev. lapok! — Egy Mozart-emlékversre kért fel a zeneiskola: G-moll szimfónia.[37] Én, a lai-

[36] A Gulyásnak dedikált Bartók—Kodály cikkem mottója a következő volt: *„Lehetnek olyan idők, amikor a legnagyobbat, amit akkoriban »gondolnak«, csak zenében lehet kifejezni..." (Kerényi Károly)* — az idézet a *Homérosi Himnuszok Herméshez Pánhoz Dionysoshoz* c. kötet előszavából való (Kétnyelvű klasszikusok sorozata A. szövegek V., 1939., 28. l. — Kerényi Károly: Mi a mitológia?)

Miért volt ez „veres posztó"?

A MCs 1941. nov. 1-i számában Szentkuthy Miklós *A mitosz mitosza* címmel éles hangon bírálta Kerényi Károly újabb vallástörténeti munkáit (a *Homérosi himnuszok*-hoz írt bevezető írásokat és a *Die antike Religion* c. kötetet). S bár a következő számban Szerb Antal és Devecseri Gábor kelt az antik görögség tudósának védelmére, a szerkesztőség Szentkuthy Miklós viszontválaszával zárta a vitát. Gulyás Pál megjegyzése erre vonatkozik.

[37] Gulyás nagy Mozart-verse — *Mozart idézése (A G-moll szimfónia elé)* — végül is 1942. febr. 18-án készült el. Megj.: Debrecen Város Zeneiskolájának Évkönyve 1941/1942., 17—22. l.

kus... De vonz a zene, mint a — halál. Azt se ismerem, mégis — vonz. Most fejeztem be Schurig kétkötetes nagy munkáját Mozart-ról (Insel-Verl., 913). Közben járok a próbákra. Nemrég expressz-levél bukik rám: Cs. Szabó 4 angol vers fordítására kért fel Keats—Shelley—Byron-antológiájához.[38] Ez, keverve iskolával, etc. etc. — — — S közben vita Illyéssel. *Biharbojt* c. versem így kezdődött: *R*ojtot én nem ismerem, | Rojt nekem rejtelem... Bojt csak később vág bele a versbe. Erre ő *versben* válaszolt, amikor helyreigazítást kértem. Ő csinálta az el*b*ojtosítást. Helyreigazító *kontra*-verset küldtem. Közben a Mozart-vers maradt. Ma d.u. kellene megírnom. De lesz-e — lendület. *A halál fúvóláit dobd át a Dunán és a Hortobágyon.* A nagy zene: a halál... *A halál fúvóláit!*

Földessy üzeni: felhívott volna rég. De súlyos, talán halálos beteg a nővére. Teljesen le van hangolva. A tanulmányod nála van. Megkértem, küldje át Németh L.-hoz. Szívemen viselem a sorsát. (Ő — Földessy — a *Márai* belevonását fejcsóválva fogadta!)[39]

Szeretettel — G. Pál

Febr. 25. után, amikorra be kell adnom az angol fordításokat, felszabadultabban írhatok.

18.

[Levél] 942. II. 27.

Kedves Barátom,

nagyon sajnálom, hogy így hányódik írásod Pest labirintusában. Nem tudok többet tenni. N. L.-hoz azért nem akartam rögtön elküldeni, mert féltem, elvész nála. Ő valahogy fölötte lebeg a papíroknak. Nem bürokrata. Rengeteg írásai közt elveszett az én. *Ark.—Debr.-üzenetem* is. Azóta se találták meg. De végre mégis hozzáküldettem Földessyvel. Legalább is azt ígérte Gyula Bátyám. „Vabank" ez persze, — de mit tegyünk? Az élet is az.

Márai-felfogásodat tiszteletben tartom. Én alig ismerem. De a *könyvek útján* még nem jutottam el hozzá. Most egészen mások az útjaim. Laocse, Buddha, — — —

A *Fővárosi Kvtárban* nem találkoztál Hamvas Bélával? Ő a Tao-te-king fordítója. Nálam van a fordítása. Nagyon szép. Hívd fel telefonon, ha nem

[38] A négy angol vers: Byron: *Az Óceán;* Shelley: *A világ vándorai;* Keats: *Homéroshoz;* Keats: *Rímek a Sellő-korcsmáról.* Megj.: Cs. Szabó László: *Három költő. Antológia Byron, Shelley, Keats műveiből.* Franklin kiad. [1942. ápr.]

[39] „*Márai* belevonása" — nem egyéb, mint egy passzus a *Pax Hungarica III.* tanulmányban: „...egy Babits nyugati kalandozásai s Márai Napnyugati őrjárata egész a Kassai őrjáratig — szép teljesítmény. Épp Cs. Szabó az, aki ezt a polgári Nyugatot a népi Kelet mellett kiegyensúlyozón tartja..." (A tanulmány méltatja Cs. Szabó László *Latin Európa* [Apollo 1939. febr.] és *Mérleg* [Ny: 1941. júl. 1. és MCs: 1942. márc. 1.] c. cikkeit.)

esik nehezedre. Nemrég Debrecenben felolvastam az Ady T. összejövetelén a Tao-te-king-ből. Mély hatást tett, mondd meg neki.[40]

Ide mellékelem egy piarista-tanár barátom levelét. Hozzám írta, de Rólad is megemlékezik. Láthatod, hogy szinte „propagandát" csinálok a munkád körül.

Ha én a helyedben lehetnék! Mily könnyű Pesten bejutni a sajtóhoz! Csak kissé *mozogni* kell. (Ez már nem Buddha? Ő is folyton mozgott. A *nemlét* mozgása...)

„A nemlét mozgása"? Furcsa? Épen most olvasom Buddhából, hogy a rengeteg hindu isten közül volt istene a — nemlétnek is.

*

Most olvasom tovább Buddhát.

Majd a jövő héten, vagy a következőn, — találkozunk.

N. Lászlónak telefonálj be bátran, — kérdezd meg, mi van a tanulmányoddal. Ne légy szégyellős! Bátraké a világ!

Szeretettel — Gulyás Pál

András K. lapja megszűnt. Most jött egy vékony kis búcsú-szám. A címét megadtam. Légy sz. felszólítani a nevemben is, adja vissza az én Dante-tanulmányomat is.[41] Kétségbeejtő, minden elkallódik ebben a buddhai-herakleitosi kavargásban!

[DEBRECEN SZ. KIR. VÁROS IPARISKOLÁINAK IGAZGATÓSÁGA]
[BURGUNDIA-U. 1. SZÁM]

Debrecen

[Levélborítékon:] [Postabélyegző: 942 feb. 27. 24.

Ngs.
Dr. Demény János
író úr

Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13.

*

[40] Az Ady Társaság 1942. febr. 23-i ülésén Gulyás Pál Laocse verseiből olvasott fel illusztrációkat arra, hogyan szemléli a keleti ember az életet. (Tűl 1942. febr. 24. 5. l.)

[41] A Gulyás-bibliográfia erről a Dante-tanulmányról nem tud. A *Dante-kapujában* c. tanulmány még 1941. dec.-ben jelent meg a Katholikus Figyelőben.

Melléklet]

Kedves Palkó!
Kutyafuttában írhatok csak Néked, de nagyon messze vagy, szóval el sem ér az ember!

Palkó, írásról forog a szó!

1. A Kat. Figyelő áprilisi számát én fogom szerkeszteni. Most ez a lap öregasszonyoknak való áhítatcsöbör. Ezt a nívótlanságot odahagyva, szeretném azt a húsvéti számot a szellemi összefogódzkodás dokumentumává tenni! A vallások nem lehetnek gettók! Az a vonal, amelyet Pfeiferrel kezdtetek: ut omnes unum sint! — Idevágóan kellene egy cikk (nem nagyon hosszú)!, amely Ady Rómavonzalmait, katolikusságát mondaná meg. Miben vált katolikussá (teljessé, egyetemessé) a volt piarista (Nagykároly) diák? Tovább nem is mondom, tudod Te, mi kéne! — Palkó, megcsinálnád?

2. Még mindig kérés. Ha még kapcsolatban vagy Deménnyel, egy cikket nem préselnél ki tőle? A fehér Buda szellemében. (Hálás vagyok, hogy erre a könyvre fölhívtad a figyelmemet!) Téma lehetne: A Kat. és ref. vallások latinsága. Vagy tetszés szerint — a könyve modorában.

3. Enyhe kérdés! Tudnál-e ajánlani a humorról egy jó tanulmányt?

4. Tóth Árpádnak él-e Debrecenben valakije? Ki tudna erről valami közelebbit?

Szidsz magadban: ez is csak kérni tud! S a nálam levő Szigetek is vádolnak, meg a sok félbe hagyott beszédtéma, mind-mind keresik a terminust: mikor vagy látható, Palkó??

Meleg barátsággal ölel:

Debrecen, 1942. febr. 5.

Vass Péter

[Levélborítékon:]

Nagyságos
Gulyás Pál
tanár úrnak

Debrecen
Dobozi-utcai bérház

[Hátoldalán:]

Vass Debrecen Varga-u. 2.

[Gulyás Pál kézírásával kiegészítve:]

(Dr. Vass Péter, Kegyesrendi tanár, Debrecen, Piarista Rendház.)

19.

[Levelezőlap]

Dr. Demény János
író úr
Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 3.

942. III. 19.

Kedves Barátom, — ma írt Hamvas. Így alkalmam volt összevetni a Te impresszióidat az övével. Találkoztatok. Úgy látom, kölcsönös a rokonszenv.[42] — Márait csak egy-két rádió-előadásból ismerem. Persze a „légköre" is megcsapott. Abban a tréfás felsorolásban pusztán az volt a célom, hogy megmutas-

[42] Gulyás Pálhoz címzett 1942. márc. 10-i levelemben azt írom: „Hamvassal beszélni: megifjodni, megkeményedni, kétségbeesni és a dolgok látását archaikus révületben kikerekíteni." S ugyanitt: „Apropó! Márait nem értékeli annyira le, mint akár Te is, mert — relativitás — ő másokat is olyan alacsony szintre hoz, hogy mellettük Márai megél."

sam: hogy *keveri* Pest a dolgokat. Kodolányi, Kosztolányi is ott szerepelnek. Ez nem *rangjelzés* okvetlenül. Ilyen a pesti élet...

Móricz Zs. régóta itt van Debrecenben. Persze nehéz a szokott életvágányából kimozdítani. Nem is lehet. Pedig fáradtsága ellenére sok eleven meglátás, fiatalos lendület van benne. Bámulom anekdotázó képességét, — mély emberlátását, az anekdota sziporkáin — túl. Így elevenen, vacsora közben, még tán írásainál is nagyobb élményt ád.

Fáj, hogy Árkádia-Debrecen-gondolataimat szüntelenül elsüllyesztik. Egész életem: bújkálás, alagutakban, — szégyenletes vergődés. Debrecent a M. Cs. mint „keleti" reakciót állítja be, holott — Egyetemesség a jelszava. Így járunk mi Pesten.

No, majd ha Te leszel az irodalmi vezér, igazságot szolgáltatsz — csontjaimnak.

Addig is üdv.: G. Pál

Érdeklődj Földessynél, mi van a tanulmányoddal. Most itt odaadnám Móricznak. S András K.-nál is érdeklődj, — a Dante-tanulmányom is ott van. El ne dobja!

[Feladó:] Gulyás Pál, Debrecen
Dobozi-bérh. C/9.

20.

[Levelezőlap]

dr. Demény János
író úr
Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13.

942. IV. 6.

Kedves Barátom, köszönöm *két* leveledet s húsvéti üdvözletedet. Késve bár, én is boldog ünnepeket kívánok. Legyen *csupa húsvét* az életed, csupa *feltámadás*... Érdekes, gondoltam Rád az utóbbi napokban. N. L. „Fantomok ellen" c. cikksorozata most indult a M. Cs.-ban. Az én gondolatomra építi a cikkét, — *nem* hallgatva el nevemet. Márait is említi a „fantomok" közt. Lám, Demény jogosan szerethette őt, — Márait. Demény sem hajlandó „fantomizálni" — ezeket gondoltam végig az utóbbi napokban.

Leveledre vonatkozólag: Móricz — Vigilia: tartsd magadat „Fehér Buda" szintéziséhez. Ott Te mindent *egyensúlyba* hoztál. Így nézd Móriczot is: illeszd be egyetemes magyarság-mítoszodba. „A néppel és a nép fölött" —

ahogy az én cikkem kifejezi. A mi dolgunk egyszerű. Persze Móricz egyoldalú jelenség egy kissé. De jóizeit, gyökeres magyarságát, ösztönös tapintását — elfogadhatjuk. Pascalt olvasgatod! Én most Morus Utópiáját és Montaigne-t. Szinte felhabzsoltam. Aztán készítgetem versciklusaimat. Közben megvizsgáltattam mellkasomat — szívemet. *Alacsony a vérnyomásom* — ez a diagnózis. *Hádeszi* vérnyomás... Most már értem, miért bóbiskolok oly gyakran rá a könyvre s miért lézengek oly *édes* nirvánasággal könyvek és emberek között. Ez a *betegségem* legyen a mentségem, ha *két* leveledre csak ily röviden válaszolok. De a gyors postafordultaság talán enyhíti a kurtaságot (N. L. pld. már hetek óta nem válaszolt leveleimre, — de *megértem* ezt is...)

A Vigiliába már hetek óta cikket, verseket és prózákat sürgetnek tőlem: Vajda Endre, Athenaeum tisztviselője, debreceni fiatal barátom, igen intelligens ember, — ennek útján kér közreműködésre a szerkesztő.[43] Szeretném, ha Vajdát megismernéd. *Hivatkozz rám*, — s Illyéssel is összehozatlak így. Bárcsak Pesten lehettem volna a húsvéti vakációban! — Talán pünkösdre! De vigyáznom kell, — a forgalom megöl...

Igaz szeretettel köszönt —
Gulyás Pál

[43] Minden látszat e mellett szól: a közvetítés sikerrel járt. A Vigilia 1942. májusi számában Gulyás Pál *Tékozló* c. versét közölték (183—6. l.). Gulyás tehát — ezt így kellett érzékelnem — nevét adta egy olyan lapnak, amelyben néhány számmal előbb közös „rögeszménket", Németh Lászlót valósággal denunciálták. A lap egyik szerkesztője — ezt olvasni kell — a *Cseresnyés* bemutatóját így kommentálta: „...Ocsudik azután az ember, ocsudik és figyel, hogy mi akar mindez lenni? Nagyon kell figyelnie, mert a mondatok úgy el vannak csavarva, mintha a régi jó békeidőben élnénk a nagy Balázs Béla és Lukács György korszakában valamely kékharisnyás, XX. százados, kávéházi törzsasztalnál és azt a zűrzavart terjesztenék, amiből majd 1918 és 1919 kinőhet..." Ugyanebben a számban „Egy működvelő regénye" címmel *A másik mester* c. regényt (kedvelt olvasmányaim egyikét) „értékelik": „Egy dilettáns rossz regénye.." Hogyan engedhette Gulyás, hogy ezek után új munkatársként tüntessék fel e lap címoldalán? Gulyásnak nem írtam, sértő hangot nem használhattam, de Földessyhez és Hamvashoz írt dohogásaimnak válaszleveleik őrzik karcos nyomát. A Vigiliában tovább keveredtek a szellemi frontok, többé kezembe sem vettem, de visszapillantólag ámulva látom, hogy az 1943. évfolyamban József Attila hagyatékából publikáltak! Az 1944. évfolyamban is — több feddhetetlen név mellett — Benedek Marcell tiszta írásai világítanak! De ugyanitt következett be Gulyás szellemi megaláztatása is: 1943 őszén egy különben nagyon igényes Ady-tanulmányban okulással olvassuk, hogy „Ady nem világnézeti példatár, nem politikai »vezércsillagok« gyűjteménye — s aki a Kalevala utóéletét akarja kitapogatni a magyar költészetben, az menjen Debrecenbe, vagy valamelyik pesti gyűldébe, ott kap uralaltáji tapaszt nosztalgiájára."

A „közvetítés" azonban mégsem bizonyítható; mint legújabb hírlaptári böngészéseim során kiderült: a kassai Új Élet (amelynek szerkesztőbizottságában Gulyás Pál neve is szerepel) 1941 áprilisi számában olvasható a *Tékozló* c. vers (X/4,119-122). A budapesti Vigilia tehát egyszerűen átvehette az Új Életben megjelent verset, ilyen átvételekre több példát is találhatunk. Egyre biztosabbra veszem, Gulyás nem árulta el azt a korábbi elvét, hogy olyan lapba, ahol Németh Lászlót megsértik, nem ír (Studia Litteraria VI. [Debrecen] 1968., 115. l. — 1939. ápr. 17-én kelt, Sziklay Lászlónak szóló levél). Csak az történt, amit egy hozzá intézett önvallomásos levél szép fogalmazása szerint rá is elmondhatunk: „túl biztosan érzései tisztaságában olyan látszatokba lovagolt be, amelyek elmarasztalták..." (Lásd: 8. sz. lev.)

(NB. A *Tékozló* c. vers először a Napkeletben jelent meg 1929-ben, másodszor a Válaszban 1934-ben, úgy hogy az Új Életben történt publikálás is már tk. harmadközlés volt. A Vigilia tehát egy, már három különböző helyen megjelent Gulyás-verset tett közzé! — Lásd: Tiszántúli személyi bibliográfiák I. Juhász Izabella: Gulyás Pál. Debrecen, 1971., 131. l.)

Örülök a Földessy-délutánnak. Az ország *legszolidabb* műveltségű emberei! Hamvas miatt ne aggódj. Telefonon üdvözöld a nevemben is!

A Magyar Utat személyesen keresd fel. Gombosnak[44] írok, Rád hivatkozva! Nemrég itt járt Debrecenben. Szolíd fiú. Persze Te nagyobb távlatú vagy...

[Feladó:] Gulyás Pál, Debrecen,
Dobozi-bérh. C/9.

[Levelezőlap] *21.*

dr. Demény János [45]
író úr
Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13.

942. IX/20.

Kedves Barátom, levelezni többféleképp lehet. Mi a legutóbbi hónapokban „asztrál"-levelezést folytattunk: a csillagokra bíztuk rá üzeneteinket. Úgy érzem, üzentél. Ez mindenesetre nem „alibi"-posta. Most az iránt érdeklődöm. Fényes reggel van, a köd száll fölfelé. Hála Istennek, ma éjszaka s még néhány éj óta nyugodtan aludhatunk, most nem kellett a lakóháznak, — a „Dobozi-bérháznak" — lerohanni az óvóhelyre, ahol elvégre mégis „csak" Isten óvhat meg... (Az emberek szkeptikusak Isten oltalma felől...) — Készülök ki a Bocskaykertbe, ahol N. László egy holdnyi „Csokonai-telepet" vett, „Móricz Zsigmond-ház"-zal. Így hát írói farm alakul Debrecen és Hadház között. Gyere, Te is vegyél itt egy félholdat, — telepítsük be „írók"-kal „Árkádia" mostoha sivatagját. Vagy talán jobb a régi helyzet? Sok „író" nem bírja ki egymást? — De hová beszélek most? A levegőbe? Otthon vagy? Egy *Demény* nevű zászlós hőstettét emelte ki néhány hete a hadijelentés. Önkéntelenül Terád gondoltam. Úgy tudom, mint zászlós írtál először Pécsről. Írj okvetlenül, erről is. Talán lassanként felszámolom annyira a restanciáimat, — a verskötetemet most rendezem a Magyar Élet kiadása alá, —: a Neked hajdan tett ígéretemet megkésve, de annál bőségesebb kamattal beváltom. *Eszme vagy.* Csak *erezd be* az „Ideát" vérrel, vérrel, — a nagy szenvedések és örömök és hallgatások vérével. *Zenét az Ideába,* — Mozart esti dallamát! „Eine kleine Nachtmusik in die Idee..."

[44] Gombos Gyuláról van szó, aki később elhagyta Magyarországot és az emigrációban *Szabó Dezső* címmel nagyszabású életrajzot írt. (II. kiad.: Aurora könyvek, München 1969.)

[45] Fél esztendei hallgatás után Gulyás törte meg a csendet ezzel a levéllel. „Asztrál"-barátságunk tovább lobog, de most már — betegsége komor jelentkezése — csendesebben, mélyebb izzással.

Most nekirugaszkodom az útnak. Arra megyek, amerre 1800 táján, 1802 körül, vagy 1794—95 éveiben (számítsd ki!) Csokonai bandukolt, dr. Földi János fő-orvos uramat keresve, — Hadház felé. Az ő nyomait keresem. Megvannak azok? Vagy elnyelte őket a jóságos és — szörnyű Idő?

Élj boldogul! Zenét!
Igaz szeretettel: G. Pál

U.i. Berlinbe készülnek kiküldeni. *„Mozart"* c. versem most jön az Ungarn-ban (okt.)[46] —.

[Feladó:] Gulyás Pál dr., Debrecen
Dobozi-bérh. C/9.

22.

[Levelezőlap]

dr. Demény János
író úr
Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13.

942. IX. 25.

Kedves Barátom, nagyon köszönöm gyors válaszodat.[47] Örülök, hogy a csillagok útját választottad Te is posta helyett. Bizony, én csak úgy cammogok e földön. Ma a klinikára készülök. A gyomrom. Gyenge vagyok, alig állok a lábamon. Savhiányt mondtak a multkor. Szedek sósavas pepszint, — de a diétát valahol átléptem. Ki tud ma pontos diétát tartani? Zsemlye... Legjobb diéta: a föld. Ha belehull tátogó szánkba, lent, — „tief verschart im Grunde" ...Lenau ilyesfélekép mondta. S ő biztosan jobban látja már *ezt* a világot.

Ha meggyógyulok, ha... — hírt adok. Köszönöm nemes barátságodat. Sok örömöt okoztál. S javulásaim közepette — bizonyára lesznek „luc. intervallumok" — majd az irodalom síkján is üzen

öreg barátod —
Gulyás Pál

[46] Ez idő tájt Gulyás Pál több versét és cikkét tették közzé az Ungarn c. lapban (Lám Frigyes fordításában). A *Mozart* vers a lap III. évfolyama 585—9. lapján található.

[47] Szept. 21-én kelt válaszlevelem szept. 23-án már Gulyás kezében volt. Fél esztendő múlt el kapcsolatunk megszakadása óta. Levelemből egy áruló bekezdés: „... a Fehér Budát valahogy egészen más oldalról látom immár, mint eddig s mint mikor megírtam. Életem akkora parabolát írt le az utóbbi hónapokban, amely csak André Gide-évei vethető össze..."

U.i. Az utolsó ige c. ciklusomat figyelmedbe ajánlom. Ez is üzenet. (Magyar Nemzet, *szept. 2.*) — *Mozart* v. *Mozarts Beschwörung* c. az *okt.-i* Ungarn-ban egy nagyobb versem... *Okt. 3*-án a rádióban O. Gáborról... Schiller-versek is fordításban egy Keresztúry-rendezte rádió-esten... Ezek még a régi villámok foszlányai... Próbáltam zivatart rendezni egy *zárt térben*... *Zárt tér* = *élet.*

[Feladó:] Gulyás Pál, Debrecen,
Dobozi-bérh. C/9.

[Levelezőlap] *23.*

942. IX. 25.

Kedves Barátom,

tegnap küldtem egy lapot. Újabb leveled most jött. Épp indulni készülök az állomáshoz. 27-ik születésnapod alkalmából gratulálok. *Mindenütt gömb a föld:* ez az üzenetem. „Sajnálom szegény fiúkat..."?[48] De a Szajna lehet — jelkép is. Vannak belső Szajnák és belső Párizsok. Ez a legigazibb útazás. S a Balatontól a Gyilkos-tóig nálunk is sokféle az út. Hát még Mozarttól — Bartókig... Ezt Te tudod igazán. Egészséges vagy? Akkor Tiéd a világ. Én most vérzek: a vérem hull, hull... Ha meggyógyít egy fű, — ismét üzenek. Imádkozz!

Szerettel — G. Pál

Hamvas B. most jött haza Keletről. Baráti karokra van szüksége a nagy Igézet után. Állj mellé. S képviseld az én beteg testemet. S kérd meg, foglalja össze tapasztalatait egy nagy episztolában.

(Címe: III., Remetehegyi-út 23. vagy: Fővárosi Kvtár.)

[Feladó:] Gulyás Pál, Debrecen,
Dobozi-bérh. C/9.

24.

[Levél]

1943. jan. 1. Debrecen.

Kedves Barátom,

nagyon örültem csillag-üzeneteidnek. Íme válaszom. Már régesrég megígértem, de az üzenet anyagja, a vezeték (a gépirat) Budától — Kassáig kallódott-bolyongott. Többször elveszett, már-már reménytelenül. Szégyeltem is

[48] *Sajnálom szegény fiúkat* — ezt az Ady-verset nagyon magaménak éreztem és kesergő levelemben arról irtam, éppen annyi idős vagyok, mint Ady volt, amikor 1904 elején először jutott ki Párizsba.

magamat: még szószegéssel vádolsz. De íme, itt van. Ebben a hónapban tanulmányaimat rendezem sajtó alá. Közben persze írok is újakat, — miután verseim gyűjteményén túl vagyok.

Fogok ezután is üzenni, Te is üzenj. De ne szabjunk taxi-dátumokat. Legyünk határtalanok, mint az élet és a halál.

Miután többször találkozol Hamvassal, nagyon kérlek, add át neki újévi jókívánságomat s a küldött füzetet. Így *barátszerűbb,* ha Te adod át személyesen. De ha nem lenne rá időd, küldd el, — a bélyeget megtérítem. (Azért lehetünk a határtalanságban — ökonómikusak!)

Igaz szeretettel — barátsággal:
Gulyás Pál

Földessy Gy.-val együtt kész a — Triász!
Neki is add át és ha még beteg, vigasztald helyettem!

[Mellékelve három dedikáció:][49]

Gulyás Pál: *Isten békéje a magyar irodalom felett.* Különlenyomat az Új Magyar Museum I. kötetének II. füzetéből. „Wiko" kő- és könyvnyomda, Kassa.]

[1] *Demény Jánosnak,* Fehér Buda lovagjának,
újévi üdvözletül
1943. jan. 1. Gulyás Pál

[2] *Földessy Gyulának és élete társának*
uj csillagok felé —
1943. jan. 1. Gulyás Pál

[3] *Hamvas Béláéknak*
az országútról —
1943. jan. 1. Gulyás Pál

„οὐκ ἔστιν γεγραμμένον ἐν τῷ νόμῳ ὑμῶν ὅτι ἐγώ εἶπα θεοί ἐστε;"
(*Κατα Ιωαννην,* 10_{34})

[Levélborítékon:] [Postabélyegző: Debrecen 43 1 2 20

Ngs.
Dr. Demény János író úr

Küldi: Gulyás Pál, Debrecen.
Dobozy-bérh. C/9.

Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV, 13.

[49] Mielőtt Földessyék és Hamvasék különlenyomatát átadtam volna, a dedikációkat lemásoltam magamnak. A Hamvaséknak szóló görög idézetet M. Totfalusi Kis Miklos Amstelodamban 1685-ben nyomtatott bibliája magyarul így adja vissza: „...Nemde nem meg vagyoné irva a' ti Törvényetekben: Én mondám, Istenek vagytok?"

[Levél] 25.

1943. jan. 11.
Debrecen

Kedves Barátom,

örülök, hogy nem okoztam szomorúságot Árkádia-Debrecen üzenetemmel. Sajnos, Földessy-bátyánk inkább fejcsóválva olvasta. Azt írja, túlságos megalkuvás látszik e füzetből [...] Egy vigasztal, egy ád reményt, hogy Gyula Bátyám talán másképp ítél még majd: csak *futólag* nézett bele levele írásakor az üzenetembe. Mert éppen az ellenkező jön ki gondosabb belemerüléskor. Bárcsak így „hízelegne" mindenki a „csillagoknak"... De hivatkozom Rád, — Fehér Buda lovagja! —: ne menjünk okvetlenül és okvetetlenkedve a falnak. Egy társalgási etika vezesse viadalunkat, egy gráli étosz... Én ezt a tornaszabályt akartam tiszteletben tartani, s — szolgaságnak nézték.

Nem akarlak a világért sem egy könyvhöz odaszegezni, nem is a „Fehér Buda" *alakiságához* ragaszkodom én. A tiszta forráshoz, az inspiráció üdeségéhez. „Isten pénzéhez". S az a nemes szintetizáló üdeség, amely akkor Belőled áradt, abból a műből: ne félj, megőrzi nevedet, mégha abba is hagynád örökre az írást!

Ne hagyd abba! De elsősorban: élj, egyszerűen, mint a mezők virágai. A kis madarak röptére vigyázz!

S ha már Molnár A.-nak adsz füzetet — jobbnak találtam, ha a Kalevala-tanulmányt küldöm, — légy sz. add oda a 60 éves Kodálynak is dedikált Kalevala tanulmányomat s a Kalevala-kórusa c. versemet. S élőszóval is említsd meg neki, nagyon szeretném, ha megzenésítené ezt a költeményt. Tudom, sok körülménytől függ az ilyen: hangulat, rezonálás, ráérő idő... Próbáld meg a tolmácsolást.[50] Különben az Ady T. őt néhány éve az Arany Bika dísztermében melegen ünnepelte. Még emlékplakett is készült róla Debrecenben. Személyesen ismerem őt. Persze ő csak egyszer látott s elvesztem azóta a sok arc között.

Székely Beáta[51] cikke nagyon intelligens, nemes — csak előre a pályáján! De vigyázzon: a könyv az élet függvénye. Kövesse a fűszálak pályáját!

Szeretettel köszönt öreg barátod —
Gulyás Pál

[50] Megható sóvárgás ez Kodály zenésítése után. A személyes közbenjárás is eredménytelennek bizonyult. (Lásd: a 26. sz. levélben is.) (E levél elejéről néhány szót személyes célzása miatt kihagytunk. *Szerk.*)

[51] Székely Beáta gimnazista leány, ez idő tájt különböző riportokat írt napilapokba. A küldött cikk: *Időt kér az ünnep. Elmélkedés karácsony előtt.* 1942. dec. 23-án jelent meg valamelyik budapesti napilapban. Angliában él, Beata Bishop néven írt regényét, *On Spoilt Spring*, a londoni Faber and Faber cég adta ki (1960).

Jan.-ban a tanulmányaimat rendezem sajtó alá s olvasok állandóan. Fordítások etc. Majd kapsz több üzenetet s a Fehér B. „inspirációs-csírájára" is rákerítem a sort. Sokáig, *évekig*, — érlelem a szándékaimat. De ha közben lemennék Hádeszhez, bocsáss meg...

[Mellékelve öt dedikáció:][52]

Gulyás Pál: *Út a Kalevalához.* Különlenyomat a Válasz 1937. áprilisi számából.]

[1] *Molnár Antal* professzor úrnak
Bartók és Kodály jegyében —
1943. I. 1. Gulyás Pál

[2] A „hatvan" éves, örökifjú *Kodály Zoltánnak* hatszáz évet és ezer évet kíván —

Debrecen, 1943. jan. 1. Gulyás Pál
Vejnemöjnen ükunokája

[Gulyás Pál: *A Kalevala kórusa* Kelet Népe VI. évf. 1. szám.]

[3] *A hatvanéves Kodály Zoltánnak*
reménykedve, hogy ez a finn—magyar kórusdal az ő pentaton-lantján új életre támad —
1943. Újév Gulyás Pál

[Gulyás Pál: *Isten békéje a magyar irodalom felett.* Különlenyomat az Új Magyar Museum I. kötetének II. füzetéből.]

[4] Székely Beátának, a „jövendő fehér"-jének névtelenül küldi a felrobbant Időből —
1943. I. 7. egy rég-halott.

[Gulyás Pál: *A legelső Csokonai-életrajz. (Domby Márton Csokonai-tanulmánya 1817-ben)* A Sziget-, Tanu- és a Debreceni Gondolat testvéri találkozásának emlékére, Debrecen, 1940. február 2-án Az Ady Társaság Kiadása, Budapest—Debrecen—Kassa—Pécs 1940.]

[5] *Annak küldi,* aki elolvassa —
1943. I. 7. G. P.

[Levélborítékon:]

Debrecen
[Postabélyegző: 43 1 13 22

dr. Demény János író úrnak

Küldi: Gulyás Pál, Debrecen,
Dobozy-bérh. C/9.

Budapest
VI. Bajza-u. 55. IV. 13.

[A küldemény érkezett: 1943. jan. 14-én.]

[52] A különnyomatok dedikációiról ez alkalommal is továbbítás előtt másolatokat készítettem.

26.

[Tábori postai levelezőlap]

Ngs.
Demény János zászlós úr[53]
220/42.

1943. II. 17.
Debrecen.

Kedves távozó Barátom,

szinte kiperdült a könnyem, mikor olvastam búcsúleveledet. A legjobbak, a legnemesebbek messzire mennek mind. A Géniusz nyugtalanul bolyong e földtekén... Én itt töprengek Árkádia-szigetemen, de nincs most fű és napsugár. S a madarak kis gyémántszeme is szomorúan csillog. Jég csillog szemükből tavasz helyett! Jégbörtön ez a világ. Óh bárcsak megváltaná a szent Tavasz ritmusa! A Hórák napfény-tánca... Imádkozz! Tegnap egy versbe fogtam. Az indulás lendülete megkapott, aztán leesett a karom bénán. Talán egy éj vagy egy hajnal megsegít:

Februári dal

A februári fa csupasz fa,
a februári fa bitó,
rá van a napsugár akasztva,
az ilyen kép nem csábító.
De görgetik a csillagok már
a márciust és áprilist,
a téli hajnalok robotján
az új tavasz fénye virít.

Fordul az Antarktisz sarkától
a földgömb többi száz köre,
dördül az Aequator torkától
a jégvilág zárt börtöne...
— — — — — — — — —
Majd egyszer befejezem! S ha nem?
Ime, utolsó üzenetem:
— — — — — — — — —

Egy eretnek utolsó sorai

[53] Ez a Gulyás-üzenet néhány szó magyarázatot igényel. 1943 február elején katonai behívót kaptam Pélmonostorra, ahol a keleti hadszíntérre irányítottak. Indulásomat két-három napi várakozás előzte meg, majd kezembe nyomták a — leszerelési okmányt! Ennek magyarázata: a frontszakasz, ahová küldtek volna, teljesen összeomlott. A két-három napi várakozási időben volt időm búcsúleveleket irogatni, így természetesen Gulyás Pálnak is. A tábori postaszámot megadtam, oda címezték a válaszleveleket is. Gulyás Pál lapját — szerencsés véletlen folytán — a távoli frontról visszairányították. Gulyás a lapot néhány kiegészítő sorral látta el és most már otthoni címemre postázta, boritékban.

A lapon a *Költők tavasza* c. vers (VV: 410—411. l.) egy részletét olvashatjuk; a „Februári dal" 5—12 sorát.

Az élet Istené s csak Isten
veheti az életet vissza.
Dii estis, Istenek vagytok! —
így szólt a nagy Evangélista.
Visszaveszem hát létemet —
Deus sum! Isten vagyok! — Ujra
rendezem az elemeket,
a csillagok fényéhez hullva.

Szeretettel ölel — G. Pál

[A lap visszairányítva Debrecenbe, a következő megjegyzéssel: „A 38/II. zlj.-nál ismeretlen. 943. III. 1. olvashatatlan aláírás hdgy."]
[Gulyás a visszaérkezett lapot borítékban megküldte, a lap ürcsen maradt címoldalára azonban a következőket írta:]

1943. III. 19.

Íme, visszaküldte a katonaság a lapomat. Csak azért is elküldöm! Alibi: gondoltam Rád nyomban... A Kodálynak szánt átírást alkalomadtán nyújtsd át neki. Így, lazítva a zárt formán, inkább alkalmas megzenésítésre. Szeretnék tőle emléket, — Géniusza bélyegét művemen...

Ad Beátam:

Az Irgalom elküldi majd a „formát".
Jó szél lengesse Dél felé vitorlád...[54]

[A feladó neve:] dr. Gulyás Pál
[foglalkozása:] tanár, író
[címe:] Debrecen, Dobozy-bérh. C/9.

[Mellékelve:]

A Kalevala kórusa

Kodály Zoltán dallamára

Honnan vettél ennyi évet?
Szakálladról hull a hó...
Szakálladról hull a hó...
Szakálladról hull a hó...
Ugye te vagy ama híres
Vejnemöjnen ősapó?
Vejnemöjnen ősapó?

Benned a fehér hó csöndje
csenget és az ifjúság...
Honnan vettél nyolcszáz évet,
honnan vettél nyolcszáz évet,
véred örök ritmusát,
véred örök ritmusát?

Világítson most fehéren
hulló éved halk hava,

[54] A rigmus Székely Beátára vonatkozik.

megfojt a rontó sötétség,
megfojt a rontó sötétség,
megfojt a rontó sötétség,
Louhi rút parancsszava,
Louhi rút parancsszava!

Meg kell menteni Vejnemöjnent,
meg kell menteni Vejnemöjnent,
az öreg szakállas Istent,
Ukkó égő tüzeit,
meg kell menteni Lemminkejnent,
meg kell menteni Pohjolát,
Pohjolát, Pohjolát, Pohjolát,
Szampó csillagos csodáját,
meg kell menteni a Vasat,
Vasacska csillag-családját...

Meg kell menteni a tojáshéjt,
mely a tengerbe esik,
meg kell a piciny világot,
melyből a nagy születik!

Honnan vettél nyolcszáz évet?
Szakálladról hull a hó...
Szakálladról hull a hó...
Szakálladról hull a hó...

(Ez az átírás csak kísérlet: *igy is* lehetne alakítani, kurtítani azt a hosszabb Kalevala-verset. Kiragadni egyes motívumokat. A kórus-zengés itt lenne: *„Meg kell menteni Vejnemöjnent..."* Sokféle „belecsengetés" lenne lehetséges, — a Mester géniusza ennek az eldöntője. Szeretném, ha olyan szerencsében részesülnék, hogy a Kodály-pecsét ráesne Múzsám diktátumára...)

[Levélborítékon:]

[Postabélyegző: Debrecen
43 III 20 11

Ngs.
Dr. Demény János író úr

Küldi: Gulyás Pál, Debrecen
Dobozy-bérh. C/9.

Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13

26a

[Könyv-dedikáció][55]

[Gulyás Pál: *Az Alföld csendjében.* Budapest, 1942. Magyar Élet kiad.]

Demény Jánosnak
egy új fehérség jegyében —
943. V. 31. Gulyás Pál

*

[55] A személyes találkozásunkat követő napon, az Operaház bal földszinti páholyai egyikének párkányán, dedikálta Gulyás Pál *Az Alföld csendjében* kötetét. A találkozás történetét a levelekhez írt előszóban mondom el.

27.

Ngs.
dr. Demény János úr
— zls., a 8/II.
zlj. gh. főnöke —
Hercegtöttös
Baranya m.

[Levelezőlap]

943. XI.21.

Kedves Barátom,

köszönöm, hogy nem süllyedtem még el agyvelődben. Pedig ez a költők sorsa. Egyszercsak elsüllyednek. Még Platón sem védekezhetett ez ellen — ő is elsüllyedt. Hiába adják ki „összes műveit" — elsüllyedt. Tele van a világ Dionysiossal s ezek agyveleje dágvány, temető, mocsár, lidérc-út... De hiszen Te Dion vagy, nem Dionysios; csak vigyázz, az előbbi sorsára ne juss! Én szept. 10—okt. 10-ig a debreceni belgy. klinikán elmélkedtem az élet groteszk gesztusán: „morbus maculosus Werlhofii-t" dob a nyakamba. Ez a hajszálerek vérzékenysége, állandó vérzés, elvérzés... C+K+P-vit.-t adagoltak 4 héten át. Ismét előjött a vérzés, ahogy a klinikát elhagytam. Most megint lyukdalják a karomat. Gyűjtöm a vércseppeket az óriási Föld vérgőzös asztaláról, én, a vérző Lázár... Ez a groteszk: *ma* vércsöppeket koldulni, amikor csak úgy zuhog a vér.

Platót — hogy visszatérjek a lap elejéhez — vigaszul naponta olvasgatom. A VII. episztolája — csodálatos! Ismered? Ha nem, azonnal olvasd el — *revelatio*. (Hamvas megküldi, én a könyvtárból vettem ki, holnap már viszem is vissza.)[56]

Isten óvjon a cháoszban!

Szeretettel — G. Pál

[Feladó:] dr. Gulyás Pál, Debrecen, –
Dobozy-bérh. C/9.

[56] Platon műveit két kötetben adta ki a Magyar Filozófiai Társaság, a kiadványt még júniusban megvásároltam és nyári „könnyű" olvasmányom volt. Az I. kötetben *Menon*-t, *A kisebb Hippias*-t és *A nagyobb Hippias*-t Hamvas Béla fordította. Gulyás Pál baráti köréhez tartozott a dialógusok javát fordító Kövendi Dénes is.

28.

[Levelezőlap]

Ngs.
Demény János dr.
író úr
Budapest
VI., Bajza-u. 55. IV. 13.

944. I.

Kedves János Barátom,

köszönöm k. leveledet. Febr. 1-én valószínüleg Rimaszombatra megyek, az ottani áll. kórházba, üdülni. Már-már elállt a vérzésem, de a test „dzsin"-jei szökőkutat fakasztottak az erekből, —

vérem, vérem, mint egy vad fa,
szökik vígan a magasba...

A Hamvas B. könyve mély hatást tett rám — írni akarok róla valahová. Talán paradox-hajlandósága ellen lehet szót emelni, — itt az ő Achilles-sarka, — de ezt is mindjobban kinövi. S van *látomása*, — lát, lát! Van *érvénye*. Ég, ég![57]

Febr. 28-ra Pestre hívnak, a Testvérnépek Kalevala-ünnepélyére. Én lennék az ünnepi szónok. Mivel 3 hónap iskolai szabadságot kaptam, — *kétes* a dolog. Még a fölöttesekkel megbeszélem.

Igaz szeretettel — G. Pál

Földessyéket, Hamvasékat üdvözlöm. Kemény Katalin valami keleti tárgyú könyvet adott ki (fordítást). Nem kaphatnám meg?[58]

Kérd meg a túlvilági révet,
hogy adjon boldogabb újévet...

Tele lennék ezer tervvel,
a lét *rímje* mindent elver...

[Feladó:] Gulyás Pál, Debrecen,
Dobozy-bérh. C/9.

[Postabélyegző: Debrecen
44 I 14 20

[57] Hamvas Béla könyve: *A láthatatlan történet*. Egyetemi Nyomda kiadása, 1943. 185 lap.
[58] Hamvas Béláné Kemény Katalin fordította Alexandra David-Neel *Arjopa (európai asszony zarándokútja a tiltott Lhászába)* c. könyvét. Ampelos könyvek III. 288 lap.

Megjegyzés.

A 20. és 24. jegyzetben ismertetett, Földessy Gyulának szóló, levélrészletekhez a költő leányának, Gulyás Klárának szívességéből jutottam hozzá, amiért ez úton is köszönetet mondok.

A Tiszántúli Személyi Bibliográfiák 1. kötete tartalmazza Juhász Izabella összeállításában Gulyás Pál írásainak bibliográfiáját. E hasznos kötet sokban előmozdította jegyzeteim pontosságát.

JEGYZETEK

Mutató I (Gulyás Pál nyomtatásban megjelent leveleinek lelőhelyei)

1963 10+1 levél (Németh Lászlónak, Sárközi Györgynek)
K. Nagy Magda: A Válasz. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 307—310, 312—317. lap

1963 6 levél
Szíj Rezső: Húsz éve jelent meg „Az Alföld csendjében". Emlékezés Gulyás Pálra. Adalékok életművéhez. Alföld XIV/10, 58—65 (1963 október)

1966 36 levél (65 levélből álló levelezésben)
Juhász Izabella: Gulyás Pál és Sárközi György levelezése. Különlenyomat a „Könyv és Könyvtár" (a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve) V. kötetéből. Debrecen 1966., 77—133. l.

1968 9 levél (22 levélből álló levelezésben)
Szíj Rezső: Gulyás Pál és Ottó Ferenc kapcsolata. Különlenyomat a Debreceni Déri Múzeum 1967. évi évkönyvéből. Debrecen 1968., 637—663. l.

1968 18 levél
Sziklay László: Gulyás Pál levelezéséből. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen. Studia Litteraria VI. 1968., 109—127. l.

1972 28 levél
[jelen publikációban]

Mutató II. (a 28 levélben szereplő folyóiratok címeinek esetleges rövidítései; egyes folyóiratok néhány fontosabb adata)

KNépe *Kelet Népe* (1935—1942) szépirodalmi, társadalomtudományi és kritikai folyóirat 1938. jún. 1-től Féja Géza és Szabó Pál, 1940—1942. években Móricz Zsigmond és Jócsi Lajos szerkesztette.

MCs *Magyar Csillag* (1941—1944) a *Nyugat* utóda Illyés Gyula és Schöpflin Aladár szerkesztésében.

MÉlet *Magyar Élet* (1936—1944) nemzetpolitikai szemle, a népi Magyarország havilapja. A negyvenes évek elején ifj. Fitos Vilmos és Gombos Gyula szerkesztették.

MKult *Magyar Kultúra* (1913—1944) katolikus világnézeti folyóirat. Szerkesztette Bangha Béla, Czapik Gyula és Nyisztor Zoltán.

MUt *Magyar Út* (1934—1944) a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetségének hetilapja; 1942. jan. 1-ig Pap Béla, ezt követően Gombos Gyula szerkesztette.

Ny *Nyugat* (1908—1941) szépirodalmi és művészeti folyóirat, alapították Ignotus, Fenyő Miksa és Osvát Ernő. 1920 óta Osvát mellett Gellért Oszkár volt a lap társszerkesztője. Babits — aki 1917-től Adyval szerkesztette a lapot — a húszas évektől haláláig erőteljesen meghatározta a lap szellemi karakterét.

Prot. Szle *Protestáns Szemle* (1889—1944) tudományos, irodalmi és kritikai folyóirat. Szerkesztőségében foglalt helyet Ravasz László és Áprily Lajos.

Tanu (1932—1936) Németh László kritikai folyóirata.

Ttúl *Tiszántúl* (1941—1942) a népi Magyarország napilapja, szerkesztette Kodolányi János és Simándy Pál. A szerkesztőség Debrecenben működött.

ÚjÉ *Új Élet* (1932—1942) szlovenszkói magyar katolikus orgánum, „az ifjú katolicizmus szociális és világnézeti folyóirata", a Prohászka Körök hivatalos lapja. Szerkesztősége Kassán működött.

UjK *Uj Kor* (1935. ápr. 20—1937. márc. 11.) katolikus politikai hetilap, amelyet Aradi Zsolt, Balla Borisz és Possonyi László (a *Korunk Szava* c. katolikus lapból kivált írók csoportja) alapított.

Válasz (1934—1938) Németh László és Gulyás Pál kezdeményezésével induló folyóirat, amelynek első számát Fülep Lajossal szerkesztették.

Vig *Vigília* (1935—) katolikus szépirodalmi *negyedévi* szemle, amelyet Harsányi Lajos, Mécs László és Sík Sándor közreműködésével Aradi Zsolt, Balla Borisz és Possonyi László szerkesztett. A lap 1938-tól szépirodalmi és kritikai *havi* folyóirattá alakult. 1946-tól 1963-ig Sík Sándor szerkesztette. Jelenlegi szerkesztője Rónay György.

Mutató III (Gulyás Pál válogatott versei két gyűjteményes kötetének rövidítése)

ACs *Az Alföld csendjében.* Magyar Élet kiadása. Budapest 1942. 304 lap

VV *Gulyás Pál — Válogatott versei.* Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest 1957. 505 lap

Mutató IV. (a 28 levélben szereplő nevekről és születési adataik)
Névmutató (a levelek sorszáma alapján)

Ady Endre 1, 4, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 25
*1877. nov. 22. Érdmindszent
†1919. jan. 27. Budapest
András Károly 12, 18, 19
*1910. Kassa
Babits Mihály 1, 7, 8, 9
*1883. nov. 26. Szekszárd
†1941. aug. 5. Budapest
Balassa Bálint 1
*1551
†1594. máj. 26. Esztergom
Bartók Béla 2, 4, 7, 8, 12, 13, 14, 23
*1881. márc. 25. Nagyszentmiklós
†1945. szept. 26. New York
Buddha 1, 5, 18
*i. e. 560 kb.
†i. e. 480 kb.
Byron, George Gordon 17
*1788. jan. 22. London
*1824. ápr. 19. Missolunghi
Cs. Szabó László 17
*1905. máj. 29. Rétság
Csokonai Vitéz Mihály 4, 21
*1773. nov. 17. Debrecen
†1805. jan. 28. Debrecen
Dante, Alighieri 18, 19
*1265. máj. Firenze
†1321. szept. 14. Ravenna
Erdélyi József 13, 14
*1896. dec. 30. Ujbátorpuszta
Földessy Gyula 11, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 24, 25, 28
*1874. okt. 18. Nyíregyháza
†1964. dec. 18. Budapest
Földi János 7, 21
*1755. dec. 21. Nagyszalonta
†1801. ápr. 6. Hajdúhadháza

Gellért Oszkár 1, 14
*1882. szept. 10. Budapest
†1967. dec. 16. Budapest
Goethe, Johann Wolfgang von 14
*1749. aug. 28. Frankfurt am Main
†1832. márc. 22. Weimar
Gombos Gyula 20
*1913. szept. 30. Temesvár
Hamvas Béla 11, 12, 13, 18, 19, 20, 23, 24, 27, 28
*1897. Eperjes
†1968. nov. 7. Szentendre
Illyés Gyula 1, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 20, 25
*1902. nov. 2. Rácegrespuszta
Jócsik Lajos 16
*1910. Érsekújvár
Keats, John 17
*1795. okt. 31. London
†1821. febr. 23. Róma
Kemény Katalin 28
*1910
Kerényi Károly 11, 12, 16
*1897. jan. 19. Temesvár
Keresztúry Dezső 22
*1904. szept. 6. Zalaegerszeg
Kövendi Dénes 11
*1894. aug. 18. Kunmadaras
†1965. nov. 11. Budapest
Kodály Zoltán 2, 4, 7, 8, 12, 13, 14, 25, 26
*1882. dec. 16. Kecskemét
†1967. márc. 6. Budapest
Kodolányi János 13, 14, 19
*1899. márc. 13. Telki
†1969. aug. 10.
Kosztolányi Dezső 19
*1885. márc. 29. Szabadka
†1936. nov. 3. Budapest
Laotse 18
*i. e. 565 kb.
Lenau, Nikolaus 22
* 1802. aug. 13. Csatád
† 1850. aug. 22. Oberdöbling
Márai Sándor 17, 18, 19, 20
*1900. ápr. 11. Kassa
Molnár Antal 25
*1890. jan. 7. Budapest
Montaigne, Michel Eyquem de 20
*1533. febr. 28.
†1592. szept. 13. Párizs
Móricz Zsigmond 4, 16, 19, 20, 21
*1879. júl. 2. Tiszacsécse
†1942. szept. 4. Budapest
Morus, Thomas 20
*1478. febr. 7. London
†1535. júl. 6. London
Mozart, Wolfgang Amadeus 16, 17, 21, 22, 23
*1756. jan. 27. Salzburg
*1791. dec. 5. Bécs
Nagy András 11
*1906. Berettyóújfalu
†1943. Budapest
Natkó Gyula 1
*1915

Németh László 2, 6, 10, 11, 12, 17, 18, 20, 21
* 1901. ápr. 18. Nagybánya
Oláh Gábor 22
*1881. jan. 17. Debrecen
†1942. jún. 23. Debrecen
Plato 27
*i. e. 427
†i. e. 347
Schiller, Johann Christoph Friedrich von 14, 22
*1759. nov. 10. Marbach
†1805. máj. 9. Weimar
Schurig, Arthur 17
*1870. ápr. 24. Drezda
†1929
Shelley, Percy Bysshe 17
*1792. aug. 4. Field Place
†1822. júl. 8. Spezia
Sinka István 13, 14
*1897. szept. 24. Nagyszalonta
†1969. jún. 20. Budapest
Szabó Dezső 14
*1879. jún. 10. Kolozsvár
†1945. jan. 5. Budapest
Székely Beáta 25, 26
*1924. jún. 8. Budapest
Vajda Endre 20
*1914. júl. 18. Dés
Veress Sándor 10
*1907. febr. 1. Kolozsvár
Vikár Béla 10
*1859. ápr. 1. Hetes
†1945. szept. 22. Dunavecse

RÉSUMÉ CE DE VOLUME

Les *StudiaLitterariasont* une revue publiée une fois par an par les trois chaires de littérature hongroise de la Faculté les Lettres de l'Université de Debrecen. Ce volume 10 (1972) contient les études et les articles documentaires des enseignants et des collaborateurs externes de ces mêmes chaires.

1. János Barta choisit pour point de départ la monographie de G. B. Németh, *Le tragique e la conception de l'histoire,* parue en 1971. Tout en critiquant et développant certains aspects de cet ouvrage, l'auteur donne un aperçu des théories hongroises relatives au tragique et à la tragédie, à partir de Vörösmarty, en passant par Zsigmond Kemény, Pál Gyulai, Zsolt Beöthy et Jenő Rákosi, jusqu'à Péterfy. Sa principale préoccupation consiste à analyser comment les rapports sociaux imposent, avec aussi l'expérience des auteurs et les influences littéraires, le développement du sentiment tragique de la tragédie dans la littérature hongroise au milieu du siècle dernier, ou mieux encore: comment cette expérience et la production littéraire issue de celle-ci se modifient et subissent une éclipse dans la société du Compromis austro-hongrois. Il prend en considération l'influence des courants philosophiques et scientifiques de l'époque, ainsi que les changements généraux de la condcience sociale.

2. Madame Katalin Bánó Büky a publié, dans le volume 1967 des *Studia Litteraria,* une bibliographie complète des traductions allemandes des poésies d'Endre Ady. La présente étude de ce même auteur analyse au fond ces traductions poétiques en les comparant avec les textes originaux. Elle donne des éclaircissements concernant les problèmes de langage que les traducteurs allemands de ce poète devaient affronter et relate, en même temps, comment ces traducteurs surmontent ces difficultés. Le point de vue qui sert de base à la comparaison: comment la traduction sauvegarde le vocabulaire d'Ady, la richesse de ses verbes, la singularité des mots composés et les constructions adjectivales, l'originalité de ses images poétiques et de ses symboles. Ce travail a encore le mérite de se réclamer constamment de la toute récente anthologie allemande des poésies d'Ady. Ce volume qui doit sa naissance à Fühmann et Kahlau, a été publié par les éditions Volk und Welt (RDA), en 1965. La présente étude s'occupe des questions que l'on rencontre rarement dans nos travaux critiques, et la comparaison qu'elle fait des deux textes contribue, sur plus d'un point, à la théorie de la traduction.

3. Kálmán Kovács donne une analyse de *Deuil,* roman de László Németh. Il le range, sans une perspective plus large, parmi les autres romans paysans contemporains et le rapproche des différentes possibilités de représentation de la vie paysanne, mais souligne en même temps les traits qui donnent à cette oeuvre une importance particulière hors aussi du sujet paysan. L'analyse est basée sur des considérations sociales et physchologiques. Elle découvre, d'une part, comment l'âme de l'héroïne, de cette paysanne devenue veuve se raidit et se déforme suivant la compénétration de son individualité et du milieu paysan riche, et esquisse, d'autre part, les étapes psychologiques de cette déformation. L'auteur en arrive ainsi à démontrer comment László Németh fait la synthèse entre le roman à base causale du 19e siècle et le roman moderne à motivation moins stricte du 20e siècle, et comment cet écrivain parvient à intégrer certains procédés artistiques du roman psychologique moderne à ses propres manières réalistes. Le *Deuil* n'est pas un roman psychologique au sens actuel de ce terme, pourtant les actions extérieures en sont moins

marquées; l'histoire nous est présentée à travers la conscience de l'héroine: c'est bien le monologue intérieur que Németh a choisi comme forme de communication.

4. Dans le Collége protestant de Debrecen, tout comme dans n'importante quelle école secondaire hongroise de l'époque, la langue de l'enseignement était le latin jusqu'aux années 40 du 19e siècle. Dans la classe «poétique», les élèves devaient apprendre les règles de la versification latine. Csokonai, le grand poète des lumières hongroises, a composé lui aussi, au début de sa carrière poétique, des vers scolaires latins. Géza Juhász et Margit J. Gulyás ont publié, dans le volume 1969 des *Studia Litteraria*, une étude sur les essais poétiques scolaires en latin de Csokonai. En ce temps, on n'avait pas la possibilité, pour des raisons de place, de reproduire ici les textes mêmes du poète; cette fois, nous comblons cette lacune. En effet, on en a bien besoin, étant donné les nombre d'erreurs qui se trouvent dans les éditions précédentes et qui remontent à une mauvaise lecture du manuscrit. Les Juhász ont dépouillé le manuscrit de façon minutieuse, et publient un texte entièrement revu et correct.

5. Sándor Scheiber et Jenõ Zsoldos publient une lettre de Kálmán Lisznyai écrite, en 1852, à Károly Vadnai. La compréhension totale de cette lettre nécessite encore la connaissance, acquise suivant de vastes recherches de bibliothèque, de la situation des lettres hongroises de cette année y compris, surtout, les deux querelles littéraires: sur l'interprétation des *Tziganes de Nagyída* de János Arany et de la poésie de József Lévay. Les documents publiés donnent des éclaircissements utiles sur la vie littéraire au cours de la première période de l'ère de Bach (1849—1860), l'époque où se forme le groupe des poètes imitateurs de Petõfi, qui s'opposent dès le début aux poètes et critiques les plus éminents de ces temps: János Arany, Mihály Tompa et Pál Gyulai.

6. Les recherches du musicologue et professeur de musique István Sonkoly vont principalement à la mise en musique des poésies hongroises. Il a déjà publié de nombreuses études et documents sur ce sujet. L'édition critique des oeuvres complètes de János Vajda étant en préparation, on l'a chargé de dresser la liste des compositions musicales relatives à des poésies de ce poète. Il a réussi de retrouver plusieurs documents remarquables. Outre d'en dresser la liste, il esquisse le portrait des compositeurs et de leurs compositions aussi. Son article apporte un complément utile à la littérature critique relative à János Vajda.

7. Le musicologue János Demény, historien de la musique de Bartók, était en correspondance, entre les années 1941 et 1944, avec le poète debrecenien Pál Gulyás. Il publie, dans ce volume, le texte de vingt-huit lettres et cartes postales qu'il avait reçues de ce poète, avec introduction et notes abondantes. C'est une époque littéraire et politique révolue qui se reflète dans ces lettres avec, pourtant, une valeur de document conservée. Pál Gulyás n'était pas seulement un poète éminent, il voulait aussi se voir comme organisateur littéraire: il était en relation avec les écrivains «populistes», avec la revue Magyar Csillag ainsi qu'avec plusieurs journaux éphémères. Ses lettres, et surtout les notes qui les accompagnent, donnent un aperçu de la situation littéraire et éditoriale de ces temps contradictoires, mais c'est avant tout le personnage de Pál Gulyás même qu'elles nous rendent plus familier. Les *Studia Litteraria* ont déjà publié, en 1968, dix-huit lettre de ce poète écrites à l'historien littéraire László Sziklay; en effet, cette revue a aussi la tâche de faire connaître les documents relatifs à la vie littéraire de Debrecen.

TARTALOMJEGYZÉK

Barta János: Jegyzetek a magyar tragikumelméletekről 3
Bánóné Büky Katalin: Ady Endre németül (A fordítás és átköltés problémái) 25
Kovács Kálmán: Németh László: Gyász 49

KÖZLEMÉNYEK

Juhász Géza—J. Gulyás Margit: Csokonai latin zsengéi 61
Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő: Az 1852. év néhány irodalmi mozzanata egy Lisznyai-levél tükrében 71
Sonkoly István: Megzenésített Vajda János versek 83
Demény János: Gulyás Pál levelei 95

SOMMAIRE

János Barta: Notes sur les théories hongroises du tragique 3
Katalin Bánó Büky: Endre Ady en allemand (Les problèmes de la traduction et de l'adaptation) 25
Kálmán Kovács: Le *Deuil* de László Németh 49

DOCUMENTS

Géza Juhász—Margit J. Gulyás: Juvenilia latins de Csokonai 61
Sándor Scheiber—Jenő Zsoldos: Quelques événements littéraires de l'année 1862, à travers une lettre de Lisznyai 71
István Sonkoly: Poésies de János Vajda mises en musique 83
János Demény: Lettres de Pál Gulyás 95
Résumé de ce volume 139

Felelős kiadó: Bognár Rezső, a KLTE rektorhelyettese
Felelős szerkesztő: Barta János egyetemi tanár
Példányszám: 600 — Terjedelem: 10 A/5 ív — Készült monószedéssel íves magasnyomással
az MSZ 5601-50 és az MSZ 5601-55 szabvány szerint

72.9114-66-19-2 Alföldi Nyomda, Debrecen